

בכתובת רחוב מתואר גבול ההיתר באופן זה:

אילו המקומות המותרין סביבות בית שאן

מן הדרום שהיא פילי דקמפון עד חקלה חירותה

מן המערב שהיא פילי דזיירה עד סוף הרצפה.

מן הצפון שהיא פילי דסכותה עד כפר קרנוס וכפר קרנוס כבית שאן

מן המזרח שהיא פילי דובלייה עד נפשה דפנוקטיה

ופילי דכפר זמרינ ופילי דאגמה לפנים מן השער מותר ולחוץ אסור.

כל המקומות הנזכרים הם בלתי־ידועים, או לפחות זיהויים מסופק. לפיכך נקודת המוצא חייבת להיות השאלה, אם הותר תחום נרחב או מצומצם. לפני רבי, או לפני מי שקבע את תחומי ההיתר¹⁸, עמדו מספר אפשרויות:

א. התרת העיר גופא.

ב. התרת השטח החקלאי השייך לתושבי העיר. בעיר כמו בית־שאן מדובר מן הסתם ב־8–20 קמ"ר¹⁹.

ג. העורף החקלאי של העיר (השטח שממנו מגיעה סחורה חקלאית לעיר). תחום זה נרחב יותר מן התחום הקודם.

ד. התחום המינהלי של העיר.

כאמור, גבולות ההיתר הושפעו במידה מכרעת מן המצב היישובי באזור וממספרם היחסי של היהודים. לפיכך אף שיש דמיון־מה בין ההיתרים שבאזורים השונים, אין להקיש מהיתר אזור אחד על גודל ההיתר באזור אחר. לדעתי, אין טעם להתיר את העיר גופא. המדובר בפטור ממצוות שביעית, ובעיר גופא לא היו גידולים חקלאיים²⁰. יתר על כן, השטח סביב העיר היה שייך לתושבי העיר, ואם הותרה העיר, סימן שרוב תושביה היו נכרים, ולפיכך סביר הוא, שהתירו גם את אדמותיהם. אם כן, התחום המינימלי של ההיתר הוא השטח החקלאי של תושבי העיר (אפשרות ב', לעיל). לדעת זוסמן הותר רק שטח מצומצם ביותר סביבות העיר. לדעתו, מדובר לכל היותר בשטח החקלאי של תושבי העיר, ובשני מוקדים הותרו רק תחומי השטח הבנוי ("פילי דאגמא" ו"פילי דכפר זמרינ").

18 כידוע, "רבי התיר בית שאן" יר' שם חולין ז ע"א, אבל לא נאמר שהוא התיר את הגבולות המתוארים שם. מכל מקום, רשימת המקומות כתובה בארמית, ומכאן שהיא ככל הנראה אמוראית. רבי גם התיר את קיסרי, אך הגבולות המנויים בירושלמי מאוחרים יותר. כפי שהראיתי בספרי, גבולות ושלטון בארץ־ישראל, עמ' 157–160.

19 המספר משוער, ולא כאן המקום לדון במפורט בשאלת כמות השטח שעמדה לרשות החקלאים בבית שאן, והדבר תלוי גם במספר תושבי העיר. וראה הערה 47.

20 אין צריך לומר, שדיון בשטח הבנוי בלבד רלוונטי לשאלת היתר העיר מטומאת ארץ העמים. ואכן במקומות שמדובר בהם על העיר בלבד (עכו, דור, אשקלון וקיסרי) מדובר בעיקר על דיני טומאה. ראה תוס' אהלות פ"ח ה"ג–ה"ח. גם בברייתת תחומי ארץ־ישראל מדובר על היתר הערים גופן, וגידון בה הותר כולל לצורך שמיטת מעשרות וטומאה וטהרה. ראה י' זוסמן, ברייתא לתחומי ארץ־ישראל, תרביץ מה (תשל"ו), עמ' 213–257. לדעתי, הברייתא היא מדור אושא, ובדור זה עדיין לא הבחינו באופן ברור בין תחומי ארץ־ישראל לצורכי טהרה ובין תחומיה לצורכי שמיטה ומעשרות. וראה להלן

זוסמן מסתמך על מספר רמזים, והם:

1. גם ביתר ההיתרים הותרו רק תחומי העיר.
2. פילי דכפר זמרין ופילי דאגמא הם שערי העיר בית שאן.
3. הביטוי „אילו המקומות המותרין“ מלמד שמדובר על העיר ולא על תחומיה.
4. רק יישוב אחד (כפר קרנא) נכלל בתחומי ההיתר, ואילו כל יתר הגבולות אינם יישובים, ומכאן, שלא נכללו כפרי הסביבה בתחום ההיתר. עם כל זאת מעיר זוסמן, שבהיעדר נתונים קשה להחליט בוודאות מה הם תחומי ההיתר.

לדעתי הותר תחום נרחב יותר, אף שקשה הוא לקבוע, מה היו גבולותיו. וזאת — מתוך הנימוקים הבאים:

1. כאמור, אין היגיון הלכתי להחיר שטח מצומצם בלבד, המרוחק עשרות מטרים מן העיר.
2. כאמור, אין ללמוד מן ההיתרים ביתר האזורים, ומכל מקום לא לגבי תחומי סוסיא²¹, נוה²² וקיסריה²³. מדובר על היתר כל התחום המינהלי של העיר. גבולות היתר בית-גוברין אינם ברורים, והיתר כפר צמח הוא חלק מהיתר סוסיא²⁴. גבולות היתר אשקלון אינם ברורים, אך נראה, שמדובר בעיר וסביבתה הקרובה בלבד, וגבולות אלו נקבעו מלפני ימי רבי²⁵, ואם כן, אין לדעת מה החיר רבי. אף לא ברור זמנם והיקפם של גבולות היתר קסרין, ונראה מנוסח התוספתא, שאף שם מדובר על היתר שטח העיר לצורכי טומאה וטהרה, וגבולות ההיתר לצורכי שמיטה ומעשרות אינם ברורים²⁶.
- אם כן, מתוך שבעת גושי ההיתר הידועים לנו, בשלושה מדובר על היתר תחום מינהלי של עיר, ובאחד מדובר על פרט אחד בתוך אזור כללי. בשניים מדובר על היתר העיר עצמה וסביבתה הקרובה, ועניינו של היתר אחד בלתי-ידוע. יתר על כן, קסרין ואשקלון הם חריגים בהיותם יישובים על גבול הארץ, וגבולות ההיתר שנקבעו להן הוגדרו בתקופה קדומה יחסית. ספק, אם ניתן ללמוד מהיתרים אחרים על היתר בית-שאן. ברם אם ניתן הדבר, הרי שיש בכך רמז, שאף בבית-שאן הותר אזור גדול, ואולי אף התחום המינהלי של העיר.

21 ז' ספראי, היישוב היהודי בגולן, קשת תשל"ח, עמ' 16—18.

22 שם, עמ' 18.

23 ראה החיבור הנזכר לעיל, הערה 18. אפילו לדעת זוסמן (כריכות רחוב, עמ' 135) מדובר על מרחק ניכר מהעיר. אמנם, לדעתו, הותרו רק „סביבות העיר במרחק קטן“ (שם, עמ' 134), אבל רשימת זיהוין מצביעה על מרחק ניכר, הוזה כמעט לתחום המינהלי של העיר; וראה מ' אבי יונה, גיאוגרפיה היסטורית, עמ' 127—128.

24 לעיל הערה 21.

25 גבולות היתר אשקלון הנזכרים לראשונה בבדייתא התחומין (פרשת אשקלון וגניא דאשקלון) עדיין היו תקפים בימי ר' חייא (המאה השלישית לאחר ימי רבי). ראה יר' שביעית פ"ו, לו ע"ד (למעלה). כנראה, הגבול המתואר בתוספתא אהלות פ"ח ה"ז הוא פירוש יתר של קו גבול זה. מדובר שם בקו גבול, הכולל את העיר בלבד. ברם, הקו נקבע לעניין טומאה וטהרה. וראה עוד שם ה"ח, והפרשה מחייבת בירור נוסף, וראה לעיל, הערה 9.

26 אהלות יח, ט. ביכלר, הנזכר לעיל, הערה 9.

3. נראה לי, שיש להבין את הכתובת בדרך שונה קצת ממה שהציע זוסמן. ארבעת השערים (קמפון, זיירה, סכותה וזבלייה) לא נזכרו כגבולות ההיתר, אלא כעזר להבנת הכיוון. "מן הדרום — שהיא פילי דקמפון". אם כן, הזכרת השער נועדה רק להסביר מהו הדרום. בדרך כלל נמנעים המקורות התלמודיים מלהגדיר מרחקים וכיוונים מופשטים ומעדיפים לתת דוגמאות מוחשיות. כגון: מהו זמן חימוץ — כזמן ההליכה מטבריה למגדל²⁷. היכן רשאים לפדות פרי של מעשר שני (וכרם רבעי)? עד "אילת מן הדרום ועקרבה מן הצפון ולוד מן המערב וירדן מן המזרח"²⁸. וכיוצא באלו עדויות רבות נוספות²⁹.

לדעתי, פילי דכפר זימרינ ופילי דאגמה אינם שערי בית שאן. כוונת המחבר לומר, שהשער של כפר זימרינ ושל הכפר המכונה אגמא הם גבולות ההיתר. המונח "פנים" משמעו אפוא כל השטח שמבית-שאן עד הכפרים הנזכרים. לא ייתכן שפילי דכפר זימרינ ופילי דאגמא היו שערי בית-שאן. לשיטתו של זוסמן מדובר בשטח המשתרע למרחק עשרות מטרים מן החומה, ולפיכך ייתכן שבשתי גזרות שטח ההיתר מצטמצם. ברם, כבר הראינו לעיל, שאין להניח שרק שטח קטן כל כך הותר. אם כן, מדובר בשטח המשתרע לפחות למרחק 2—3 ק"מ מן העיר. במצב זה לא ייתכן, שבגזרה מסוימת לא יהא כלל שטח מותר.

4. לדעת זוסמן לא נכללו כפרים בשטח ההיתר, להלן נראה, שכנראה חקלה חיזורתה הוא שם יישוב. מכל מקום, אין צריך לומר, שאין זו ראיה לצמצום שטח ההיתר או להרחבתו. שהרי איננו יודעים, היכן שכנו נקודות גבול ההיתר. גם זוסמן לא הביא טיעון זה כראיה לשיטתו, אלא כמסקנה ממנה.

5. מעניין הביטוי "אילו המקומות המותרים". בהיתר קסריה, הכולל, כאמור, את כל התחום המינהלי נאמר בכתובת "ועד איכן סביב לקיסרינ" (שורה 25). אם כן, לכאורה בקיסריה מדובר על היתר של שטח כללי. ובבית-שאן על מקומות מוגדרים. מאידך, בתחום קיסריה נמנים שמות יישובים, ובהיתר בית-שאן מתואר אזור במונחים ("מ... עד..."), אם כי תחומיו עשויים להיות מצומצמים מאוד. יש לציין, שבירושלמי גם לגבי בית-שאן הנוסח הוא "עד היכן". כאמור³⁰, יש להניח שנוסח הכתובת אינו העתקה מירושלמי שהיה לפניו, אלא הרחבה ופירוש של כללי הירושלמי בהתאם למסורות המקומיות. אם אמנם כך הדבר, הרי שבמקורו גם בירושלמי דובר בבירור על אזור כללי. מכל הטיעונים הללו נראה, שלמעשה יש שתי אפשרויות: או שהותר רק שטח מצומצם ביותר, או שהותר תחום נרחב למדי. שני הפירושים הללו אפשריים הם, אך מכל מקום

27 בבלי פסחים מו ע"א. והשווה ביר' שם פ"ג, ל ע"א "ארבע מיל". אך לא נאמר, שזהו המרחק מטבריא למגדל. אכן המרחק מטבריא למגדל הוא ארבעה מיל. נראה אפוא, שהיר' משמר את ההלכה המקורית. בבבל החליטו לקצר את זמן החימוץ (כנראה, מתוך גימוק הלכתי, ריאלי) ובמקביל "קיצצו" גם את המרחק מטבריא למגדל.

28 מעשר שני, ה. ב.

29 אין צריך לומר שבכלל ממצעים המקורות מלת כללים, ומרבים במקום זה או בנוסף לכך, בדוגמאות.

30 להלן נחזור לטיעון זה.

אם יתברר שההיתר מתייחס לשטח במרחק כמה מאות מטרים מן העיר, תישלל לחלוטין האפשרות הראשונה (טיעון 3). יש עדיפות מה לפירוש השני, היות והוא מעורר פחות קשיים הלכתיים, גיאוגרפיים וטקסטואליים.

זיהוי השמות בכתובת

כאמור, רוב השמות לא נשתמרו בבירור. עם זאת ניתן לקדם במידת מה את שאלת זיהוים ומשמעותם.

חקלה חורתא (השדה הלבן), — לדעת זוסמן זה תיאור של שדה מסוים. נראה לי, ש"חירותא" הוא שם יישוב. במפקד הטורקי בשנת 1597 נזכר בחבל (נחיה) הע'ור יישוב בשם חויר. חבל הע'ור נמצא במחוז (ליווה) עג'לון, והוא כולל את בקעת הירדן ממזרח לירדן וממערב לו, ובכלל זה בית-שאן עצמה³¹. ייתכן שיישוב זה מקומו ממזרח לירדן, אך סביר להניח, שהכוונה לחירותה שבכתובת, ומדובר ביישוב ממערב לירדן. נתון זה אינו מאפשר לזהות את מיקומה של חירותה, אך מכל מקום, זהו יישוב של ממש. המונח "חקלה" חירותה מתייחס לשדה מיוחד בתחום כפר זה, או אולי לכל השטח החקלאי של הכפר.

נראה לי, שאפשר לקדם את זיהוי המקום בעזרת נוסח הירושלמי. והרי רשימת המקומות המותרים בכתובת ובירושלמי:

הכתובת	ירי' דמאי פ"ב כב, ד
דרום — חקלה חירותה	פרשתא
מערב — הרצפה	רציפתא
צפון — כפר קרנוס	כפר קרנוס (קרנים)
מזרח — נפשה דפנוקטיה	נפשא דפנוטיה

הרכבן של שתי הרשימות זהה כמעט, ונראה לשער, שאף הסדר היה זהה, אלא שכפר קרנים הועבר בגמרא לסוף הרשימה, היות ויש בגמרא (כמו גם בכתובת) דיון על מעמד הכפר גופו, ולעתים קרובות נהוג בגמרא להביא את הקטע שהדיון נסב עליו בסוף המובאה. אם כן חקלה חירותה מייצג את פרשתא, ומדובר באתר שמדרום לעיר. "פרשתא" היא, מן הסתם, פרשת דרכים³².

31 W.P. Hütteroth, 12 Abdulfattah, Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria, in the Late 16th Century, Erlangen 1977 p. 167.

32 אין צריך לומר, שיתכן ש"פרשתא" מתייחסת לפרשה אחרת, וכמו כן ייתכן שהיו דרכים נוספות באזור. עם זאת, עמק בית-שאן נסקר ביסודיות בידי ג' צורי, ושדותיו נחרשו פעמים רבות. יש להניח, שאילו היה כביש בנוי, היה אחד ממאות החורשים מבחין בכך ודיווח על כך היה מגיע אל פקחי העתיקות. נראה אפוא, שהסיכוי למציאת כביש בנוי נוסף קלוש הוא. לממצאי עתיקות באזור, ראה ג' צורי, סקר ארכיאולוגי בעמק בית שאן, בתוך "בקעת בית שאן", תשכ"ב, עמ' 135—198. הנ"ל. נחלת יששכר, ירושלים תשל"ז. לרשת הכבישים ראה דיון במאמרי (יופיע ב"גופים" 16) (בדפוס), ושם יידון הכביש השלישי אשר עד עתה לא נדון בספרות המחקר.

פרשת א — עד כמה שאנו יודעים, יצאו מבית-שאן שתי דרכים דרומה, הדרך לשכם והדרך ליריחו דרך תל-שלם. פרשת הדרכים בין שתיהן היתה בתוך העיר. לפיכך לא ייתכן ש„פרשתא“ היא צומת המפגש שבין שתי דרכים אלו. דרך נוספת מדרום לעיר קישרה את הדרך לשכם עם הדרך מבית-שאן לפחל ליד המעבר שעל הירדן (אזור תל קטף ותל ערטל). דרך זו יוצרת שתי פרשות דרכים:

א. ליד קעון על הדרך לניאפוליס; צומת נאפוליס—בית-שאן—פחל.

ב. על הדרך ליריחו ליד תל שקפים, צומת יריחו—בית-שאן—פחל—ניאפוליס.

כאמור, נקודת המוצא לתחומי קטע זה הוא פילי דקמפון (שער המחנה). קרוב לוודאי, שהכוונה למחנה הרומי בתל-שלם³³. אם כן, הכוונה לשער שממנו יוצאת הדרך ליריחו וה„פרשה“ צריכה להיות על כביש זה. לפיכך יש להניח, שהכוונה לצומת ב. את היישוב חירותה יש אפוא לזהות בתל-שוקף³⁴, או בתל אבו פרג' (קרנים) הסמוך³⁵.

פילי דזירה (שער הגת) — הכוונה מן הסתם לשער, אשר דרכו הגיעה לעיר הדרך הראשית ממערב, הווה אומר באזור הגשר הרומי (גיסר אל חא'ן). השער נקרא בשם זה, הואיל ולידו היתה גת מרכזית וחשובה. תופעה זו מצויה גם בערים אחרות. ליד הכניסה הראשית לעיר היה מצוי מתקן המלאכה החשוב, המשרת ציבור גדול. גת דומה מצויה בכניסה הדרומית לעבדת. גם בקיסריה היתה גת גדולה ליד החומה³⁶ וכן ביישובים נוספים³⁷. גת במקום מרכזי מעידה על גידול ענבי יין בהיקף נכבד, ועוד נחזור לאבחנה זו. מקומה של ה„רצפה“ אינו ידוע, ואין כל דרך לשער, מה היה מרחקה מן העיר.

פילי דסכותה — בעברית ניתן לתרגם זאת כ„שער המצפה“. קשה להניח, שהכוונה לשער של מצפה, משום שדווקא מכיוון זה אין תצפית נוחה מן העיר בגלל הגבעות של רמת יששכר. ייתכן שיש לחזור להשערה שדחה זוסמן, ששער סכותה מרמז למרכז הקדום של סקיתופוליס („סכותה“ — „סקיתר“) ³⁸. יש להעיר, שבכמה ערים בארץ נשתמר שמו הקדום של היישוב בשמה של שכונה או של מבנה בעיר החדשה³⁹. מכל מקום ברור, שאם הדבר כך, הרי שהמרכז הקדום של סקיתופוליס לא היה בתל בית-שאן, שהרי זה אינו סמוך לחומה הצפונית של העיר.

33 ראה לאחרונה, ג' פרסטר, פסל ברונזה של הדריאנוס עוטה שריון, קדמוניות 30—31 (תשל"ה) עמ' 38—40.

34 סוקר האתר מציין רק לחומר פרסי הלניסטי וביזאנטי. ברם בדרך כלל הוא נמנע מלציין לחומר מאוחר. ראה ג' צורי, סקר ארכיאולוגי בעמק בית שאן, בתוך „בקעת בית שאן“, ירושלים תשכ"ב, עמ' 166 מס' 64.

35 שם עמ' 165 מס' 68, בתל-קרנים היה יישוב במאות השנים האחרונות, ולכן נוח יותר לזהותו עם חירותה. אין צריך לומר, שהשם כפר קרנים הוא מודרני, ונובע מטעות בניהוי, כפי שהראה זוסמן. בסקר הבריטי נמצא במקום גם שרידים מוסלמיים, ראה S.W.P. II p 127.

36 תוס' אהלות פ"ח ה"ג.

37 כגון שבטה, עבדת ויישובים נוספים, ראה אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות ערכים עבדת, שבטה. תמונה דומה חוזרת גם ביישובים כפריים, ולא כאן המקום לעסוק בה.

38 זוסמן שם, הערה 158.

39 אני מקווה לעסוק בכך במקום אחר.

בין כך ובין כך אין בידינו נתונים באשר למקום השער. מצפון לחומה היו פרברי העיר, ובתוכם גם בית-הכנסת היהודי, וכך היו מספר יישובים (תל-אצטבה, חמדיה ואחרים). לפיכך היה מן הסתם שער אחד, או אף מספר שערים, בצד צפון. אין בידינו להציע זיהוי מדויק לשער סכותה ואף לא לכפר קרנוס.

פילי דזבלייה — שער הזבלים. שכן מן הסתם השער בסמוך לנחל חרוד, הואיל והנחל שימש, כנראה, להוצאת שפכים מן העיר. בערים, שזרם בהם נחל או גיא עמוק בתוך העיר, השתמשו בו למערכת הביוב, וסביר שכך נהגו גם בבית-שאן. מצב דומה היה בירושלים, והשער שעל הגיא מדרום העיר נקרא שער האשפות על שום תפקידו זה.⁴⁰

מקומה של נפשה דפנוקטיה לא ידוע. מכל מקום נראה, שגבול ההיתר לא הגיע עד הירדן, אלא עד מצבה זו בלבד.

פילי דאגמה ופילי דכפר זימריין — כאמור, שערים אלו אינם שערי העיר בית-שאן, אלא שערי הכפרים עצמם.⁴¹ את כפר זימריין מציע אני לזהות עם הכפר הערבי סמריה המצוי כ־6 ק"מ מן העיר על הדרך לשכם. אגמה אפשר שהוא כינוי לשטח מרעה טבעי, העשוי להיות בכל מקום שהוא. גם ייתכן, שהכוונה ליישוב, שהעניק את שמו לנחל ג'מעין, הזורם ממערב למזרח מדרום לנחל חרוד ונשפך אליו. מאידך ייתכן, שהשם ג'מעין הוא שם ערבי בלבד (כינוי לשבטי הבדוים שרעו באזור). אתר נוסף בשם זה מצוי 3 ק"מ מדרום לטירת צבי.⁴²

שתי ההצעות שהעלינו מתאימות יפה למקומה של חירותה כפי שהצענו.

בהצעותינו רב המשוער מן המוכח, והספק מן הוודאי. מכל מקום, כל הראיות הנסיבתיות ההלכתיות והטופוגראפיות מעידות, שלא התירו חז"ל את העיר גופה בלבד. מאידך, צודק וזוטר, שאין להרחיב את ההיתר על כל התחום המינהלי של העיר. נראה אפוא, שהותר רק השטח הכלכלי התלוי בעיר, שטח שגבולותיו הם במרחק 3–7 ק"מ מן העיר. אם כן, לפי דברינו הגבול הדרומי של ההיתר הוא בקו תל-שוקף — סמריה. קו זה אינו שרירותי, אלא זה קו הגבול של השטח המושקה בעמק בית-שאן. מדרום לקו זה כמעט שאין מעיינות, להוציא את המעיין הגדול של תל-שלם. ניתן לשער, שהיישוב הנכרי התרכז בעיקר בשטחי העידית הניתנים להשקאה. כידוע, גורם חזק משתלט בדרך כלל על שטחי העידית באזור, והמיעוטים (במקרה זה: היהודים) נאלצים להסתפק בשטחים הטובים פחות. השטח ה"מותר" הוא, כמובן, השטח המיושב בנכרים, ואך טבעי הוא, שתחומי השטח המיושב נכרים הם תחומי השטח המושקה. לטיעון זה נחזור להלן.

רשימת הפירות האסורים בתחום בית-שאן מעידה אף היא על מצב דומה. ברשימה נכללים הפירות המובאים מאזורים יהודיים, והיא כוללת מספר סוגי ירקות, יין, שמן,

40 לביאור השם שער האשפות נאמרו גם הצעות אחרות, ולא כאן המקום לעסוק בכך.

41 לבית שאן היו לפחות עוד שערים, והם: א. בדרום-מערב, דרכו נכנס הכביש מהגלבוע; ב. שער בדרום דרכו הגיע לעיר הכביש משכם (ראה לעיל); ג. במזרח, ממנו יצא הכביש לארבל (ארביד) ואולי עוד שער נוסף דרכו יצא הכביש לטבריה (ראה הערה 32).

42 צורי, סקר מס' 63.

אורז ותמרים אפסיות⁴³. מן המרכיבים החשובים של סל המזון רק תמרים רגילות, תאנים ותבואה⁴⁴ גדלו באזור באיסור. אין ספק שבעמק בית-שאן גידלו זיתים וגפנים. על גידול הזיתים יעידו עשרות אבני בית-הבד הפזורות ברחבי העמק⁴⁵, ועל גידולי היין יעיד שמו של השער המערבי (שער הגת). כמו כן נתגלו בסקר מספר גתות, בעיקר ממערב לעיר⁴⁶, ואכן השער המערבי הוא המכונה שער הגת.

לשם אספקת תבואה לאנשי העיר יש צורך לפחות ב־20,000 דונם⁴⁷. לא כל השטח של אנשי העיר נוצל לתבואה, שהרי ידוע, שאחד הגידולים החשובים ביותר באזור היה הפשתן. אם כן, ניתן לשער, שהשטח המינימלי שהותר הוא כ־30–40 קמ"ר.

גידולי גפן וזית רווחו, מן הסתם, בעיקר בחלק הגבוה שבעמק (בצדו המזרחי), והאיל ושם מצויים תנאי קרקע נוחים יותר לגידולים אלו. שטחים אלו לא נכללו, ברובם, בתחום ההיתר, שהרי ענבים וזיתים נכללים בפירות האסורים. אף לא נכללו בו שטחי המדרונות שמצפון לעיר, מאחר שתנאי הטבע מאפשרים לגדל שם בעיקר זיתים וגפנים ולא חטים, וכאמור, שטחי הגפנים והזיתים לא נכללו בשטח שהותר. מכאן, שעיקר השטח המותר השתרע מדרום לעיר, וכאמור, גבול ההיתר מצד מזרח לא הגיע לירדן.

מכאן, שרוב השטח המותר השתרע לכיוון דרום, ולא ייתכן שבגזרה זו הותר רק שטח מצומצם ביותר מסביב לעיר.

43 תמרים אפסיות הן, מן הסתם, דקל Posittatum דקל זה נמנה על הגידולים האופייניים לעמק יריחו, ראה, Totius orbis Mdescriptio 31 2, כנראה שגידול זה רווח ביריחו ולא בבית שאן.

44 על תבואה נאמר ש"הפת חלה לעולם". הערה זו משמעותית רק אם התבואה נחשבה ל"מותרות", אך חייבת בחלה כדין פת בסוריה.

45 עשרות אבנים מוצבות בגינות הנוי של הישובים השונים בעמק. וכן צורי, סקר ארכיאולוגי מספר 70. נחלת יששכר מס' 36, 108, 16 ועוד.

46 צורי סקר שם מס' 28 "הנ"ל, נחלת יששכר מס' 45, 46 (המחבר מצא אבן רכב בעלת פין, "וכנראה שזה ממל מסוג מיוחד") 52, 44, 108 (מספר גתות). בחוה 122 גת גדולה נתגלתה במנזר שחשף אהרונ, חות נזירים ביזאנטים בקרבת בית השיטה, ידיעות יה, תשי"ד עמ' 209–215. יש לציין שבתנאי ההשתמרות בעמק בבית שאן קשה לגלות גתות.

47 החשבון משוער ומבוסס על חישוב משוער של 30,000 תושבים לעיר (מן הסתם היה בעיר מספר גדול יותר של תושבים). יבול שדה תבואה הוא עד 300–400 ק"ג לדונם (ראה י' פליקס, החקלאות בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תלאביב תשכ"ג, עמ' 162). בגלל התנאים הטובים בעמק יש לקחת בחשבון יבול של 400 ק"ג. קדמונינו זרעו רק פעם בשנתיים בגלל מחזור הזרעים (פליקס שם, עמ' 36). אם כן, כל דונם הניב בממוצע כ־200 ק"ג לשנה, אדם מבוגר צורך כ־100 ק"ג קמח (שהם 125 ק"ג חטים) — חישוב זה מקובל בכלכלה מודרנית ומתאים גם למספרים הנמסרים בתלמוד. בכונתי לעסוק בכך במקום אחר. מכיוון שילדים צורכים פחות, הרי שיש לקחת בחשבון ממוצע של 100 ק"ג לנפש. משמע שכל אדם זקוק בערך 2–3 דונם תבואה לכלכלת משפחתו. כאמור, שחישוב זה הוא חישוב מינימלי, ויש לקחת בחשבון הוצאות נוספות ככלכלה, ביגוד, דיור ותשלומי מיסים. יש לציין שאזור בית שאן היה יצואן של תבואה ואחת משכונות העיר כונתה שכונת החיטה (S.E.G. n° 43). לחישובים מעין אלו ראה ספרי פרקי גליל, מעלות תשמ"א עמ' 184–191.

כידוע, לא היה גידול הפשתן נפוץ בארץ בימי הבית, ובתקופה זו אינו נזכר כלל כתוצר רווח בארץ. קשה לדעת, מאימתי פרח גידול זה; ומכל מקום אין כל ראייה, שהתרחש הדבר לפני דור אוש. לפני התפשטות גידול הפשתן גידלו בחבל בית-שאן מן הסתם גם ויתים, והפשתן דחק למעשה את מקומו של גידול הזית. הסיבה לכך היתה כפולה:

א. הרווחיות הגדולה של גידול הפשתן והאפשרות להשתמש בגידול זה כמנוף לעבודות נוספות בענף הטקסטיל.

ב. הבנת "שטח" ההיתר לפי רשימת הפירות האסורים (קו גבול זה אינו מדויק). המאכל של עמק בית-שאן רק 8% שמן, בניגוד ל-17%—20% שמן בזית מאכל באזורים אחרים בארץ⁴⁸. רמז ברור לכך מצוי בירושלמי ביכורים פ"א, סד ע"ב. בקטע מתוארים אזורים בית-שאן וציפורי כאזורים הפורים והטובים ביותר בארץ. לעומת זאת בירושלמי שם סב ע"ד מופיעים פירות בית-שאן וציפורי כדוגמה לפירות שאין להביא מהם ביכורים. נראה לי, שההסבר לכך הוא, שפירותיהם של אזורים אלו נודעו בכמותם הגדולה, אך באיכותם הירודה⁴⁹.

אם כן, יש להניח שרשימת המינים האסורים היא מן המאה השלישית-רביעית (תקופת האמוראים) והיא משקפת אפוא את התקופה, שנדחק בה גידול הזית, ואת מקומו תפס גידול הפשתן באזורים המושקים בעמק בית-שאן. אזורים אלו הותרו, היות ושם אף ישבו נכרים, כפי שראינו לעיל.

העובדה, שהשטח שגדלו בו הזיתים לא נפטר ממצוות שמיטה, הריהו ראייה נוספת, שלא כל השטח המינהלי של העיר הותר. שהרי אילו היה הדבר כך, לא היו הזיתים והענבים נכללים בכלל ה"פירות האסורים".

צעד נוסף חשוב ביותר 'צעד ש' ליברמן⁵¹. במאמרו הוא מוכיח, שהירקות ששווקו ישירות בידי החקלאים נחשבו כמי שבאו משדות גויים, אבל הירקות שהובאו בידי תגרים, כלומר אלו שהגיעו ממרחק רב יותר, הובאו משטחים יהודיים. קביעה זו אינה מאפשרת לסמן את גבולות ההיתר, אבל היא מצביעה על מהותו הכלכלית של השטח המותר.

מדובר אפוא על התחום הכלכלי של העיר, אותו תחום, שהחקלאים שבו משווקים את תוצרתם ישירות לעיר שלא באמצעות תיווך. תחום זה גדול מן השטח השייך לחקלאי העיר, אך אין הוא גדול ממנו הרבה.

קווי גבול ההיתר שסורטטו מבוססים על שיקולים מספר:

א. המקומות שזוהו;

ב. הבנת "שטח" ההיתר לפי רשימת הפירות האסורים (קו גבול זה אינו מדויק).

48 ש' ליברמן, לכתובת ההלכות מעמק בית שאן, תרביץ מה (תשל"ו) עמ' 54—63. דבר זה ידעו גם בתקופת התלמוד. ראה, למשל, ירו' ביכורים פ"א, סג ע"ד ועוד.

49 ידיעה בעל פה מפי בכירי מגדלי הזיתים בעמק. אני מודה למר א' שחק מקיבוץ שדה אליהו, שמסר לי מידע זה ואף הפנה את תשומת לבי למשמעותו.

50 הזית הבישני נזכר כזית מיוחד (בכמותו ?) בפאה א, ז ובמקבילות.

51 ש' ליברמן, לכתובת ההלכות מעמק בית שאן, תרביץ מה (תשל"ו) עמ' 54—63.

ברייתת תחומי ארץ-ישראל

הברייתא מתארת את תחומיה ההלכתיים של ארץ-ישראל. שטחי הארץ חייבים במצוות מסוימות, והברייתא קובעת מה הם גבולות הארץ. כבר בראשית המחקר בתולדות הארץ עסקו החוקרים בברייתא, אבל חילוקי הדעות היו רבים ביותר מחמת שינויי הגנוס הרבים. הברייתא מצויה בספרי נא, תוספתא שביעית פ"ד ה"ח וירושלמי שביעית פ"ו, לו ע"ג. שפע המקורות גרר שינויי גנוס מהותיים, וקשה היה לעקוב אחר קו הגבול שהברייתא מציעה.

לאחרונה זכינו לטופס מהימן, שידי המגיהים והמעתיקים כמעט שלא נגעו בו. בכתובת ההלכתית שנתגלתה בעמק בית-שאן מופיעה הברייתא, וכך ניתן לקדם ולפתח את המחקר בעניין חשוב זה.⁵¹ זוסמן זוכנו בדיון ארוך על הברייתא ונוסחאותיה⁵². על בסיס דיונו זה נעסוק בבעיות הגיאוגרפיות-היסטוריות-כרונולוגיות הקשורות לברייתא. זוסמן סיים את עבודתו בפנייה אל אנשי הגיאוגרפיה וההיסטוריה לעסוק בברייתא. מטרת דיון זה היא למלא משאלה זו אגב ניצול המקורות השונים. בהמשך נפרש את כל הברייתא, ונמקד את דיונונו בתיאור גבולות הגליל.

רשימת השמות בכתובת — נוסח מלא

פּוּרְשָׁתָא שֶׁקְלוֹן — זוסמן הציע שהכוונה לפרשת הדרכים מקיסריה לכיוון אשקלון. הדבר קשה, שהרי ראוי היה שהצומת ייקרא, מן הסתם, על שם העיר הגדולה, ובתקופות רבות היתה עזה. העיר היותר חשובה. כאן הכוונה כפשוטה לפרשת הדרכים ליד אשקלון. חומת מגדל שרושן — ברור שלפנינו הגייה מקומית לשמו של מגדל סטרטון היא קיסרי. ייתכן שהכוונה לחומת העיר. לפי פירוש זה הברייתא היא מתקופה קדומה, קודם שנשתרש השם החדש קיסרי. ייתכן שהכוונה לאזור העיר ההלניסטית בלבד. תופעה רגילה היא, שאחד מחלקי העיר מוסיף להיקרא בשמה הקדום של העיר. כך, למשל, היה באנטופטריס מגדל אפק⁵³. וכך אף פירש לעיל השם „סכותה“. לפי דברינו מדובר במקומה של העיר ההלניסטית מצפון לחומה הצלבנית.

דּוּר וְחוֹמַת עֵכוֹ — הערים ההלניסטיות דור ועכו.

רֹאשׁ מִי גֵאָתוֹ — כפי שהראו החוקרים, מדובר במעין של נחל געתון⁵⁴.

גֵּיאָתוֹ עֲצָמוֹ — געתון עצמה (ח' געתון).

כְּבֵרְתָּהּ — ח' כברה, כפי שהראו החוקרים השונים. קטע זה אינו מסודר באופן מדויק, והסדר הראוי הוא: „כברתא“, „גיאתו וראש מי גיאתו“. מדובר באתרים קרובים באותו קו רוחב, ומכאן השיבוש בסדר הופעתם.

בֵּית זַנִּיתָה — ח' וזאניתה, כדעת רוב החוקרים.

52 זוסמן, ברייתא דתחומי ארץ-ישראל, תרביץ מה (תשל"ו), עמ' 213–257. ו' ספראי, פרקי גליל, עמ' 278–288. וספרות שם הערה 2.

53 מלח' ב, 513. וראה זוסמן, עמ' 257. כפי שראינו לעיל, היה בסקיתופוליס שער בשם סכותא.

54 הילדסהיימר, עמ' 35–37.

קסטרה דגלילה — ח' גליל כדעת רוב החוקרים⁵⁵.

קובעייה (ד) אייתה — ראש הגבעה של אייתה היא, כנראה, עיתה א־שעב, כפי שהציעו הלדסהיימר וקליין. הכפר יושב על פסגת גבעה מוארכת, וכנראה, הכוונה לפסגת הגבעה.

ממצייה דירכתה — האיתור אינו ברור. בנוסחאות המקורות הספרותיים מופיע מקום זה רק אחרי יתיר (להלן), והדבר מעיד על מסורת משותפת כלשהי. "ממצייה" נזכרת בירושלמי כפירוש או כתרגום ל"מוצא": "מאי מוצא? ממציא (יר' סוכה פ"ד, נד ע"ב). ויפה הראה הלדסהיימר, כי הדבר עשוי להעיד על מעיין או על מתקן אחר למים. ואולי הכוונה לבריכה הגדולה שממזרח לכפר, והדבר מתאים להמשך קו היישובים בברייתא.

מלתה דכורים — הפסגה של כור. שני אתרים באים בחשבון. האחד — ח'כורה ב.צ. 1890/2788, או ח' אל כוריה, המופיע רק במפת P.E.F. בערך בנ. צ. 1870/28155. להלן נחזור לברור זה.

סחרתה דיתיר — סביבות יתיר הכפר הערבי יעטר, 7 ק"מ מצפון לעיתה א. שעב. נחלה דבצאל — מקום זה לא וזהה בידי החוקרים. לדעתי, יש לחפשו בזיקה לתל-בציל ולג'בל-בציל (נ. צ. 177/282).

נחל בצאל צריך להיות אחד הנחלים היורדים מרכס זה לכיוון ר' עטר. אולי ואדי אל עיון שמתחת לעצילה (2 ק"מ צפונית לדבל).

קטע זה שברשימה אינו מסודר כראוי, נחל בצאל מצוי קצת מערבית מהקו המתואר. כבר ראינו תופעה זו באזור כברתה וגעתון, ובאופן זה אין הדבר מוזר. העובדה, שנחל בצאל מופיע ברשימה, מוכיחה, ש"כורים" חייב להיות ח' אל כוריה, ולא ח'כורה, שאם לא כן תלך הרשימה, כביכול, מערבה ומזרחה. אבל אם "כורים" היא ח' כוריה, הרי שיש לרשימה טעם, אם כי הקו איננו ישר אלא מוזגג.

בית עיט — לדעתי היא עיתה א זוט, 8 ק"מ מזרחית צפון-מזרחית ליעטר. החוקרים ברובם טעו, מכיוון שבמקורות הספרותיים סדר השמות שובש.

ברשתה — זו בוודאי ברעשית, 3 ק"מ מזרחית לעיתה או לזוט.

אולי רבתה — לדעתי, יש לזהותה עם חולה, 9 ק"מ מזרחית צפון-מזרחית לברעשית.

ניקבתה דעיון — ברור הוא, וכל החוקרים עמדו על כך, שיש זיקה בין שם זה לעמק עיון. "נקב" עשוי להיות מעין או שביל הררי מתפתל. אם מדובר בשביל, הרי שזה השביל העתיק מהגנין לכיוון עמק עיון⁵⁶.

מסב, ספנחה, כרכה דבר סנגורה, תרנגולה עלייה דקיסריון — סדרת שמות זו מסתיימת בקיסריון היא פניס. היא עשויה לסמן קו, שחצה את עמק עיון, או קו שיסמן מעין חצי-עגול סביב הר החרמון. המקום הברור הוא כרכה דבר סנגורה,

55. "קצטרה" משמעה מצודה, וייתכן שהכוונה למצודה שהיתה ליד היישוב.

56. השביל נבדק באופן חלקי על ידי.

אשר זוהה, ובדין, עם מבצר זינדורוס⁵⁷. מושל זה שלט בחרמון, ולפיכך ברור, שהברייתא כוללת חלק מההר. אם נכונים דברינו, הרי שעלינו לחפש את מסב וספנחה בכיוון זה⁵⁸.

לפי שיטתי "מיסב" צריכה להיות דיר מימס, מזרחית לברך הליטני. כלומר, הגבול יורד לעמק עיון, אך אינו חוצה אותו, אלא ממשיך בצלעו המערבית עד דיר מימס. מאידך ייתכן שהכוונה לח' מזה על נהר חצבני בין תל-אבל לתל-דן; וכדאי לציין עוד, שלא רחוק ממקום זה נתגלתה כתובת, ועליה שם הכפר ממסיה⁵⁹. ברם קשה להאמין שזו מיסב, הואיל ואנו מחפשים מקום אשר יפנה את קו הגבול מעבר לחרמון. זאת ועוד — להלן נראה שכל עמק החולה היה יהודי, ואין מקום לחצותו.

אשר לספנחה — מהצעות החוקרים ההצעה הטובה ביותר היא אל ספינה. בין חצביה ובין רשיה, אך היא רחוקה מדי⁶⁰. אילו חצה קו הגבול את העמק, היתה צריכה להיכתב נקודת החציה. יש להניח אפוא, ש"ספנחה" מסמנת נקודה זו, ועוד נשוב לכך.

רשימת המקומות בעבר הירדן:

רשימה זו מורכבת ממספר חלקים, ואלו הם:

א. "בית סבל וקנת" — שמות רגילים.

ב. "רקם טרכון זימרה דמתחם לבצרה" — שמות אזורים חשובים וידועים, ולא נקודות גבול.

ג. "יבקה וחשבון ונחלה דזרד איגר סהדותה" — שמות מקראיים.

ד. "נימרין ומלח רזיוה" — שמות רגילים. אולי יש לצרף לסעיף זה גם את השם האחרון "רקם דגיאה".

זוסמן הבחין, שרשימה זו שונה באופייה משאר חלקים. עד עתה נמנו יישובי ספר מוגדרים, אך בחלק זה הרשימה משתמשת בסטריאוטיפים ומאבדת את ערכה הגיאוגרפי. עצם הבחנתו מקובלת עליי, אך יש לסייגה. בית סבל, קנת, נימרין ומלח רזיוה הם שמות ספציפיים, ויש לסמוך עליהם, בעוד שאר השמות חשודים.

הצירוף המוזר ביותר הוא "רקם טרכון זימרה דמתחם לבוצרה". "רקם" הוא קו מבצרי גבול, כפי שהוכיח בברור ב' מזר⁶¹; "טרכון זימר" הוא שמו של אזור מוגדר, הלג'ה של ימינו. הרקם של הטרכון הוא אפוא קו מבצרים כלפי מזרח, שהרי זה הכיוון היחיד, שבו צריך להתגונן. קו זה היה, מן הסתם, הבסיס ל"לימס ערביה", הידוע יפה בספרות. קו

57 קליין, עמ' 145 וראה לאחרונה ש' אפלבוואם, כתובת מפסגת הר חרמון, בתוך "החרמון ומרגלותיו", תל אביב תשל"ח, עמ' 180—184.

58 לולא דברינו, היה אפשר להציע, ש"מיסב" היא מיס א-ג'בל וספנחה ים סופני הוא אגם החולה.

59 אהרונ, שלוש אבני גבול חדשות ממורדות הגולן. עתיקות א' (תשל"ז), עמ' 95. לא ייתכן שזו ממצי דירכת, כיוון שמדובר באזורים שונים.

60 הילדסהימר, עמ' 50.

61 ב' מזר, הרקם והחגר, תרביץ כ' (תש"י) עמ' 316—319. גם רקם וגם חגר הם קווי מבצרים, אשר לימים הפכו להיות מבצרי קו הלימס. ראה מ' גיחון, אדום אידומיאה והלימס ההרודיני, דורון לב' כץ, תשכ"ז, עמ' 205—218.

המבצרים מהווה אפוא את הגבול המדיני של האזור המיושב, ולהלן נראה, שלא ייתכן שהיה זה אף הגבול ההלכתי.

הביטוי „דמתחם לבוצרה“ אולי יש להבינו כקו דמתחם, שמתחם את (ל) בוצרה, כלומר אותו קו מבצרים, אשר בראשיתו הוא תוחם את הטרכון, ובהמשכו הוא תוחם את גבול בוצרה.

קשה לדעת, איפה מקומם של בית-סבל וקנת. הוזהוים המקובלים היו קשורים לאזור סכות או זכיה, אחר שבמקורות הספרותיים שובש השם ל„בית סוכת“. קנת זוהתה עם העיר ההלניסטית קנתה הידועה בטרכון. כיום קשה לקבל זיהויים אלו משום שכתוב בברייתא „בית סבל“, ולא „סוכת“. „קנת“ לא ייתכן שהיא קנתה, מאחר שהיא רחוקה מדי. קשה להניח שמקיסריון-בניס ועד קנתה היו מונים רק יישוב אחד (בית-סבל). לפיכך אני מניח, שמדובר ביישוב סמוך לבניס, אולי עין קניה. מכל מקום, יהא מקומם של בית-סבל וקנת אשר יהיה, אין זו רשימה ארוכה דיה בשביל להגיע עד „רקם טרכון...“.

נמרין — נמרין עשויה להיות נמרין שבטרכון — „נמרה“ או נמרין שממזרח הירדן ומצפון לים המלח — שונת נמרין דהיום (נ. צ. 2095/1455). קליין סבר, שמדובר בנמרין הצפונית, וזאת מתוך גישתו להרחבת תחומי ארץ ישראל⁶². ראייתו העיקרית היא מן הירושלמי, הרואה בנמרין את סוף התחום שמגיעים אליו שלוחי החודש. וכן שנינו: „שתי חזקות לכהונה בארץ-ישראל נשיאות כפים וחילוק גרנות, ובסוריה נשיאות כפים אבל לא חלוק גרנות. עד מקום ששלוחי החדש מגיעין עד נמרין ובבל כסוריה“⁶³. אם כן, בארץ נחשב לכהן כל מי שנושא כפיו בבית-הכנסת (בברכת כהנים) ומקבל תרומה (חלוק תרומה בגרנות). בסוריה אין מפרישים תרומה, ולכן קיים רק סימן אחד — נשיאת כפיים. בשאר העולם אין חיים יהודיים מסודרים, ואין ארכיונים ובתי משפט, ולכן אפילו נשיאת כפיים אינה הוכחה. נמרין נמנית כאן כגבול סוריה, כלומר האזור, שאין בו הפרשת מעשרות. ואינו נחשב לארץ ישראל⁶⁴.

ודאי, מקור זה אינו מוכיח שנמרין שעל גבול הארץ היא נמרין הצפונית, ואולי אף מונע אפשרות זו. אם אכן ה„ברייתא דתחומין“ היא מאותו זמן כמו ברייתא אנונימית זו, הרי שלפיה נמרין היא בקצה סוריה, ולא בארץ. מכוח קושיה זו אני מניח, שמדובר בנמרין הדרומית, והראיה — שלפני נמרין מנויים שמות (מקראיים) שמצפון לה. אם היתה למחבר הברייתא תמונה כלשהי של קו רצוף, אזי נמרין צריכה להיות בדרום הארץ.

מלח-רזיזה — „מלח“ היא קידומת, הקשורה לאדמת מלחה או לבריכות מלח. מן הסתם מדובר על אתר המצוי בזיקה לים המלח.

רקם גיאה — בתרגומים הארמיים „קדש“ מתורגמת „רקם“, ו„קדש ברנע“ — „רקם גיאה“. לא נוכל לעסוק כאן בשאלת הטיב הגיאוגרפי של התרגומים. אבל מכל מקום ברור, שלעתים קרובות התרגום מתייחס למדרש או למשפט סכימתי ידוע. במקרה זה

62 יר' כתובות פ"ב, כו ע"ד; קליין שם עמ' 155. וראה גם יר' ר"ה פ"א, נז ע"ב.

63 לפי קטע זה מדובר על סוריה וכן לאחריו („ובבל כסוריה“). מכאן, שאף הקטע גופו עוסק בסוריה, ונמרין נזכרת כגבול סוריה.

64 זוסמן, עמ' 239, הערה 189.

לפנינו, לדעתי, ניכר השימוש בברייתא דתחומין. קדש היתה על גבול הארץ (במדבר לד, ה ומקורות רבים נוספים), ומשום כך זוהתה קדש עם נקודה בבריתא המצויה על הגבול, אך אין זה תיאור גיאוגרפי ריאלי.

„רקם“ היא לפי יוסף בן מתתיהו פטרה. אך שוב, אין זו רקם גיאה. מצוי אף יישוב, הנקרא „גיאה“ ליד רקם⁶⁵, אך קשה להניח שרקם, פטרה עיר הבירה, תזוהה לפי יישוב קטן הסמוך לה. לפיכך עלינו לחזור לזיהוי של „רקם“ עם קו מבצרי הגבול (הלימס). זהות זו הוכחה לעיל⁶⁶, ו„רקם גיאה“ הוא אפוא חלק מסוים מקו המבצרים. קשה לקבוע בדיוק, על איזה חלק מדובר, ולהלן נחזור וננסה להגיע ליתר דיוק.

גינה דאש קלון — „גינה“ בלשון חכמים היא גן ירק, ובדרך כלל גידלו ירקות בסמוך לעיר⁶⁷. מובן, שאין אנו יודעים, על איזו נקודה מדובר. רמז נוסף למקומו של קו הגבול יש בעובדה שגררדיקי (חבל גרר) היה שייך, כנראה, לחוף לארץ⁶⁸. חבל גרר היה יחידה מינהלית, שגבולותיה ידועים פחות או יותר, וכנראה, נכללה כולה בחו"ל.

המקומות המופיעים רק במקורות הספרותיים

בנוסף על רשימת השמות שבכתובת מצויים בידנו מספר שמות, הנמצאים במקורות הספרותיים, ואינם בכתובת.

כורי רבתא⁶⁹ — בנוסף ל„כורים“ שבכתובת, לעיל, התלבטו בזיהוי „מלתה דכורים“, וסיכמנו, שהכוונה לח'אל כוריה. אם כן, הרי שכוריי הגדולה תהיה ח' כורה המצויה, כאמור, על הקו עיתה אישעב וח' כוריה. אי אפשר לומר, שכוריי רבתא היא ח' כוריה, כיוון שאז קו הגבול שבכתובת יהיה מזור, כמו שאמרנו.

תפניא, או תפניס, מופיע בכל המקורות חוץ מבספרי⁷⁰, כדעת החוקרים „דו תבנין“. מקומה ברשימה הוא לפני ספנתא, אלא שספנתא מצויה במקורות אלו שלא במקומה הנכון. על כל פנים בכל המקורות מופיעה יתיר אחרי ספנתא, וכך צריכה תפנית להיות באזור יתיר. תבנין משתלבת יפה בקו הגבול המתואר על ידינו.

עולשתא מופיע רק בכ"י וינה. בכ"י זה מופיעות גם מחרשת (מקום ברשתה) וגם אלם רבתא.

65 שם, שם.

66 ראה הערה 61.

67 י' פליקס, החקלאות בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תל-אביב תשכ"ג, עמ' 311—313.

68 ירו' שביעית פ"ו, לו ע"ג. כך יש כנראה להבין קטע סתום זה, ובו רמז לכך, שבמקום היה יישוב יהודי, ואף על פי כן נחשב כחו"ל.

69 מקורות נוספים הם הברייתא, כפי שמופיע בספרי ירו' ובתוס', וכן החומר בתרגומים הארמיים, ובעיקר תרגום יונתן לבמדבר לד. ראה קליין שם, עמ' 166—176. התרגום הירושלמי כ"י ניאופיטי אינו מוסיף חומר לענייננו, אלא חוזר על התרגום הירושלמי המקוטע. אשר לנוסח „כורי“ — כך הנוסח בתוס' כ"י וינה, ובירי', בוריי רבתא, וליתא בספרי ובתוס' כ"י ערפורט.

70 כך בתוס' כ"י; ובכ"י: תפלי; בירושלמי דפוס ונציה תפניס, וליתא בספרי.

מגדל חרוב⁷¹ מופיע בכל הנוסחאות חוץ מבספרי. בתוס' כ"ו מופיע שם זה אחרי "אולם רבתא"; בכ"י ערפורט בירושלמי אחרי "מחרשת" (ברשתה). ייתכן שהמקום מסמן את הנקודה הצפונית ביותר בעמק עיון. מצפון לדרך מימס מצוי הכפר חאורבה, והוא המועמד הטבעי ל"מגדל חרוב". אף מצוי הכפר אל חריבה ממזרח לאתר הקודם, מצדו השני של עמק עיון. הבעיה היא, שלפי סדר הרשימה יש לחפש אתר בסביבות אולם רבתה (חולה), אלא שסדר הרשימה במקורות אלו לא תמיד מדויק. הויהוי המקובל מתאים למיקום יתר חלקי הברייטא, ולפיכך נראה לקבלו.

רשימת המקומות מוכיחה, שאין אלו תוספות מעתיקים בלבד. קשה לשער, שיבוא מעתיק כלשהו ויסיף מדעתו שמות. קשה להניח, שהם יגיעו למספר כה רב של מקורות בלתי-לתייחס. אך הרעיון שתוספות אלו יתאימו למציאות הגיאוגרפית הוא בלתי-אפשרי. יש אפוא להניח, שהיו לפחות שני נוסחאות של ה"ברייטא דתחומין", והכתובת מוסרת רק אחד מהם.

בשאר חלקיה הכתובת סמוכה על הירושלמי דמאי, ולפיכך הניח זוסמן⁷², שגם קטע זה היה בירושלמי, או שהוא נלקח מן הירושלמי שביעית. המרחק שבין נוסח הירושלמי ובין נוסח הכתובת מעיד בבירור, שלפני בעל הכתובת עמד טופס שונה של הירושלמי. ואין זה מקרה של טעויות העתקה, אלא של מקורות עצמאיים שונים⁷³.

מקור נוסף, המעיד על נוסח הברייטא, הם התרגומים הארמיים. החומר לוקט ע"י קליין, והוא הוכיח, שהתרגומים משתמשים בצורה בלתי-מדויקת בשמות שבכתובת, אגב ניתוסם מהקשרם הגיאוגרפי⁷⁴. צורת הבאת השמות וסדרם אינו חשוב כל כך, אך עצם הבאת השם מעיד על קיומו באחד המקורות.

בנוסף לשמות שבכתובת מופיעים בתרגומים האתרים הבאים:

כרכוי דבר זועמא — המבצר של בר זועמא הוא סואימוס, אחד ממלכי היטורים. אין לדעת, איפה בדיוק השתרעה ממלכתם, אבל בדרך כלל מדובר על אזור החרמון ודרום סוריה. מבצר זה מצוי אפוא באזור הר החרמון, וזיהוי בלתי-ברור.

קרן זכותה — אין זו "סכות" שבמקורות, כיוון שראינו ש"סכות" הוא שבוש מ"בית סבל", ו"בית-סבל" מופיעה בהמשך התרגום (ביריה דבית סבל). קליין סבר, ש"סכות" היא איזכיה בלג'ה הקטנה⁷⁵, אך למעשה זיהוי זה איננו מבוסס אלא על הסדר שבברייטא דתחומין. כאמור, סדרן של התוספות לנוסח הכתובת הוא מקרי, ולפיכך אין לסמוך עליו, ומשום כך ניתן להציע ש"קרן זכותה" — סכותה הוא "קרן זווי", ואם כן הכוונה למלח רזיזה או רזיזה⁷⁶ שבכתובת, ואין למקום זה כל קשר לאיזכיה.

71 ראה קליין והילדסהיימר, שם.

72 זוסמן שם, עמ' 225—254.

73 ידוע לנו, שבעבר היו טפסים נוספים שונים של הירושלמי. הנוסח שלפנינו איננו אלא אחד מהנוסחים שהיו.

74 ראה הערה 64.

75 ש' קליין, עבר הירדן היהודי, וינה, תרפ"ט. נדפס שנית בקובץ "גולן", המדור לידיעת הארץ בתנועה הקיבוצית, עמ' 133.

76 ו' רזי שבכתובת דומות ביותר, ולמעשה קשה להבחין, לאילו אות התכוון הכותב.

זמנה של הברייטא

זמנה של הברייטא חשוב הן לניצול המידע שבה, הן להבהרת פרשת תיאור גבול היישוב היהודי בעבר הירדן. ברור הוא, שאם נדע, עד היכן השתרע היישוב היהודי, נדע גם לפרש את הברייטא לפי זה. מכיוון שמדובר במצב יישובי נזיל, הרי שיש ערך להבהרת זמנה של הברייטא. במהלך דיון זה נזכיר עדויות הנוגעות לתחומים המותרים שבכתובת, אגב הבחנת זמנם ותחומם.

קודם שנפתח בגוף הדיון, יש להעיר עוד הערה הלכתית. לכאורה, כל מקום שאינו חייב בתרומות ומעשרות — טמא משום טומאת ארץ העמים. במציאות הופרדו שני הדברים, והיו מספר אזורים, שהותרו משום מצוות התלויות בארץ, אך לא נחשבו טמאים. והיו הבדלים אף לגבי תחולת המצוות החקלאיות, והדבר מעיד על ההיסוס שבעצם החלטות אלו. קיסרי — בקווי הגבול באיזור קיסריה דנתי במקום אחר⁷⁷, ולא נחזור על דיון זה. בדיון הראיתי, שכל התיאור בברייטא הולם רק את דור אושא. גם בגבולות עבר הירדן דנתי במקום אחר⁷⁸, ואף שם ראינו, שהברייטא משקפת את דור אושא.

ד א ר

בברייטא נמנית דור כאחת הערים הנכריות. יש להניח, שהדבר היה עשוי להיכתב רק באותו זמן שהעיר פועלת כעיר הלניסטית. אנו יודעים, שדור היתה עיר יוונית פורחת כל ימי הבית. לאחר מכן ירדה ירידה חמורה. ההטבעה האחרונה הרצופה של העיר היא משנת 144⁷⁹. סביר להניח שהירידה חלה באמצע המאה השנייה לערך, ואכן מזמן זה העיר כמעט שאינה נזכרת כפוליס עד לתקומתה מחדש במאה השישית. אם כן הזכרת דור בברייטא מוכיחה, שהברייטא קודמת למחצית השנייה של המאה השנייה לסה"נ, מראשית דור אושא או אף קודם לכן.

צפון-מערב הגליל

אף אזור זה נידון במספר מקורות, ואלו הם:

א. מקורות, הרואים בעכו את גבולה הצפוני של הארץ. במיוחד יש לציין למשנת גיטין א. ב: „אמר ר' יהודה: מרקם ולמזרח ורקם כמזרח, מאשקלון ולדרום ואשקלון כדרום מעכו ולצפון ועכו כצפון“. המדובר בתיאור גבולות הארץ. ברור, שר' יהודה מתייחס לברייטא דילן או לחומר תנאי מקביל, שהרי הוא מונה את נקודות הגבול שבברייטא. מכאן, שהברייטא היא בת זמנו של ר' יהודה או לפניו⁸⁰.

77 ד' ספראי, גבולות ושלטון בארץ-ישראל, עמ' 157—160.

78 ראה ד' ספראי, הגולן, עמ' 20—22.

79 ד' ספראי, גבולות ושלטון, עמ' 154—155. וראה עוד ש' קליין, הערות להוצאה החדשה של מכילתא דר' ישמעאל, לשוננו ד (תרצ"ב), עמ' 41.

80 כך הנוסח ברוב כתבי-היד, והשינויים אינם ממשיים. עכו כגבול מופיעה במקורות נוספים, כגון משנת אהלות יח, ט.

ב. הזכרת נהר מ"דרומה של כזיב" כגבול הארץ. במשנת חלה נזכרת הלכה זו. רבן גמליאל מתדיין בה. מכאן, שהלכה זו היא מדור יבנה.⁸¹

ג. תוס' אהלות פ"ד ה"ד: „ההולך מעכו לכזיב מימינו למזרח, הדרך טהורה משום ארץ העמים וחייב במעשר ושביעית, עד שתיודע שהיא טהורה. משמאל למערב, הדרך טמאה משום ארץ העמים ופטורה מן המעשרות ומן השביעית, עד שתיודע שהיא חייבת.“ עד כזיב, ר' ישמעאל בר' יוסי אומר משום אביו: עד לכלאבי (לבנוב).⁸²

מקטע זה אנו למדים שאין מחלוקת בין הקביעה, שעכו היא גבול הארץ, ובין הקביעה, שכזיב היא גבול הארץ. ברור, שמעכו עוזב הגבול את קו החוף ופונה מערבה עד כזיב, ולפיכך יכולה כל אחת מהם לשמש כגבול. זאת ועוד, אנו לומדים, שבאזור של עכו כזיב, היה יישוב מעורב, אם כי היה רובו יהודי. הדרך עברה, כידוע, בתוואי הדרך הנוכחית, ומכאן שהנכרים החזיקו בעיקר ברצועת החוף.

מקורות ב, ג מתארים מצב שהיה בדורות יבנה (רבן גמליאל) ואושא (ר' יוסי) ועד דור רבי (ר' ישמעאל עצמו): והברייתא דתחומין מציגה מצב דומה, אלא שהיא מפרטת יותר, ואולי אף פוסקת ביתר חומרה. ר' יוסי אומר, שהגבול עובר בקו עכו (או כזיב) לבנוב היא לבונה, על רכס סולם צור, כ-5 ק"מ מן החוף. קו זה הוא קצת ממזרח לקו של המשניות, אך כ-2 ק"מ ממערב לברייתא דתחומין. אם כן, ר' יוסי תיקן את קו הגבול במעט. ייתכן שדבריו מעדכנים מסורת קדומה, וייתכן שהוא חולק על חכמים ומקבל ומציג קו מזרחי יותר ב-2—3 ק"מ, ועוד נשוב לכך.

ד. רשימת העיירות המותרות בתחום צור.⁸³ רשימה זו מתייחסת לגוש יהודי רצוף ממזרח לקו של הברייתא דילן. הקו שר' יוסי מציע חוצה את הגוש הזה. מסתבר אפוא, שהיתה מחלוקת כיצד להתייחס לאיזור, כיוון שהיה בו יישוב מעורב. פתרון אחד נקט ר' יוסי, ופתרון אחר היה לקבוע קו מזרחי יותר (והברייתא דתחומין) ולהוסיף ולאסור את היישובים הבעייתיים. המשניות והברייתות הקובעות את עכו וכזיב כגבול הארץ מגדירות את הגבול באופן כללי, ובפירושו נחלקים המקורות האחרים.⁸⁴ לפי דרכנו, הברייתא משקפת את דורות אושא — רבי ואת דעת חכמים בניגוד לר' יוסי.

ה. בתוך התחום היהודי מצויה היתה קדש שהיתה מרכז נזכרי כפי שעולה בברור מדברי יוספוס (קד' יג 154, מלח' ב 259, 3 105) בשנים אלו אף נזכר מקדש פגני במקום

81 שביעית ד, ו; תוס' שם פ"ד ה"ו; חלה ד, ח; תוספתא שם פ"ב ה"ו.

82 כידוע, הבבלי גורס: ממזרח טמאה... ממערב טהורה. ליברמן טוען, ששתי הגירסאות נכונות, והן משקפות יחס לדרכים שונות באותו אזור (ראה תוספת ראשונים ג למקום, וכן מפרשים נוספים). אני מקבל את טענתו. ששתי הנוסחאות מקוריות, אך קשה להאמין, שהיו שתי דרכים, וכי למה יתייחס הבבלי לדרך השנייה אחרת מזו הרגילה? נראה לי, שהבבלי אינו משקף את המציאות בא"י, ותופעה זו חוזרת במקומות מספר. לנוסח הברייתא ראה ליברמן, שם.

83 יר' שביעית פ"ד ה"ט; יר' שם פ"ו לו, ג. לזיהוי המקומות ראה ד' ספראי, בשולי כתובת רחוב, ציון מב (תשל"ז), עמ' 12—18.

84 נהר דרומה של כזיב אינו הנהר מדרום לאכזיב, אלא נהר אכזיב עצמו, וכנראה הכוונה מנהר של כזיב בדרום, והראיה — שנהר זה היה הגבול המינהלי של עכו צור (ראה ספראי שם, שם).

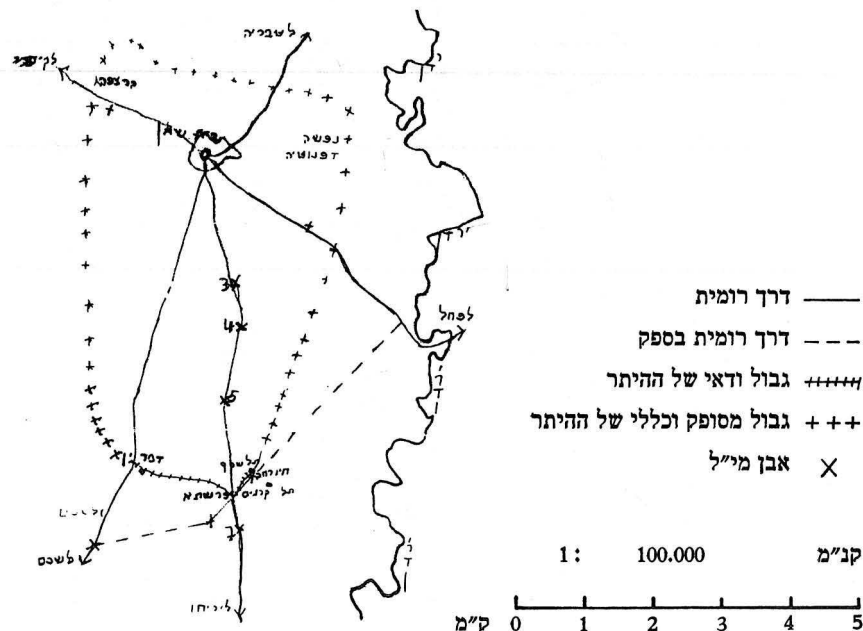
שפעל מהמאה השניה לפני הספירה. ייתכן שקדש היתה מובלעת נוכרית או שאמנם היה באזור ישוב נוכרי אך היו בו גם די תושבים יהודים בכדי שיחשב לחלק מארץ ישראל. שאלת ההתאמה בין הגבולות המתוארים בברייתא וגבולות הישוב היהודי בגליל עדין מחייבת ליבון נוסף ולא כאן המקום לכך.

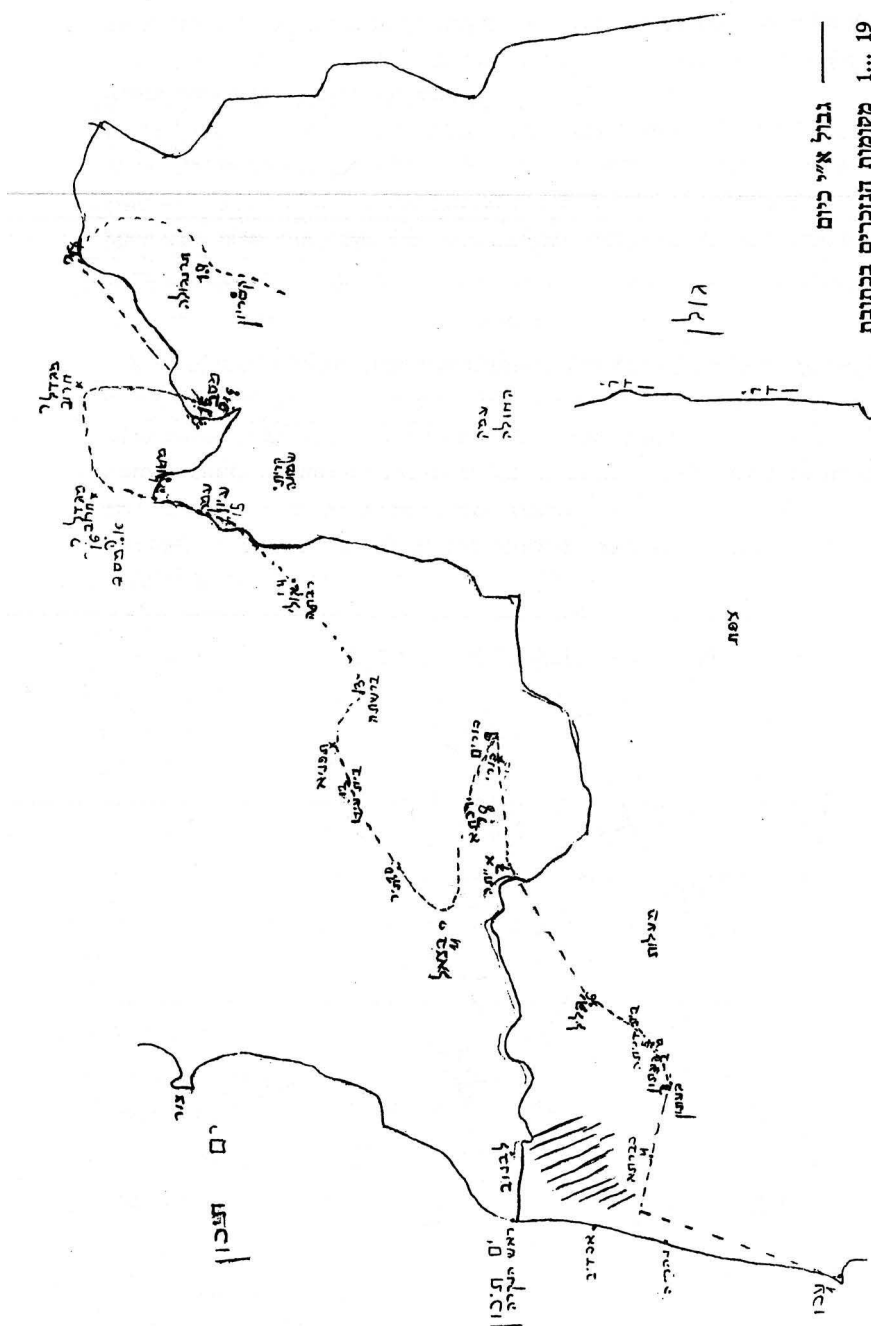
גבול הגליל — גבול זה הוא, כאמור, הגבול המפורט ביותר, והוא מעיד, שהברייתא חוברה בזמן שהתרכז היישוב היהודי בגליל. לולא היה הדבר כך, היתה הברייתא מתייחסת ביתר פירוט גם לגבול הדרומי והמזרחי. המרכז היהודי בגליל נוסד אחר מרד בר כוכבא, וברור אפוא, שהברייתא גובשה לאחר מכן. גבול עבר הירדן — נידון, כאמור, במקום אחר.

לסיכום

עמדנו על הרכב הרשימה וטיבה, וראינו, שלפנינו אחת הנוסחאות של הברייתא דתחומין. הברייתא חוברה בדור אושא, ולמאז הוסיפו חכמים לעדכן את הגבולות השונים לפי ההתפתחויות. בקיסרי ובקיסריון ירד משקלו של היישוב היהודי, והדבר מתבטא בהלכות השונות. באשקלון התחזק היישוב היהודי קמעה, ובצפון — מערב הגליל לא חל שינוי מדור יבנה ועד דור רבי. סיכום הדברים מופיע בטבלה. מסקנות אלו צריכות לשמש כחומר גלם למחקרים נוספים על התפתחות היישוב היהודי באזורים השונים.

גבולות היתר בית שאן

לשאלת תחומי א"י החייבים במצוות התלויות בארץ [תתשיט

למפה של כרייתות התחומים

ההוכחות	ראשית סוף					ימי הכית
	דור רבי	דור ארשא	דור ארשא	דור יבנה	דור	
1. חברייתא מצוטטת ע"י ר' יהודה, מחכמי דור ארשא.	0	+	+	—	—	חבריייתא כולה
2. ריבוי היישובים בגליל						
1. בדור רבי הורחב ההיתר, והוא נקבע רק בדור יבנה.	—	+	+	+	—	אשקלון
בסוף דור ארשא חדלה מלהיות עיר נכרית.	—	—	0	0	0	דור
אין שינויים בכל התקופות	0	0	0	0	0	עכו
מקבילות מחכמי ארשא ודור רבי	+	+	+	0	0	צפון-מערב הגליל
בבריייתא עדות ליישוב יהודי רב בגליל	+	+	+	—	—	הגליל
רק בדור ארשא היה היישוב היהודי בגולן מצומצם כל כך	0	+	+	—	—	עבר הירדן והגולן

מסקנה: חבריייתא משקפת את המצב בראשית דור ארשא.

מפתח: מתאים במיוחד לתקופה זו
 + מתאים לתקופה זו
 0 אינו מתאים לתקופה זו
 —

הדים מן העבר

תחומי ארץ-ישראל לפי כתובת בית-הכנסת ברחוב*

מאת: אלי שנהב

בשנת 1974, בחפירות ארכיאולוגיות שברחוב (שבעמק בית-שאן) שנוהלו על-ידי הגב' פאני ויטו מאגף העתיקות, התגלתה בבית הכנסת שבמקום רצפת פסיפס שבמרכזה כתובת הלכתית גדולה. בין נושאי הכתובת הרבים¹ ישנה ברייתא העוסקת בתחומי ארץ-ישראל.

כידוע, בעית תחומי ארץ-ישראל, העסיקה רבות את חכמי המשנה והתלמוד, אשר לנוכח התחרות המסחרית הבלתי שווה בין יהודים ונוכרים שנטתה בשנת שמיטה לטובת הנוכרים, עזבו היהודים את האיזורים המעורבים, לכן ניסו החכמים להקל על התושבים היהודים מקיום המצוות התלויות בארץ, ולא תמיד בהצלחה.² רשימת תחומים אלה מופיעה בשלושה מקורות תלמודיים, בירושלמי, שביעית פ"ו ל"ב ע"ג. תוספתא, שביעית פ"ד י"א ובספרי דברים, פרשת עקב י"א, ואילו עתה, כאמור, נתגלה מקור ארכיאולוגי השופך אור נוסף על הסוגיה.

בעבודה זאת נבחנו את הפיסקה העוסקת ברשימת התחומים מתוך הכתובת שברחוב, היות ונוסח זה הוא הנוסח הקרוב ביותר לתקופה שבה נתחברה הברייתא (בית-הכנסת מתוארך מהמאה השביעית לספירה).³ ולצורך השוואה נשתמש בנוסח שבספרי דברים שהוא הקרוב ביותר לנוסח הכתובת⁴ להלן נוסח הברייתא:

נוסח הכתובת מבית הכנסת ברחוב

"... תחומי ארץ-ישראל מקום שה|חזיקו| עולי בבל פורשת אשקלון וחומת מיגדל שרושן יור וחומת עכו וראש מי גיאטו וגיאטו עצמה וכבר|תה| וב|ית| זניתה וקסטרה דגלילה וקובעיה דאיתיה וממציה דירכתה ומלחה דכוריים וסחרתה דיתי|ר| ונחל|ה| דבצאל ובית עיט וברשתה ואולי רבמה וניקבתה דעיון ומיסב ספנחה וכרכה דב|ר| ס|נגורה ותרנגולה עלייה דקיסריון ובית סבל וקנת ורקס ורכון זימרה דמתחם לבוצרה יבקה וחשבון ונחלה דזרד איגר סהדותה נימרין ומלח רזיזה רקס דגיאה וגנייה דאשקלון ודרך הגדולה ההולכת למדבר..."

* מאמר זה מבוסס על עבודה סמינריונית "תחומי ארץ-ישראל לפי תקנות רבי יהודה הנשיא", במסגרת הסמינר 'התקנות ומשמעותן ההסטורית בתקופת המשנה', בהדרכתו של ד"ר א. אופנהיימר מהחוג לתולדות ארץ-ישראל באוניברסיטת תל-אביב. על הדרכתו ורשותו לפרסום נתונה תודתי.

ספרי דברים נא פרשת עקב יא עמ' 117 - מהדורת פינקלשטיין

"תחומי ארץ-ישראל ועד מקום שהחזיקו עולי בבל, פורשת אשקלון חומות מגדל

שרשן דור וחומת עכו וראש מגיאתו וגיאיתו עצמו כברתא ובית זניתא קצרא דגלילא קבייא דעייתא מציא דעבתא כמותא דביריין פחורתא דיתר נחלת דאבצל בית ער מראשתא לולא רבתא כרכא דבר סנגרא מיספ ספנתא נקיבתא דעיון תרנגלא עילאה דקיסרי בית סוכות וינקת ורקס דחגרא וטרכונא דזימרא דביתחום ביצרא סקא וחשבון ונחלא דורד סכותא נימרין מליה זירזא ורקס גיאה וגנייא דאשקלון ודרך גדולה ההולכת במדבר".

עד כאן שתי הרשימות שבחרתי. ניגש עתה לבירור תחומים אלה ישוב אחרי ישוב.

"פורשת אשקלון" - ובספרי "פרשת אשקלון" דהיינו פרשת הדרכים אשר לאשקלון.

הכתובת מוציאה את אשקלון מתחומי ארץ-ישראל. אשקלון מעולם לא נחשבה כעיר יהודית והיא נשארת עצמאית בכל התקופות למן שנת 104 B.C. ולכן נחשבה בעיני הרומאים לעיר חפשית ובעלת ברית אוטונומית קדושה, עיר מקלט:

**Colonia (?) Ascalon libera et foederata autόνομος ἑρὰ ἄσυλος*

כאמור לא נשתייכה עיר זאת לארץ-ישראל לא בימים שקדמו לגלות (בבל) ולא לאחריה. אמנם שבת יהודה שעל נחלתו נמנתה⁵ כבשה, אך לא החזיקה לאורך ימים⁶ ומשום כך לא נמנתה בין הערים שעלו בגורלו.⁷ לאחר הגלות נכבשה אשקלון פעמיים לפני יונתן החשמונאי⁸ אבל שמרה על עצמאותה וכך גם בימיו של הורדוס שהיה יליד המקום.⁹ אשקלון לא היתה שייכת למלכות יהודה. אולם אנו מוצאים התישבות יהודית בתוכה ואף שרידי בית כנסת.¹⁰ מבחינת קדושת ארץ-ישראל נחשבה אשקלון לארץ-ישראל: "... עיירות המובלעות בארץ-ישראל כגון סוסייתא וחברותיה, אשקלון וחברותיה, אף-על-פי שפטורים מן המעשר ומן השביעית אין בהם משום ארץ העמים".¹¹

"חומת מגדל שרושן" - ובספרי "חומת מגדל שרושן"

עד שנמצאה הכתובת מרחוב היתה נוסחת מקום זה משובשת, בירושלמי מצאנו "חומת מגדל שיד" בתוספתא כ"י וינה כתוב "חומת מגדל שר (שרשינה)" ובתוספתא כ"י ארפורט "חומת מגדל שרשן דקיסרי". אין ספק שהכוונה כאן היא לקיסרי שעל הים או לאותו מקום שנקרא קודם מגדל שרושן *Στρατωνος πύργος*.

רבים הם הפרושים שניסו המלומדים לתת לגירסאות השונות, הילדסהיימר¹² מנסה לתת הסבר אפילו לשיבושים כגון מגדל שיד ויוצא מן ההנחה (הנכונה לכשעצמה) שסטרטון אינו אלא צורה יונית של עבד עשתורת ולפי זה *Στρατωνος πύργος* פרושו "מגדלו של

* למרות שידוע שאשקלון לא קיבלה מעמד של קולוניה, מוסיף לה מ. אבי יונה את התואר קולוניה.

עבד עשתורת" ומכאן מפליג הילדסהיימר ומסביר את העדר השם עשתורת בפסוק המצווה: "ושם אלוהים לא תזכירו"¹³ ומכאן בחרו כינוי גנאי כל שהוא, שד, מגדל שד, מגדל השדים והסטרא אחרא. אולם הילדסהיימר אינו פוסל את זיהוי המקום כקיסרי אלא מנסה להביא הוכחות שהשמות השונים מתכוונים לאותו המקום.

ח. בר דרומא, לעומת זה, אינו מקבל כלל את זיהוי המקום כקיסרי. הוא אף מרחיק לכת¹⁴ וטוען שכל המושג חומת מגדל שרשן אינו שם מקום אחד אלא הוא מונה שלשה מקומות חומת או חומר, אשר נמצא לפי דעתו ב"שוב" ליד מקורות המורד סו? לאחר מכן מגדול או מגדל. כאן הוא אינו מצליח לזהות את המקום ומנסה להראות שלפנינו נוטריקון שהרי מגדל או מדבר (ו) הם שמות עבריים שבולטים בזרותם בתוך השמות הארמיים.

ח. בר דרומא ממשיך בפלפוליו כדי להוכיח שכל הברייתא הנ"ל אינה דנה בגבול המערב ואף לא בגבול הדרום, אלא, בגבולות הצפון והמזרח ותו לא!"¹⁵

להוציא את טענתו של ח. בר דרומא, מסכימים רוב החוקרים על מגדל שורשן כקיסרי. נראה לי שאין כל ספק באשר לזיהוי המקום כקיסרי.

הברייתא ממעטת את קיסריה עצמה מתחומי ארץ-ישראל דבר שראינו כבר לגבי אשקלון.

"דור" - כך גם בספרי, ואילו בירושלמי: "ושניא דרור" ובתוספתא "ושורא דרור". כאן גם אין ספק בזיהוי המקום. כל החוקרים מזהים את המקום עם דור של היום או "טנטורה" לפי השם הערבי, שפרושו מגבעת. כל החוקרים למעט ח. בר דרומא.¹⁶

אולם לשבחו ייאמר שהוא מביא את כל הגרסאות. הוא ממשיך בשיטתו ומציע את העיר דרון אשר בארמניה העתיקה!!

"וחומת עכו" - כך גם אצל הספרי.

זאת עיר חוף הנושאת את שמה עד היום. מענינת היא עובדת הצמדות של המחבר לשמות הישנים שהרי עכו היתה ידועה אז בשם פתולמאיוס. הכתובת ממעטת את העיר עצמה ואכן עכו מעולם לא נחשבה לארץ-ישראל. יש המפרשים עכו = עד כה¹⁷ כלומר גבולות הארץ הן עד כה.

"וראש מי גיאתו" - ובסיפרי וראש מגיאתו.

הכוונה כאן כנראה לאחד המעינות המספקים מים לאמת המים שהובילה מים מכברי לעכו.

אין ספק שהכוונה למקום המעינות של הכפר הערבי, חר' ג'עתון נ.צ. 1682:2685.

"וגיאתו עצמה" - כך גם בספרי.

הכוונה לכפר ג'עתון עצמו.

"וכברתה" - כך גם בספרי.

הכוונה היא למקום שכיום שוכן הקיבוץ כברי ובעבר הכפר אל כברי. כאן כנראה חל שיבוש והמקום הזה היה צריך לבוא לפי ראש מי גיאתו וגיאתו עצמה. על כל פנים כך נראה מבחינה גיאוגרפית.

"ובית זניתה" - כך גם בספרי.

לגבי זיהוי המקום הרי אין ספק שהכוונה למקום הנקרא חר' בית זניתה ליד תל מרוה נ.צ. 1709:2695.

"וקסטרה דגלילה" - ובסיפרי קצרא דגלילה.

לגבי המונח קסטרה, בדרך כלל מקובל השם קסטרה, למחנות הליגיון הרומי. אולם במקורות התלמודיים מתכוונים לכל מחנה של הצבא. המקום מזוהה כבר על-ידי הילדסהיימר כחר' ג'ליל ליד גורן נ.צ. 1743:2732.

"וקובעיה דאיתתה" - ובסיפרי קביא דעייתא.

פרוש שם זה הינו הגאיות של עייתא השם המתאים ביותר לזיהוי מקום זה הן מבחינת הצליל והן מבחינה גיאוגרפית הינו הכפר הערבי עייתא-א-שאוב שפרושו עייתת של הנקרות.

"וממציה דירכתה" - ובסיפרי מציא דעבתה.

רב המלומדים נתקשו בזיהוי המקום משום השוני הרב הקיים בגרסאות השונות והן בסדר המקומות. קליין¹⁸ מנסה לפרש את מציא כשיבוש וצ"ל מצריא כלומר מצריים השדות של עייתת דבר זה אומנם נראה די מוזר אבל בכתובת שלפנינו אנו מוצאים במסגרת הברייתא, בתחומי בית שאן: "... מן הדרום שהיא פילי דקמפון עד חקלא חיוורתה..."¹⁹ באם המילה קמפון מתיחסת ל-Campus Κομπων שהוא מחנה רומי אבל גם שדה. גם חקלא חוורתא משמעותו שדה לבן = שדה תבואה.²⁰

הרי שבאם נקבל את פרושו של ש. קליין אין הדבר הזה (ששדה מהווה גבול),

יוצא דופן וכך אמנם צריך להיות באם נראה את הזיהוי של המקום הבא:

"ומלתה דכוריים" ובספרי במותה דביריין, ובירושלמי מלתא דביר

כאן הכוונה למבצר או לפסגה של כור והדבר עולה יפה עם היישוב חרבת כורה הנמצא כ-2 ק"מ צפונית-מזרחית מעיתא-א-שעוב.

"ופחרתה דיתיר" ובספריי פחורתא דיתיר.

כאן יש לקבל את גרסת הספריי שהכוונה למערות יתיר. המילה פחורתא משמעותה מערות, כך גם בתחומי העיר טבריה,²¹ הכוונה כנראה לסביבות הכפר א-טירה נ.צ. 1880:2829.

"ונחלה דבצאל" ובספריי נחלה דאבצל.

קשה מאד לקבוע זיהוי מדויק לנחל זה מה גם שבתוספתא, כתב יד ארפורט ובירושלמי אינו בנמצא. הכוונה כנראה לאחד הנחלים שבסביבה, בין הכפר א-טירה והכפר עיתה-א-זט, והנחל הבולט ביותר בסביבה הינו נחל מעלול.

"ובית עיט" - ובספריי בית ער.

נוסח הספריי הביא את ש. קליין²² לזיהוי המקום ער-לחריס אולם עתה לפי נוסח וכתובת רחוב הרי נראה לי שהכוונה לשוב הנקרא עיתה-א-זט נ.צ. 1980:2867.

"וברשתה" - בספריי מראשתה.

וכך גם בשאר הנוסחים אם כי בהבדלים קטנים. המעניין הוא שכולם הגיעו לזיהוי אחיד לכפר הערבי ברעשית ונוסח הכתובת מרחוב מחזק ומאשר.

"וואולי רבתה" - ובספריי לולא רבתה

גם הילדסהיימר²³ וגם קליין²⁴ מתחבטים בזיהוי המקום ואין הזיהוי משכנע כלל ועיקר. לי נראה שהמקום הינו רב תלתינ נ.צ. 1997:2919.

"ונקבתא דעיון" - ובספריי נקיבתא דעיון.

אם כי הסדר שבספריי שונה אבל כפי שיתברר להלן הסדר בכתובת רחוב הוא הנכון. רבים נתפתו וקבעו מיד את מרג' עיון, אותו עמק ארוך וצר המשתרע מצפון למטולה ועד לעייתה הנושאת שם זה מרג' עיון. וכבר העיר י. גולדהאר²⁵ כי לא יתכן שעמק עיון שרחבו כ-3 ק"מ וארכו כ-10 ק"מ יקרא ניקבתא מלשון נקב = מעבר צר (נקב-אל-חמר) ועל שמוש שם בנקב בשם מצאנו בית נקובה שבהרי ירושליה ובית נקופה. מכאן שמעבר צר היה צריך להיות באחד מקצות העמק הארוך א.מ. לונץ²⁶ כותב שהנקובתא הוא "המקום הנמוך בית הגבעות שבדרום מרג' עיון". דבר שאכן מתקבל על הדעת. צ. אילן²⁷ מציע לזהות את המקום עם חורבת צפיר. נ.צ. 2035:2978 זיהוי שמתקבל אך מצריך עיון נוסף.

"ומיסב" - ובספריי מיספ.

ש. קליין²⁸ מתרגם מיספ לפי שפר ואם כך הסבר הרי שהכוונה ודאי לכפר אל קאלאי-עי שהרי מי שפר = καλλίπρον.

"ספנחה" - ובספרי ספנחא

הכוונה כנראה לסביבות הכפר א-ספינה ליד חצביה

"כרכה דבר סגורה" - ובספרי כרכא דבר סנגרא

וכבר העלה ש. קליין²⁹ כי פרוש שם זה הוא עירו או מבצרו של סינודורוס או בנו של סינודורוס המושל היטורי על חבל ייטור בתקופה הרומית אנו יודעים שהשתרע מהלבנון במערב ועד דמשק במזרח ובניס וחולתא (חבל החולה) בדרום. ידוע שתושביו היו שודדים כמו כן ידוע על שמו של אחד מהמושלים היטורים ששמו סינודורוס ואף סטרבו מכנה אותו לסטס = שודד. לגבי זיהוי המקום קשה למצוא כיום שם כל שהוא ששמר על הצליל הנ"ל.

"ותרנגולה עליה דקיסריון" - ובספרי תרנגולא עילאה וקיסר

ברור לפי המיקום הגיאוגרפי שהכוונה כאן היא למקום כלשהוא בסביבות קיסריה פיליפי (באניאס) ולא קיסריה מריטימה וצודק הילדסהיימר³⁰ המפרש תרנגול שכווי וכבר ראינו "אייר לוי בערבין צווחין לתרנגולא סכויא"³¹ ולכן מתאים המקום לכפר סחיתא נ.צ. 2960:2240. בעקבות סקר שנערך נמצאו מעט חרסים דומים ורבים ביזנטים.

"ובית סכל" - ובספרי בית סוכות

וכן גם אצל כולם והכוונה כנראה לאותה רמת געש וער-א-זכיה.

"וקנה" - ובספרי וינקת, צ.ל. קנת

הכוונה כנראה לאותה קנת מקראית³² וכותב אוסביוס³³ καυὰθ כפר בערביה ונקרא עד היום אשר לכדה נבת (בשבעים תרגום) ונמצאת עד היום הטרכון אצל בצרה. כיום אל קאנאואת צפונית לאס סידה בחורן.

"ורקם טרכון" - ואילו בספרי ורקם דחגרא וטרכונא

רבות נחלבטו המלומדים לזיהוי המקום ובשום מקום לא מצאנו רקם טרכון וכאן יש לנו הוכחה ברורה להפרדה בין שתי המחוזות רקם וחגר. והכוונה היא לא-רקם בקרבתה של דמשק.³⁴

"זימרה דמתחם לבוצרה"

אין ספק שכאן הכוונה לאותו זימרא שעליו ועל נחלתו כותב יוסף בן מתתיהו³⁵ והורדוס קיבל נחלה זו מאוגסטוס.

"ויבקא" - ובספריי חסר

אין ספק כי הכוונה היא לאותו נחל יבוק גם אוטביוס³⁶ מציין את היבוק שהוא נהר א-זרקא-הכחול-כגבול בין גרש לפילדלפיה.

"יוחשבון" כך גם בספריי.

חשבון עיר בירתו של סיחון מלך האמורי ונחלתו של הראובן³⁷. בימי הורדוס האב היא שמשה מושבה צבאית.³⁸ בשנת 106 היתה חלק מפרובינקיה ערבית וקבלה תואר אאורליה אסבוס Aurelia Esbus. אוטביוס³⁹ מציין שהיא עיר מפורסמת בערבית ונמצאת בהרים אשר מול יריחו. היום היא חרבה ועזובה וכל המקורות מביאים אותנו לחורבות חסבאן.

"ונחלה דזרד" - ובספריי ונחלא דורד

קליין מקבל את הגירסא של "ורד" אמנם הכתובת ברחוב מאמתת את גרסתו של הילדסהיימר נחלה דזרד החל בדרומו של ים המלח ואולם לי נראה כי הכוונה היא למעינות החמים של קלרוהי καλλερρόν כיום עיון-א-זארה כנראה לנחלה של אדם ששמו זרד או סרד או משהו דומה אולואדי אל חסא.⁴⁰

"איגר סהדותא", "וינמרין".

בספרי לא מופיע אך בתוספתא ובירושלמי מופיע כיגר שהדותא (סכותא) וזה שמו הארמי של "גל האבנים" שהקימו יעקב ולבן להיות להם לעד.⁴¹ מקום זה ועוד המקומות שלאחריו אינם נמצאים בסדר הנכון וצריכים לבוא קודם לכן ואזי ניתן היה ליחס לאותו גלעד של אבנים מקום כלשהו בסביבות העירה א-סלט.

"נמרין"

ללא ספק בית נמרין שהירושלמי מזכיר⁴² כבית נמרין ישוב בשם זה נמצא כיום דרומית מערבית לא-סלט.

"ומלח רזיזה" - ובספריי מליה זירזא

קשה למצוא זיהוי מתקבל על הדעת באם רקם דגיאה מתקבל הזיהוי כפטרה (ראה להלן), הרי שמקום זה צריך להיות בין ים המלח ופטרה אבל בכל צורה שהיא הרי כנראה הדרך הגדולה ההולכת במדבר היא Via Nova Triana (ויה נובה) שנשללה על-ידי טריאנוס תוחמת את הארץ ממזרח ועד גני אשקלון יש לנו קו התוחם פחות או יותר את קו הלימס.

כאן יש לנו הוכחה די מעניינת לגבי הלימס והן לגבי הדרך הגדולה ההולכת במדבר. במשנה⁴³ אנו מוצאים "המביא גט ממדינת הים צריך שיאמר בפני נכתב ובפני נחתם. רבן גמליאל אומר, אף המביא מן הרקם ומן החגר". וברי לנו ההרקם פרושו פטרה =

אבן = רג'ים (בערבית) ואף הנבטים קראו לפטרה בירתם רקמה. ואם נעביר קו דמיוני מפטרה לאשקלון הרי שקו זה יעבור על קו הלימס-חגר מהמילה חגורה קו גבול התוחם (חוגר) את הארץ. בערבית המילה גם חג'יר פרושה אבן ויתכן והכוונה לאותן מצדיות אבן שהיו לאורכו של הלימס. ומכאן שהדרך הגדולה ההולכת במדבר אינה יכולה להיות דרך החוגגים שהרי קו זה נחתם ולא נותר לנו אלא *Via Nova Traiana* שנשללה על-ידי טריאנוס בשנת 111-114 לסה"ב.⁴⁴

סכום

עד כאן רשימת "תחומי ארץ-ישראל מקום שהחזיקו עולי בבל".
לסכום, הכתובת מבית הכנסת ברחוב - בעקרה מאשרת ומחזקת את המקורות התלמודיים שהיו מצויים בידינו, ורק במקרים מסויימים קיימים בה חילופי גירסאות וכן מוזכרים בה מקומות מספר, שלא נזכרו במקורות קודמים.

ביבליוגרפיה והערות

1. דיון נרחב בכתובת כולה ראה י. זוסמן, תרביץ מ"ג, תשלי"ד ע"ע 88-158.
2. ראה תלמוד ירושלמי, דמאי פ"ב כ"ב ע"ג, מהדורת קרטושין.
3. ראה פאני ויטו, קדמוניות ח (32) תשל"ו, בית הכנסת ברחוב עמ' 123.
4. על ההבדלים במקורות השונים למעט נוסח כתובת רחוב, ר' שמואל קליין, "גבולות הארץ". מאמרו של נפתלי צבי הילדסהיימר, גיאוגרפיה של ארץ-ישראל עמ' 11-20, הוצאת מוסד הרב קוק.
5. יהושע י"ג ד; יוספוס פלאויוס, קדמוניות, ה, ב, ד; ג, א "הוצאת Loeb.
6. שופטים א' 18; ג' 3 ואילך.
7. יהושע ט"ו 45-47.
8. מקבים א', י, 86 ואילך; י"א 60. מהד' צוקרמנדל-ליברמן, ירושלים.
9. אוסביוס, תולדות הכנסייה א, 7,6, הוצ' Loeb.
10. קליין שמואל, ספר הישוב, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים תרצ"ט, א, א, עמ' 10-9.
11. תוספתא, אהלות י"ח 4.
12. קליין שמואל, גבולות הארץ, הוצאת מוסד הרב קוק עמ' 27.

13. שמות, כ"ג 13.
14. ח. בר דרומא, וזה גבול הארץ, עמ' 317 ואילך.
15. ר' ח. בר דרומא, שם, שם.
16. ר' ח. בר דרומא, שם, שם.
17. וילנאי זאב, אגדות א ב', עמ' 368-369.
18. קליין שמואל, גבולות הארץ עמ' 124-125.
19. י. זוסמן, שם, שם, כתובת בית הכנסת ברחוב, שורה 6.
20. י. זוסמן, תרביץ מ"ג, תשלי"ד עמ' 115.
21. ירושלמי, ערובין, פ"ה דף כ"ב ב'.
22. קליין שמואל, שם עמ' 127.
23. קליין שמואל, שם עמ' 63-64.
24. קליין שמואל, שם עמ' 139.
25. גולדהאר, י. אדמת קודש ירושלים תרע"ג, עמ' 269, קלי"ה.
26. א.מ. לונץ, ירושלים, כך י"א (תרע"ז) עמ' 297.
27. צבי אילן, "נקובתא דעיון" נופים - עיונים בידיעת הארץ, חוב' 1, עמ' 32-38 1975.
28. קליין שמואל, שם עמ' 137, הערה ט"ז.
29. קליין שמואל שם עמ' 144-146.
30. קליין שמואל, שם עמ' 74 ואילך.
31. ויקרא רבה פ"א.
32. במדבר ל"ב 42.
33. אוסביוס, אונימאסטיקון בתרגומו של ע"צ מלמד עמ' 55 מס' 582.
34. אל מוקדסי, מהדורת De Goejo 1900 עמ' 175.
35. י. פלאביוס, קדמוניות, ט"ו, י, ג, ט"ז,
36. אוסביוס שם, עמ' 50 מס' 520.

37. במדבר לייב 37, יהושע י"ג 17.
38. יוספוס פלאויוס, קדמוניות, ט"ו, ח, ה.
39. אאוסביוס, שם עמ' 40 מס' 408.
40. אאוסביוס, שם עמ' 44, מס' 404.
41. בראשית לייא 48.
42. ירושלמי, שביעית, פ"ט, ה"ב 3, לייח 3.
43. מסכת גיטין פרק א'.
44. ראה מאמרו של ישראל רול "התקופה הרומית בארץ-ישראל" בהוצאת המדור לידיעת הארץ בתנועה הקיבוצית, 1973, עמ' 237.

'THE NORTHWEST CORNER OF ERETZ-ISRAEL' IN THE BARAITA 'BOUNDARIES OF ERETZ-ISRAEL' /

'מקצוע צפונית מערבית של ארץ-ישראל' בברייתת התחומין

Author(s): רפאל פרנקל, ישראל פינקלשטיין, RAPHAEL FRANKEL and ISRAEL FINKELSTEIN

Source: *Cathedra: For the History of Eretz Israel and Its Yishuv* / קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה, חוברת 27

1983 ניסן תשמ"ג / מרץ pp. 39-46

Published by: [Yad Izhak Ben Zvi / יד יצחק בן-צבי](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23398920>

Accessed: 02/12/2014 13:15

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

'מקצוע צפונית מערבית של ארץ-ישראל' בברייתת התחומין

רפאל פרנקל וישראל פינקלשטיין

הגליל בברייתא של תחומי ארץ-ישראל

התעודה הגיאוגרפית המפורטת ביותר במקורות חז"ל היא הברייתא של תחומי ארץ-ישראל — 'כל שהחזיקו עולי בבל'² — האספקטים הגיאוגרפיים של רשימה זו נדונו בעבר בהרחבה,³ וזכו לבחינה מחודשת, כשנתגלתה הכתובת ההלכתית ברצפת הפסיפס של בית-הכנסת של רחוב, שבה מופיע, בין היתר, גם נוסח נוסף של הברייתא הזו.⁴

הקטע המפורט, המדויק והריאלי ביותר ברשימה הוא זה העוסק בצפון הארץ. באזור שבין עכו ובניאס, והוא אולי עיקרה של הברייתא. כאן, לאורך פחות מעשירית היקף תיאורו של הגבול, נזכרים יותר ממחצית שמות המקומות המופיעים ברשימה כולה. קטע זה כולל גם ציונים מקומיים מפורטים ומקומות חסרי חשיבות כשלעצמם, ממין שאינו נזכר בחלקים האחרים. לדעת זוסמן, 'כל הכוונה של הברייתא היא לקבוע בדייקנות את קו הגבול במקצוע צפונית מערבית', כשבאזורנו יש מעין מילוי בציונים מפורטים של קטע רגיל שבין שתי נקודות גיאוגרפיות מרכזיות.⁵ הסיבה לכך נעוצה באופיה של הברייתא; כיוון שמטרתה הינה הגדרת תחום תחולתן של המצוות התלויות בארץ, היא מפליגה בפירוט הגבול בגליל, שבו היה יישוב יהודי צפוף, ולפיכך צצו בו בעיות

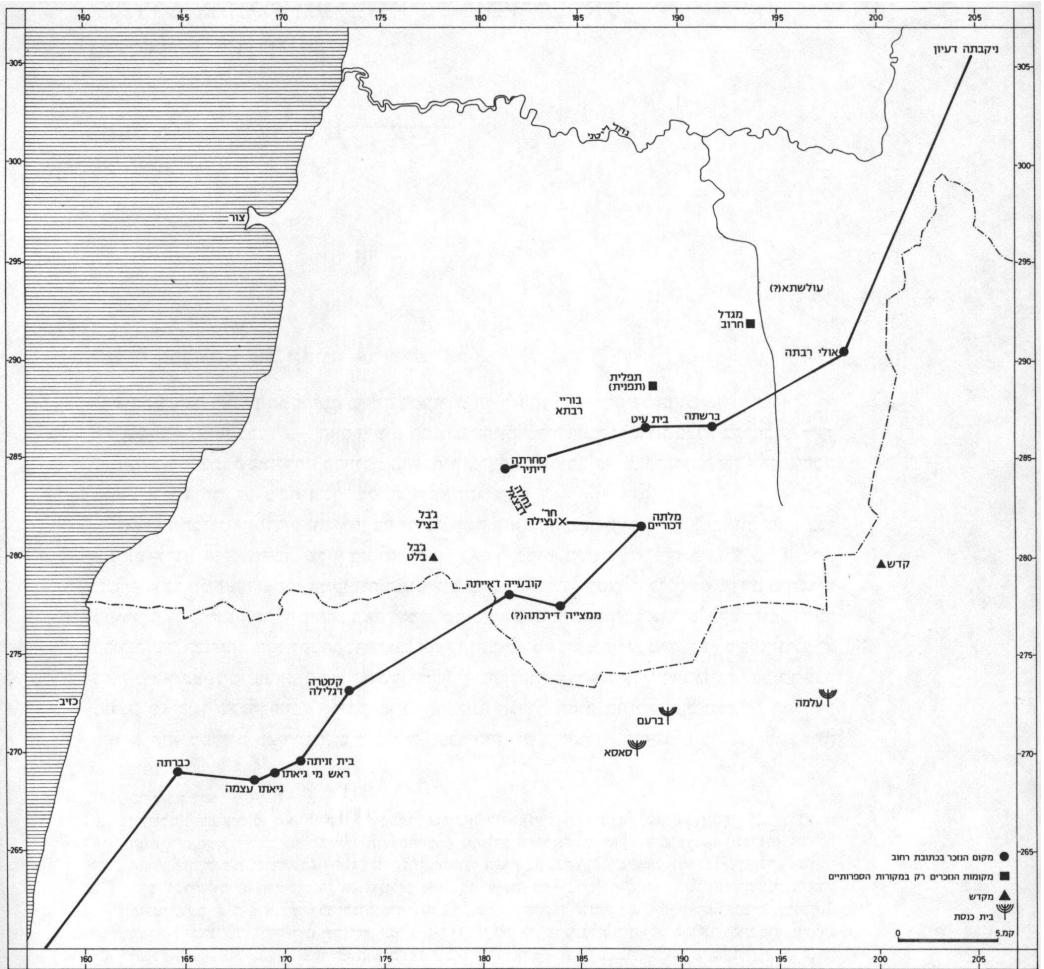
1 כך לשון רש"י גיטין ח ע"א.

2 ירושלמי, שביעית פו הא, לו ע"ג; תוספתא, שביעית ד יא (מהדורת ליברמן, עמ' 66); ספרי דברים נא.
3 המחקרים העיקריים בנושא הם: נ"צ הילדסהיימר, 'גיאוגרפיה של ארץ ישראל', ח' בר דרומא (מתרגם), גבולות הארץ, ירושלים תשכ"ה, עמ' 115-1; ש' קליין, 'תחומי הארץ במשנת התנאים', שם, עמ' 117-176; וראה גם: י' פרס, אנציקלופדיה ארץ ישראל, א, ירושלים 1951, עמ' מ-נה; ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, שביעית, ניוארק תשט"ו, עמ' 534-536; ש' דר, 'ישובי החרמון בתקופת המשנה והתלמוד', ש' אפלכאום ואחרים (עורכים), החרמון ומרגלותיו, ירושלים תשל"ח, עמ' 153-157; ד' ספראי, פרקי גליל בתקופת המשנה והתלמוד, מעלות תשמ"א, עמ' 278-288; י' צפריר, 'הפרובינציות בארץ-ישראל — שמות, גבולות ותחומי מינהל', צ' ברס, ש' ספראי, י' צפריר, מ' שטרן (עורכים), ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 380-386; F.M. Abel, *La Géographie du Talmud*, Amsterdam 1965², pp. 15-18; A. Neubauer, *La Géographie de La Palestine*, Paris 1933, pp. 308-310.

4 ראה: י' זוסמן, 'כתובת הלכתית מעמק בית שאן', תרכ"ץ, מג (תשל"ד), עמ' 88-158; הנ"ל, 'ברייתא ד'תחומי ארץ ישראל', תרכ"ץ, מה (תשל"ו), עמ' 213-257; הנ"ל, 'כתובת מבית הכנסת של רחוב', קדמוניות, 32 (תשל"ו), עמ' 123-128.

5 י' זוסמן (לעיל, הערה 4), תרכ"ץ, מה, עמ' 243, 246.

רפאל פרנקל וישראל פינקלשטיין

הצעת זיהוי של היישובים הנזכרים בגבול הצפוני מערבי ב'ברייתת התחומין'

הלכתיות יומיומיות (להבדיל מהאזורים האחרים, מדבריים בחלקם, שבהם היה היישוב דליל ביחס). כאן גם חיו ופעלו המנהיגים הרוחניים והמדיניים של היישוב היהודי בארץ.⁶ זה מספר שנים מרכז רפאל פרנקל חוליית סקר ארכיאולוגי בגליל המערבי, ולאחרונה ערכו שני המחברים סקר ראשוני של אתרי הגליל הלבנוני, ברצועה הסמוכה לגבול ישראל.⁷ בעבודות אלו נעשה ניסיון להתמודד עם הבעיות הגיאוגרפיות-היסטוריות הכרוכות בברייתא; נבדקו כל המקומות שהוצעו לזיהוי בגליל המערבי וחלק מן האתרים בגליל הלבנוני, וכן נבחנו האספקטים הגיאוגרפיים-פיסיים והישוביים של האזור. על-פי מחקרי השדה, אפשר עכשיו לשוב ולבחון את הברייתא בחינה מחודשת, ולהציג הצעות-זיהוי המבוססות על בדיקת האתרים בשטח, ולא רק על-פי קירבת השמות העתיקים לשמות ערביים, כפי שהיה בעבר.

כידוע, הברייתא מופיעה במקורות בשלוש מסורות (שהן למעשה ארבע — כי בתוספתא מיוצגים שני כתבי-יד שונים). במרוצת הדורות שובשו השמות במסורות השונות עד כדי כך שכמעט כל אחד מהם מופיע בצורות רבות ומשובשות, וכמו-כן נשתבש סדר הופעת המקומות ברשימה. לפיכך נערמו קשיים רבים בפני החוקרים שניסו לזהות את המקומות הנזכרים. משנחשפה הכתובת ההלכתית ברצפת בית-הכנסת של רחוב, ובה נוסחה של הברייתא מן הזמן העתיק, שלא שובשה בידי מעתיקים במרוצת הדורות, נפתח פתח למחקר גיאוגרפי-היסטורי מחודש שלה, על יסודות טקסטואלים מוצקים יותר.⁸

6 קיימות, כידוע, התייחסויות נוספות במקורות לגבול היישוב היהודי בגליל: 'עד כזיב' (שביעית ו א; דמאי א ג; חלה ד יח); 'מנהר לדרומא של כזיב' (תוספתא, שביעית ד ו [מהדורת ליברמן, עמ' 65]; תוספתא, חלה ב ו [מהדורת ליברמן, עמ' 99]); 'המהלך מעכו לאכזיב מימיו למזרח הדרך טהורה משום ארץ העמים... משמאל למערב הדרך טמאה משום ארץ העמים... עד כזיב; ר' ישמעאל בר יוסי אומר בשם אביו עד לכלבאן' (גירסאות אחרות: כלב, כלאבי בלבו. ירושלמי, שביעית ו א, לו ע"ב; תוספתא, אהלות יח ד [מהדורת ליברמן, עמ' 617]; גיטין ז ע"ב).

אין כאן המקום לדון במראי-המקומות האלה, אך ראה: ר' פרנקל, 'ביכרה — אחת העיירות האסורות בתחום צור', הערה 4 (עתיד לראות אור בספר קדמוניות הגליל המערבי בהוצאת המועצות האזוריות סולס-צור וגנתון). הסקר נערך בספטמבר-אוקטובר 1981 בסיוע צה"ל והשתתפו בו חברי חוליית הסקר של הגליל המערבי — ש' באר, ש' גרוטקירק, נ' גיצוב, א' כהנא וד' פרידמן.

7 נחברד כי הברייתא ברצפת רחוב, קרובה לטקסט הספרי הן בנוסח והן בסדר הופעת המקומות. ראה: זוסמן (לעיל, הערה 4), תרביץ, מה, עמ' 223-225, וכבר קליין (לעיל, הערה 3), עמ' 120, 122-123.

8 ארבעת המקורות הרבניים — על-פי הילדסהיימר (לעיל, הערה 3), מול עמוד 16. נוסח רחוב — על-פי זוסמן (לעיל, הערה 4), תרביץ מג, מול עמוד 158. השמות הוכנסו לטבלה לפי הסדר של רצפת רחוב. המספור מציין את רצף הופעת המקומות בכל נוסח.

הכתובת ברצפת רחוב מכילה את רוב השמות המופיעים במקורות, אך לא את כולם. בטבלה שלהלן מוצגים חמשת הנוסחים השונים בקטע המקצוע צפונית-מערבית.⁹

רצפת רחוב	ספרי	תוספתא, כתב־יד ווין	תוספתא, כתב־יד ארפורט	ירושלמי
1. חומת עכו	1. חומת עכו	1. שורה דעכו	1. שורא דעכו	1. שורא דעכו
2. מי גיאתו	2. מגיאתו	2. ריש מייא דגעתין	3. ריש מעון רגעתן	12. ראש מי געתון
3. גיאתו עצמה	3. גיאתו עצמה	3. געתין גרמא	4. רגעתן גרמא	13. געתון עצמה
4. ככרתה	4. ככרתא	4. ככרתא	2. ככריתא	3. ככרתא (ככרתה)
5. בית זניתה	5. בית זניתא	5. כזניתא	5. אגר זניתא	4. בית זניתא (זניתא)
6. קסטרה דגלילה	6. קצרא דגלילא	6. קצטריא דגלילא (קצטרי דגלילה)	6. קצטרא דגליל	2. קצרא (קציריא) דגלילא
7. קובעייה דאייתה	7. קבייא רעייתא	7. קובעיא (קובאיא) דראתון	7. קביא רעייתא	5. קובעיא
8. ממצייה דירכתה	8. מציא דעבתא	13. ממציא דגתא	12. ממציא דעכתא	11. ממציא (ממציא)
9. מלתה דכוריים	9. כמותה דכרין	8. מלתא דכור	דאבהתא	דאבהתא
10. סחרתה דיתיר	10. נחורתא דייתיר	12. סחרתא (סחרתא) דיתיר	11. מומתא דבור	6. מלחא דכיר (מלתא דכיר)
11. נחלה דבצאל	11. נחלא דאבצאל	16. מחלא דיפצאל		
12. בית עיט	12. בית ער (ער)	—	10. סחרתא דייתיר	10. מחרתא דייתיר
			—	—
13. ברשתה	13. מרעשתא	15. מחרשת (טחרש')	15. מחרשת	15. מרחשת
14. אולי רבתה	14. לולא רבתא	18. אולם רבתא	14. עילי רבתא	17. אולם רבתא
15. ניקבתה דעיון	17. נקיבתא דעיון	20. נקובתא (נקבתא) דעיון	17. נקיפתא דעיון	18. נוקבתא דעיון
16. מסב ספנחה	15. מיספ	14. מספר (מדפ')	13. מי שפר	14. מי ספר
—	16. ספנתא	11. סנפתא	9. סניפתא	9. סנפתא (סנפתה)
—	—	9. כוריי (טריי רבתא)	—	7. בוריי רבתא
—	—	10. תפניא (תפני')	8. תפלית	8. תפניס
—	—	17. עולשתא (עול שתא)	—	—
—	—	19. מגדל (מגד') חרוב	16. מגדל חרוב	16. מגדל (מגדול) חרוב

סיכום הצעות זיהוי המקומות המופיעים ברצפת רחוב¹⁰

- * 1. חומת עכו — חומתה של העיר עכו.
- * 2. ראש מי גיאתו — המעינות בראש נחל געתון: עין א־תינה ועין אל ענקלית (עין ירק ועין אשחר), נ.צ. 16932689 (רשת ישראל).
- * 3. גיאתו עצמה — חרבת ג'עתון (חורבת געתון), נ.צ. 16852686.
- * 4. ככרתה — אל ככרי, נ.צ. 16442690.¹¹
עד גילוי רצפת רחוב טענו חוקרים כי הופעת הקטע 2-4 בכיוון הפוך למהלכו הכללי של הגבול, מקורו בשיבוש. עתה מסתבר כי זו צורת התיאור המקורית. דומה כי הכוונה היתה לציין את מהלכו של הגבול כמורד הנחל.
- * 5. בית זניה — חרבת זונייתה (חורבת בית זניה), נ.צ. 17072697. האתר נמצא מעל עינות געתון ומשקיף על חורבת געתון מגבוה.
שני המקומות (2 ו־5) נזכרים בכרייתא, חרף קירבתם משום שהם מהווים כנראה נקודת־ציר לתיאור — מן הראשון ולמזרח ומן השני מערבה.
- * 6. קסטרה דגלילה — חרבת ג'ליל (חורבת גליל), נ.צ. 17322732.
- * 7. קובעייה דאייתה — אייתה — הכפר עיתה א־שעב, נ.צ. 18152780.
- * 8. ממציייה דירכתה — ירכתה — אולי חרבת כורה שממזרח לעיתה א־שעב, נ.צ. 18402778.
- * 9. מלתה דכוריים — כוריים — כנראה חרבת כוריה שמצפון לכפר עין אבל, נ.צ. מקורב 187281.¹²
10. סחרתה דיתיר — את יתיר מקובל לזהות בכפר יעטר, נ.צ. 18122845.
למעשה אפשר גם להציע את זיהויה עם הכפר א־טירי שמצפון לחרבת כוריה (נ.צ. 18802828).
העדפת הזיהוי הראשון נובעת משתי סיבות: איתורו של נחל דבצאל (להלן) והתפיסה שביסודה הכללת האזור ההררי של ג'בל עמל בתחום שהחזיקו עולי בבל.

10 ראה בספרות שפורטה לעיל בהערה 3. אתרים שנסקרו על־ידי המחקרים (הגליל המערבי — ר' פרנקל, בדרום־לבנון — ר' פרנקל ו' פִּינְקֶלְשְׁטֵיין) מצוינים בכוכב. הצעות הזיהוי החדשות מצוינות ב־א. לחלקן הגיע באופן עצמאי ספראי (לעיל, הערה 3).

11 חרבת כברסא, כשטח נהריה של ימינו, הוצעה גם היא בעבר כמקומה של ככרתה. ראה, למשל: G. Dalman, 22, no. 10-80, (1922-1923), pp. 18-19, *Palästina-jahrbuch*, 'Nach Galiläa'; קליין (לעיל, הערה 3), עמ' 124. אולם במקום לא נמצאו כל עתיקות. וראה פרנקל (לעיל, הערה 6).

12 הילדסהיימר הבחין בקיומן של חרבת כורה וחרבת כוריה. אך באין טקסט ברור, זיהה בהן את מלתא דכור וכוריי רבתי של המקורות בהתאמה (לעיל, הערה 3, עמ' 45-46), ואחרים הלכו בעקבותיו. עתה, כשבידינו נוסח רחוב, ברור כי יש לשנות את הזיהויים.

11x נחלה דבצאל — הכוונה, ללא ספק, לנחל הנמצא בסמיכות ליישוב בשם בצאל. השם השתמר כנראה בג'בל בציל שמצפון לזרעית (נ.צ. 17752819), שמצפון ערוץ עמוק ומרשים. מכל מקום, דומה כי כוונת הברייתא לחלקו העליון של ואדי זה, הנמצא בדיוק בקו שבין חרבת כוריה והכפר יעטר. מעניין לציין כי ממש מעל סעיף זה, מצפון לכפר דבל (נ.צ. 18392819), נמצאת חרבת עצילה, שאותה צריך אולי לזהות עם בצאל.

12x בית עיט — הכפר עיתה א־זט מדרום לתבנין, נ.צ. 18842866.

13. ברשתה — הכפר ברעשית, ממזרח לאחרון, נ.צ. 19172866.

* 14x. אולי רבתה — הכפר חולה שממערב למרגליות, נ.צ. 19852906.

* 15. נקבתה דעיון — את המילה נקבתה ניתן להבין כמעבר־הרים (נקב בערבית). על־פי צורת הסמיכות, יש לזהות את המקום עם אחד המעלות הסמוכים לעיון (תל דבין) שבקצה הצפוני של עמק עיון.

16. מסב ספנחה — זיהויו של מקום זה קשה. הילדסהיימר, שהתבסס על המקורות המשובשים, זיהה אותו עם מקום בשם Mesaphar, שנזכר אצל ויליאם מצור, שאותו יש לזהות כנראה באיזור משגב־עם.¹³ נראה כי עתה, לפי כתובת רחוב, יש לחפשו מזרחה מעיון.

המקומות הנוספים שאינם מופיעים בכתובת רחוב

שלושת הנוסחים שבהם רשומים ארבעת המקומות הנוספים מלמדים כי סדר הופעתם (ומקומם בשטח) הוא: כוריי (טריי, כוריי) רבתא; תפניא (תפליה, תפניס); עולשתא (עול שתא) ומגדל חרוב. דומה כי ניתן לזהות בביטחון יחסי את תפניא (תפליה, תפניס) עם העיירה תבנין ואת מגדל חרוב עם הכפר מג'דל אסלים שמצפון־מזרח לה (נ.צ. 19372919). כמו־כן ניתן אולי לזהות את כוריי (טריי, כוריי) רבתא עם חרבת בריאס שממערב לכפרא או עם חרבת אל־דורה שמצפון לחריס. נראה אם כן כי המקומות האלה יוצרים קו שני, צפוני לקו הגבול שמתווה על־פי נוסח רחוב. את ההבדלים בין גירסות רחוב והספרי והנוסחאות האחרות, שבהן מופיעים המקומות הנוספים, יש לפרש כגישות הלכתיות שונות או ניסוחים שונים לאותה מציאות יישובית: כיוון שהגבול המתואר בכתובת רחוב ובספרי יוצר, כפי שראינו, קו ישר ואחיד למדי, היתה זו כנראה הגירסה הבסיסית, אולם היו שכללו בתחום ארץ־ישראל כפרים אחדים נוספים שבהם היתה אוכלוסיה יהודית, שמקומם מצפון לקו הנדון.¹⁴

13 הילדסהיימר (לעיל, הערה 3), עמ' 56, על־פי ויליאם מצור, 21, 28.

14 וראה גישה דומה באשר להזכרתה של אכויב בגבול ארץ־ישראל אצל צפריר (לעיל, הערה 3), עמ' 385.

הרקע ההיסטורי-יישובי של הברייטא

הברייטא משקפת ללא ספק את שיא התפשטותו של היישוב היהודי בגליל. אכן היא מייצגת, כפי שהראו החוקרים המאוחרים, מציאות היסטורית-יישובית ולא גבולות פוליטיים,¹⁵ אך יש להניח כי כמעט לכל מצב יישובי יש שורשים מדיניים.¹⁶ דומה כי המצב היישובי שאותו מתארת הברייטא יכול היה להתפתח מראשיתו רק בתקופה של שלטון יהודי חזק ויציב באזור. אין ספק כי הברייטא המתוארכת לתקופת המשנה מתארת מצב שראשיתו קודמת לימי חיבורה, ומעצם שמה, הנתלה בשיבת ציון, עולה כי אנשי הדור ראו אותה כמעוגנת במציאות עתיקת יומין. לפיכך, גם אם נסכים לתארך את נוסח הברייטא למאה השנייה לספירה,¹⁷ נגיע למסקנה כי ראשיתה של המציאות המתוארת בה קודמת הרבה לתאריך זה; הזמן המתאים מבחינה היסטורית הוא, לדעתנו, תקופת החשמונאים (כדעת הילדסהיימר) או, לכל המאוחר, ימי הורדוס (כדעת קליין).¹⁸ אלא שבתקופה מאוחרת יותר השתנה המצב המדיני. יוסף בן מתתיהו, בסוף ימי בית-שני, כבר מתאר מצב אחר: קדש, העיר החשובה ביותר בגליל העליון, נזכרת אצלו (מלחמות, ב, יח, א) כעיר צורית. במקום אחר הוא מזכיר מקום בשם מְרוֹת (Μηρώθ) כגבול ארץ הגליל (מלחמות, ג, ג, א). את מְרוֹת זו הוצע לזהות עם הכפר מירון,¹⁹ עם מרון א-ראס שמצפון לאביבים (כיום בגבול לבנון),²⁰ או עם חרבת מארוס שמדרום-מזרח לעלמה.²¹ (זיהוי אחרון זה נראה לנו עדיף). אבל אפילו על-פי האלטרנטיבה הצפונית, מדובר במקום המצוי הרחק מדרום לגבול המתואר בברייטא.

מציאות פוליטית חדשה זו, שיוסף מתאר במאה הראשונה לספירה, היו לה השלכות יישוביות לאחר זמן; לאמור השפעת המצב החדש לא היתה מיידית אלא איטית ביותר. בתקופת חיבור הברייטא, במאה השנייה לספירה, עדיין יש יישוב ניכר של יהודים מצפון לקו זה. השינוי היישובי בא, לדעתנו, לביטוי לא לפני המאות השלישית-רביעית לספירה. כעדות לכך משמשת תפוצת בתי-הכנסת בגליל באותה עת; אין בידינו כל שרידים של בתי-כנסת מתקופה זו צפונית לקו ברעם-סאסא-עלמה.²² תחום צפוני זה, התואם כשלעצמו את תיאורו של יוסף בן מתתיהו, מצוי כ-15-5 ק"מ דרומית לגבול המתואר בברייטא. תהליך הנסיגה של היישוב היהודי בגליל ודחיקת

15 ראה זוסמן (לעיל, הערה 4), תרביץ, מה, עמ' 252.

16 בנושא זה מעניין להוכיח את המקדש בג'בל בלט שמצפון לזרעית (C.R. Conder & H.H. Kitchener, *The Survey of Western Palestine*, I, London 1881, pp. 171-173). בסקר נלקטה בו קיראמיקה הלניסטית בלבד. מקומו, בקצה המזרחי של רכס הנשקף אל מרחבי הגליל, והיחס בינו ובין הגבול המתואר בברייטא, מרמזים לאפשרות שהוא מציין את קצה הטריטוריה הצורית של אותה עת, אל מול הגליל היהודי.

17 ראה זוסמן (לעיל, הערה 4), תרביץ, מג, עמ' 99.

18 הילדסהיימר (לעיל, הערה 3), עמ' 19; קליין (לעיל, הערה 3), עמ' 162.

19 ראה: M. Avi-Yonah, 'Gazetteer of Roman Palestine', *Qedem*, 5 (1976), p. 80.

20 ראה, למשל: מ' אבי יונה, מפת ארץ ישראל בימי הבית השני המשנה והתלמוד (מחלקת המדידות), ירושלים תשכ"ה.

21 כהצעתו של צ' אילן, חדשות ארכיאולוגיות, עת-עט (תשמ"ב), עמ' 6.

22 אבייונה (לעיל, הערה 20); הנ"ל, אטלס כרטא לתקופת בית שני המשנה והתלמוד, ירושלים 1966, עמ' 103; ג' פרסטר, 'בתי כנסת עתיקים בארץ ישראל', קדמוניות, 18 (תשל"ב), עמ' 39; L.I. Levine (ed.), *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem 1981, p. 2.

רגליו על-ידי נוכרים באה, לדעתנו, לביטוי גם בהקמת המקדש הרומי בקדש, שנבנה כפי הנראה כבר במאה השנייה לספירה.²³

עולה אפוא שבימי החשמונאים ובית הורדוס התפשט היישוב היהודי בצפון וכלל גם את הרכס הגבוה באזור תבנין של ימינו. הגבול הגיאוגרפי בין ההר והגבעות שממזרח לצור שימש בתקופה זו גם כגבול יישובי.²⁴ מאוחר יותר חלו תמורות פוליטיות, המשתקפות בתיאור הגבולות על-ידי יוסף בן מתתיהו, ובעקבותיהן היתה נסיגה של היישוב היהודי בגליל דרומה.

23 החפירה שנערכה באתר בקיץ 1981 העלתה כי המקדש נבנה במאה השנייה לספירה. תודתנו נתונה לפרופ' א' עובדיה על שמסר לנו על כך בעל-פה. סקר הגליל המערבי העלה רמזים ארכיאולוגיים נוספים לנסיגת היישוב היהודי דרומה, שיפורטו במקום אחר.

24 על השפעת המיבנה הגיאוגרפי של האזור על המצב היישובי וחלוקתו המינהלית בתקופות שונות, ראה: I. Finkelstein, 'The Shephelah of Israel', *Tel Aviv*, 8 (1981), pp. 84-94

תחומי בית שאן בכתובת רחוב

זאב ספראי

בדיון זה בכוונתי לעסוק במספר שאלות גיאוגרפיות והיסטוריות הנוגעות לאזור בית-שאן כפי שהוא מתואר בפיסקה מסוימת בכתובת רחוב. מכלל הפיסקאות שבכתובת, פיסקה זו היתה בעיני מחבר הכתובת בעלת חשיבות מירבית. זו אף הפיסקה היחידה שבה סטה המחבר בצורה בולטת מנוסח התלמוד הירושלמי שלפנינו¹, ואין לדעת האם היה לפניו נוסח שונה, או שהוא מוסר מסורת מקומית.

לפני שנפתח בדיון לגופו, מן הראוי להקדים ולהסביר את הרקע ההלכתי של הנושא. כידוע, חלות על שטחי ארץ-ישראל הלכות ומצוות מיוחדות המכונות "המצוות התלויות בארץ". רק ארץ-ישראל נחשבת לטהורה, "חוץ לארץ היא טמאה". חובה היא להפריש מפירות הגדלים בארץ תרומות ומעשרות, וכן חלה החובה לא לעבד שדות בארץ בשנת שמיטה.

חכמים התחבטו בשאלה מה הם גבולות ארץ-ישראל. לא כאן המקום להיכנס לדיון מפורט בשאלה כיצד ולמה קבעו חכמים מה שקבעו, מכל מקום, ניתן לסכם ולומר שגבולות הארץ נקבעו לפי היקף היישוב היהודי, הווה אומר, כל מקום שבו היה רוב יהודי, נחשב לארץ-ישראל, ואזורים שבהם היישוב היהודי היה קטן הוגדרו כ"חוץ לארץ" או כ-"סוריה" כלומר אזורים ביניים שבו חלות רק חלק מהמצוות התלויות בארץ. כמו-כן נקבעו מספר אזורים שהיו אמנם בתוך הארץ, אך נחשבו כ"חוץ לארץ", ולפיכך הותרו ממצוות מעשר ושמיטה. רשימת האזורים ה"מותרים" ו-"הטמאים" כוללת אזורים כגון קיסריה וחלק ממישור החוף, אשקלון, בית גוברין, קיסריון (פניאס), סוסיטא ואזורים נוספים. רוב ההיתרים קשורים בדמותו של רבי יהודה הנשיא ("רבי" 180-225) אשר יזם וקבע את רובם, תוך כדי מאבק חריף עם חכמים.

חלק נכבד מן ההיתרים מופיעים בכתובת רחוב, וכאמור, היתר תחום בית שאן זוכה בו לפירוט.

וזו לשון הכתובת:

אילו המקומות המותרין סביבות בית שאן

מן הדרום שהיא פילי דקמפון עד חקלה חירותה

מן המערב שהיא פילי דזיירה עד סוף הרצפה

מן הצפון שהיא פילי דסכותה עד כפר קרנוס וכפר קרנוס כבית שאן

מן המזרח שהיא פילי דזבליה עד נפשה דפנוקטייה

ופילי דכפר זמרון ופילי דאגמה לפנים מן השער מותר ולחוץ אסור

כל המקומות הנזכרים הם בלתי ידועים, או על כל פנים זיהויים מוטל בספק. מכיוון שכך, נקודת המוצא חייבת להיות השאלה האם הותר תחום נרחב או מצומצם. לפני רבי, או לפני מי שקבע תחומי ההיתר⁽²⁾ עמדו אפשרויות אחדות:

א. התרת העיר גופא.

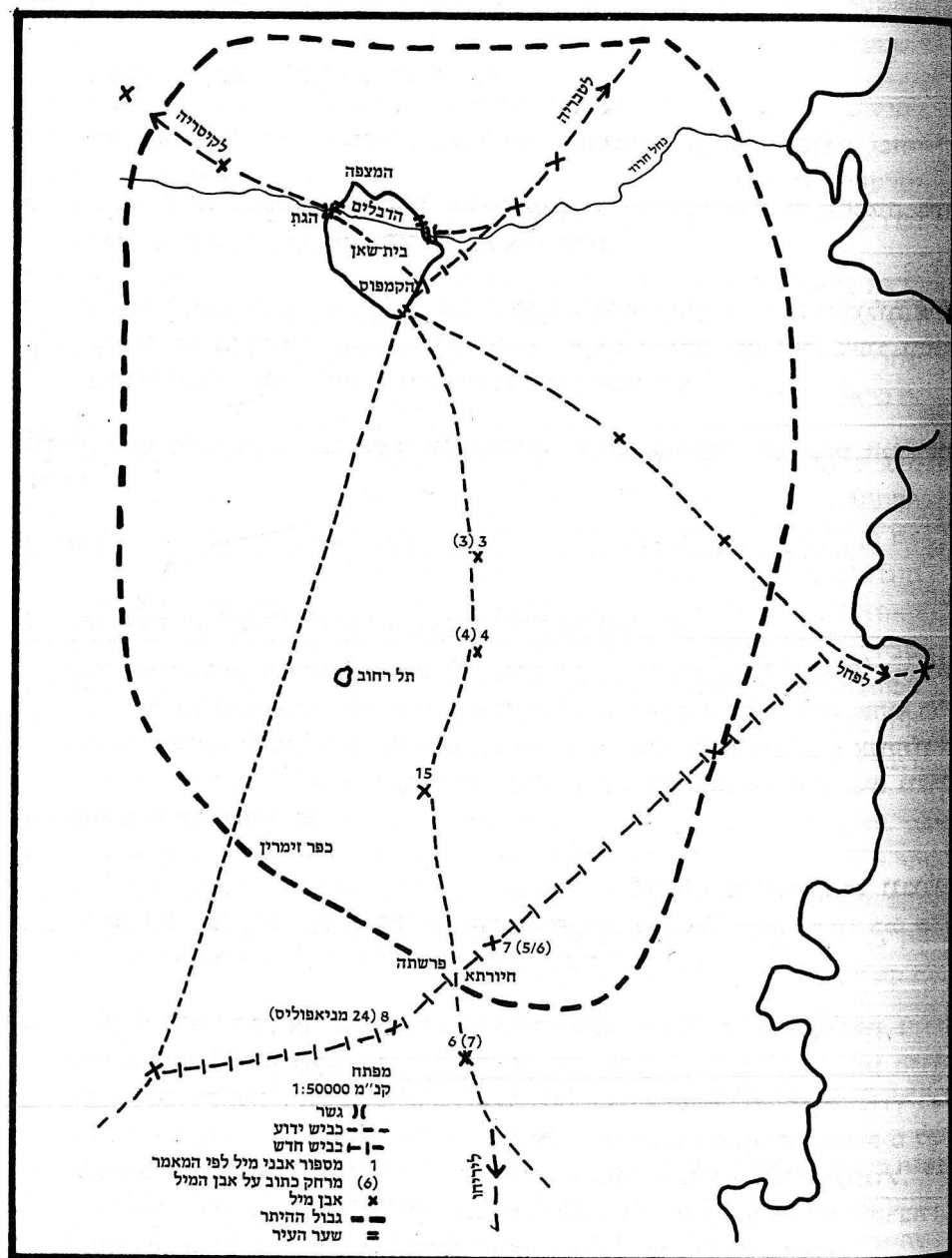
ב. התרת השטח החקלאי השייך לתושבי העיר. בעיר כמו בית שאן מדובר מן הסתם ב-20 קמ"ר.⁽³⁾

ג. העורף החקלאי של העיר (השטח שממנו מגיעה סחורה חקלאית לעיר). תחום זה נרחב יותר מהתחום הקודם.

ד. התחום המינהלי של העיר.

אין צריך לומר שגבולות ההיתר מושפעים, במידה מכרעת, מהמצב היישובי באזור וממספרם היחסי של היהודים. לפיכך אסור להקיש מאזור לאזור, למרות שסביר להניח שיש דמיון מה בין ההיתרים באזורים השונים, שהרי, כאמור, מדובר בגוש אחיד של היתרים שנקבעו ונוסחו כאחד. לדעתי, אין טעם להתיר את העיר גופא. המדובר בהיתר ממצוות שביעית, ובעיר גופא לא היו גידולים חקלאיים⁽⁴⁾. יתר על כן, השטח סביב לעיר היה שייך לתושבי העיר. אם העיר הותרה, סימן שרוב תושביה היו נוכרים, לפיכך סביר שהתירו גם את אדמותיהם. אם כן, התחום המינימלי של ההיתר הוא השטח החקלאי של תושבי העיר (אפשרות ב' לעיל). לדעת זוסמן הותר רק שטח מצומצם ביותר סביבות העיר. לדעתו, מדובר לכל היותר בשטח החקלאי של תושבי העיר, ובשני מוקדים הותרו

גבולות היתר בית-שאן

רק תחומי השטח הבנוי, (פילי דאגמא ופילי דכפר זמרינ). זוסמן מסתמך על מספר רמזים והם:

- א. גם ביתר המקומות הותרו רק תחומי העיר.
 - ב. פילי דכפר זמרינ ופילי דאגמא הם שערי העיר בית שאן, (בכך נדון להלן).
 - ג. הביטוי "אילו המקומות המותרין" מלמד שמדובר על העיר ולא על תחומיה, ביוון שלכאורה הותרו רק מקומות בודדים ולא אזור שלם.
 - ד. רק יישוב אחד, (כפר קרנוס), נכלל בתחומי ההיתר ואילו כל יתר הגבולות אינם יישובים, ומכאן שכפרי הסביבה לא נכללו בתחום ההיתר, עם זאת, מעיר זוסמן, שבהעדר נתונים קשה להחליט בוודאות מהם תחומי ההיתר.
- לדעתי, הותר תחום נרחב יותר, אם כי קשה לקבוע מה היו גבולותיו. וזאת מתוך הנימוקים הבאים:

1. אין היגיון הלכתי להתיר רק שטח מצומצם, המרוחק עשרות מטרים מהעיר.
2. ספק אם ניתן ללמוד על בית-שאן מההיתרים ביתר האזורים:
מתוך שבעה גושי ההיתר הידועים לנו, בשלושה מקרים סוסיטא, (5) נווה (6) וקיסריה (7) מדובר על היתר תחום מינהלי של עיר, ובעוד מקרה זה של כפר צמח, שהוא חלק מהיתר סוסיטא (8) מדובר על פרט אחד בתוך איזור כללי. בשני מקרים – אשקלון (9) וקיסריון (פניאס) (10) מדובר על היתר העיר עצמה וסביבתה הקרובה, בית גוברין ותחומי היתר בלתי ידוע.
- יתר על כן, קיסריון ואשקלון הם יוצאי דופן, בהיותם יישובים על גבול הארץ, וגבולות ההיתר שנקבעו להם הוגדרו בתקופה קדומה יחסית. בכך אולי ניתן למצוא רמז שאף בבית שאן הותר אזור גדול ואולי אף התחום המנהלי של העיר.
3. נראה לי שיש להבין את הכתובת בצורה שונה במעט: ארבעה השערים (קמפון, זיירה, סכותה, זבלייה) לא נזכרו כגבולות ההיתר, אלא כעזר להבנת הכיוון. "מן הדרום שהיא פילי דקמפון". אם כן, הזכרת השער נועדה רק להסביר מהו דרום. בדרך כלל נמנעים המקורות התלמודיים מלהגדיר מרחקים וכיוונים מופשטים ומעדיפים לתת דוגמאות קונקרטיות. כגון, "מהו זמן חימוץ – כזמן ההליכה טבריה למגדל, (11) והיכן אין לפדות פרי של מעשר שני (וכרם רבעי) – עד "אילת מן הדרום ועקרבה מן הצפון ולוד מן המערב וירדן מן המזרח". וכיוצא באלו עדויות רבות נוספות.

לדעתי פילי דכפר זימרינ ופילי דאגמה אינם שערי בית-שאן, אלא כוונת המחבר לומר שהשער של כפר זימרינ ושל הכפר המכונה אגמא, הם גבולות ההיתר, המונח "פנים" משמעו, איפוא, כל השטח מבית שאן עד הכפרים הנזכרים.

לשיטתו של זוסמן, מדובר בשטח המשתרע למרחק עשרות מטרים מהחומה, ולפיכך ייתכן שבשתי גזרות מצטמצם שטח ההיתר: אולם קשה להניח שגבולות ההיתר ישרטטו תמונה כה מוזרה, בדרום, למשל, השטח המותר משתרע למרחק 2 - 3 ק"מ, ובדרום מזרח חומת העיר היא הגבול.

4. לדעת זוסמן לא נכללו כפרים בשטח ההיתר. להלן נראה, שכנראה חלקה חיוורתה הוא שם ישוב. מכל מקום אין צורך לומר שזו ראייה לצמצום שטח ההיתר, או להרחבתו, שהרי אין אנו יודעים היכן שכנו נקודות גבול ההיתר. גם זוסמן אינו מביא טיעון זה כראייה לשיטתו, אלא כמסקנה ממנה.

5. מעניין הביטוי "אילו המקומות המותרים" בהיתר קיסריה הכולל כאמור את כל התחום המנהלי נאמר בכתובת "ועד איכן סביב לקיסרינ" (שורה 25). אם כן, לכאורה, בקיסריה מדובר על היתר של שטח כללי, ובבית-שאן על מקומות מוגדרים. מאידך, בתחום קיסריה נמנים שמות יישובים, ובהיתר בית שאן מתואר האזור במונחים (מ... עד...), אם כי תחומיו עשויים להיות מאד מצומצמים. יש לציין שבירושלמי, גם לגבי בית-שאן הנוסח הוא "עד היכן" כאמור, ¹⁴ יש להניח שנוסח הכתובת איננו העתקה מירושלמי שהיה לפניו, אלא הרחבה ופירוש של כללי הירושלמי, בהתאם למסורות המקומיות. אם אכן הדבר, הרי שבמקורו גם בירושלמי דובר בבירור על אזור נירחב.

כאמור קיימות למעשה שתי אפשרויות: האחת, שהותר רק שטח מצומצם ביותר, האחרת שהותר תחום נרחב למדי. שני פירושים אלה אפשריים, אך מכל מקום, אם יתברר שההיתר מתייחס לשטח במרחק כמה מאות מטרים מהעיר תישלל לחלוטין האפשרות הראשונה (טיעון 3). הטיעונים שהובאו מצביעים על עדיפות מה לפירוש השני, היות והוא מעורר פחות קשיים הלכתיים, גיאוגרפיים וטקסטואליים.

זיהוי השמות בכתובת

כאמור רוב השמות לא השתמרו בבירור, עם זאת ניתן לקדם במידת מה את שאלת זיהוים ומשמעותם: חלקה חיוורתא - (השדה הלבן) לדעת זוסמן זה תיאור של שדה מסוים, נראה לי שחיוורתא הוא שם ישוב. במפקד התורכי בשנת 1597, נזכר בחבל (נחיה) הג'ור ישוב

בשם חור. חבל הג'ור נמצא במחוז (ליווה) עג'לון והוא כולל את בקעת הירדן, ממזרח לירדן וממערב לו, כולל בית-שאן עצמה, ⁽¹⁵⁾ ייתכן שיישוב זה מצוי ממזרח לירדן, אך סביר להניח שהכוונה לחיורתה שבכתובת, ומדובר ביישוב ממערב לירדן. נתון זה איננו מאפשר לזהות את מיקומו של חיורתה, אך, מכל מקום זהו יישוב של ממש. המונח חקלה חיורתה מתיחס אם כן לשדה מיוחד בתחום כפר זה, או אולי לכל השטח החקלאי של הכפר. נראה לי שאפשר לקדם את זיהוי המקום בעזרת נוסח הירושלמי.

להלן רשימת המקומות המותרים בכתובת ובירושלמי:

הכתובת	ירו, דמאי פ"ב כב' ד
דרום - חלקה חיורתה	פרשתא
מערב - הרצפה	רציפתא
צפון - כפר קרנוס	כפר קרנוס (קרנים)
מזרח - נפשה דפנוקטיה	נפשא דפנוקטיא

הרכב שתי הרשימות כמעט זהה, ונראה שאף הסדר היה זהה, אלא שכפר קרנים הועבר בגמרא לסוף הרשימה, היות ויש בתלמוד הירושלמי (כמו גם בכתובת) דיון על מעמד הכפר גופו. לעתים קרובות מקובל בגמרא להביא את הקטע עליו נסוב הדיון בסוף הציטוט. אם כן, חקלה חיורתה מייצג את פרשתא ומדובר באתר מדרום לעיר. פרשתא היא, מן הסתם, פרשת דרכים. ⁽¹⁶⁾

כפי שנראה בנספח להלן, יצאו מבית שאן שני כבישים דרומה, הכביש לשכם (ניאפוליס) והכביש ליריחו דרך תל-שלם. פרשת הדרכים בין שני הכבישים הללו היתה בתוך העיר, לפיכך לא ייתכן ש"פרשתא" היא צומת המפגש בין שני הכבישים הללו. כביש נוסף, מדרום לעיר, קישר את הכביש לשכם עם כביש בית-שאן-פחל, ליד המעבר על הירדן (באזור תל-קטף ותל-ערטל) כביש זה יוצר שתי פרשות דרכים:

א. ליד קעון, על הכביש לניאפוליס; צומת ניאפוליס-בית-שאן-פחל.

ב. על הכביש ליריחו ליד תל שוקף-שק; צומת יריחו-בית-שאן-פחל-ניאפוליס.

כאמור, נקודת המוצא לתחומי קטע זה היא פילי דקמפון (שער המחנה). קרוב לוודאי שהכוונה למחנה הרומי בתל-שלם. ⁽¹⁷⁾ אם כן, הכוונה לשער שממנו יוצא הכביש ליריחו ו"הפרשה" צריכה להיות על כביש זה. לפיכך יש להניח שהכוונה לצומת. ב. את הישוב חיורתה יש, איפוא, לזהות בתל-שוקף, ⁽¹⁸⁾ או בתל-אבו-פרג, (קרנים) הסמוך. ⁽¹⁹⁾

פילי דזיירה - (שער הגת), הכוונה מן הסתם לשער אשר דרכו הגיע לעיר הכביש הראשו

ממערב הווה אומר באזור הגשר הרומי (ג'סר אל חא'ן). השער נקרא בשם זה כנראה מפני שלידו היתה גת מרכזית וחשובה. מצב זה שליד הכניסה הראשית לעיר מצוי מיתקן המלאכה החשוב המשרת ציבור גדול, מצוי גם בערים אחרות. גת דומה מצויה בכניסה הדרומית לעובדת. גם בקיסריה היתה גת גדולה ליד החומה⁽²⁰⁾ וכך אף ביישובים נוספים. (21) גת במקום מרכזי מעידה על גידול ענבי יין בהיקף נכבד ועוד נחזור לאבחנה זו.

מיקומה של ה"רצפה" איננו ידוע ואין טעם לשער מה היה מרחקה מהעיר.

פילי דסכותה - קשה להניח שהכוונה לשער של מצפה משום שדווקא מכיוון זה אין תצפית נוחה מהעיר בגלל הגבעות של רמת יששכר. ייתכן שיש לחזור להשערה, שאותה דחה זוסמן, ששער סכותה מרמז למרכז הקדום של סקיתופוליס (סכותה-סקיתו).⁽²²⁾

יש להעיר, שבכמה ערים בארץ נשתמר שמו של היישוב בשמה של שכונה או מבנה בעיר החדשה.⁽²³⁾ מכל מקום ברור שאם כך הדבר, הרי שמרכז הקדום של סקיתופוליס לא היה בתל בית-שאן, שהרי זה איננו סמוך לחומה הצפונית של העיר.

כן או כך, אין בידינו נתונים באשר למיקום השער. מצפון לחומה היו פרברי העיר ובתוכם גם בית-הכנסת היהודי, וכן יישובים אחדים (תל אצטבה, חמדיה ואחרים). לפיכך היה מן הסתם שער אחד, או אף מספר שערים, בצד צפון. אין בידינו להציע זיהוי מדויק לשער סכותה ואף לא לכפר קרנוס.

פילי דזבלייה - שער הזבלים. השער שכן, מן הסתם, סמוך לנחל חרוד כיוון שהנחל שימש כנראה, להוצאת ביוב מהעיר. בערים שבהן זרם נחל, או שעבר בהן גיא עמוק, השתמשו בו למערכת הביוב, וסביר שכך נהגו גם בבית-שאן. מצב דומה היה בירושלים, והשער על הגיא מדרום העיר נקרא שער האשפות על שום תפקידו זה.⁽²⁴⁾

מקומה של נפשא דפנוקטייה, בלתי ידוע. מכל מקום נראה שגבול ההיתר לא הגיע עד הירדן אלא עד מציבה זו בלבד.

פילי דאגמא - ופילי דכפר זימרין - שערים אלה אינם שערי העיר בית-שאן אלא שערי הכפרים עצמם. את כפר זימרין אני מציע לזהות עם הכפר הערבי סמריה המצוי כ-6 ק"מ מהעיר על הכביש לשכם. אגמא אפשר שהוא כינוי לשטח מרעה טבעי אשר עשוי להיות בכל מקום שהוא. ייתכן גם שהכוונה ליישוב אשר העניק את שמו לנחל ג'מעין, הזורם ממערב למזרח, מדרום לנחל חרוד ונשפך אליו. מאידך, ייתכן שהשם ג'מעין הוא שם ערבי בלבד, (כינוי לשבטי הבדווים שרעו באזור). אתר נוסף בשם זה מצוי 3 ק"מ מדרום לטירת צבי.⁽²⁶⁾

שתי ההצעות שהעלינו מתאימות למקומה של חירותה כפי שהצענו.

בהצעתינו, רב המשוער על המוכח, והספק על הוודאי. מכל מקום, כל הראיות הנסיבות, ההלכתיות והטופוגרפיות מעידות שחז"ל לא היתירו רק את העיר גופא. מאידך, צודק זוסמן שאין להרחיב את ההיתר על כל התחום המינהלי של העיר. נראה, איפוא, שהותר רק השטח הכלכלי התלוי בעיר. שטח שגבולותיו הם במרחק 3-7 ק"מ מהעיר. אם כן, לפי דברינו, הגבול הדרומי של ההיתר הוא בקו תל שוקף, סמריה. קו זה איננו שרירותי, זהו קו-הגבול של השטח המושקה בעמק בית-שאן. מדרום לקו זה כמעט ואין מעיינות, להוציא את המעיין הגדול של תל-שלם. ניתן לשער שהיישוב הנוכרי המתרכז בעיקר בשטחי העידית הניתנים להשקאה. כידוע, גורם חזק משתלט על שטחי העידית באזור, והמיעוטים, (במקרה זה היהודים), נאלצים להסתפק בשטחים הפחות טובים. השטח המותר הוא כמובן השטח המיושב בנוכרים. לטעון זה נחזור להלן.

רשימת הפירות האסורים בתחום בית-שאן הנמצאת בתלמוד ובכתובת רחוב מעידה אף היא על מצב דומה. ברשימה זו נכללים הפירות המובאים מאזורים יהודיים והיא כוללת כמה סוגי ירקות, יין, שמן, אורז ותמרים אפסיות.⁽²⁷⁾ מבין המרכיבים החשובים של סל המזון, רק תמרים רגילות, תאנים ותבואה⁽²⁸⁾ גדלו באזור האסור. ניתוח המכנה החקלאי של האזור, כפי שניתן לשחזרו מהממצא הארכיאולוגי ומרשימת הפירות ה"אסורים" מאפשר להעריך את היקפו של השטח המותר.

אין ספק שבעמק בית-שאן גידלו זיתים וגפנים. על גידול הזיתים יעידו עשרות אבני-בית בר הפזורות ברחבי העמק.⁽²⁹⁾ על גידולי היין יעיד שמו של השער המערבי (שער הגת). כמו כן נתגלו בסקר מספר גתות בעיקר ממערב לעיר,⁽³⁰⁾ ואכן, השער המערבי הוא זה המכונה שער גת, וכנראה שממערב לעיר השתרע שטח גידול הכרמים באזור.

לשם אספקת תבואה לאנשי העיר יש צורך לפחות ב-20.000 דונם.⁽³¹⁾ לא כל השטח של אנשי העיר נוצל לתבואה, שהרי כידוע, אחד הגידולים החשובים ביותר באזור היה הפשתן אם כן ניתן לשער שהשטח המינימלי שהותר הוא, כ-30-40 קמ"ר. זהו התחום המינימלי המספיק לאספקת תבואה ולגידול פשתן בקנה מידה רחב.

גידולי גפן וזית רווחו, מן הסתם, בעיקר בחלק הגבוה שבעמק (בצידו המזרחי). היות ושוו מצויים תנאי-קרקע נוחים יותר לגידולים אלו. שטחים אלה לא נכללו, ברובם, בתחום ההיתר, שהרי ענבים וזיתים נכללים בפירות האסורים. כמו כן, לא נכללו בו שטחי המדבר מצפון לעיר, שהרי תנאי הטבע מאפשרים לגדל שם בעיקר זיתים וגפנים ולא חיטין.

מכאן שרוב השטח המותר השתרע לכיוון דרום ולא ייתכן שבגזירה זו הותר רק שטח מצומצם ביותר מסביב לעיר.

העובדה שהשטח בו גדלו הזיתים לא הותר ממצוות שמיטה, מהווה ראיה נוספת שלא

השטח המינימלי של העיר הותר. שהרי אם לא כך היה הדבר, לא היו הזיתים והענבים נכללים בכלל ה"פירות האסורים".

צעד נוסף, חשוב ביותר, צעד ש. ליברמן.³² במאמרו הוא מוכיח שהירקות ששווקו ישירות על ידי החקלאים נחשבו כמי שבאו משדות גויים, ואילו הירקות שהובאו על ידי תגרים, כלומר אלה שהגיעו ממרחק רב יותר, הובאו משטחים יהודיים. קביעה זו איננה מאפשרת לסמן את גבולות ההיתר, אך מצביעה על מהותו הכלכלית של השטח המותר.

מדובר, איפוא, על התחום הכלכלי של העיר, אותו תחום שהחקלאים החיים בו משווקים את תוצרתם ישירות לעיר, שלא באמצעות תיווך. תחום זה גדול מהשטח השייך לחקלאי העיר, אך אין הוא גדול ממנו בהרבה.

לסיכום

קווי גבול ההיתר ששורטטו, מבוססים על שיקולים אלה:

א. המקומות שזוהו.

ב. הבנת "שטח" ההיתר לפי רשימת הפירות האסורים (קו גבול זה איננו מדויק).

נספח

מערכת הכבישים בעמק בית'שאן.

בעמק בית'שאן נתגלו אבני מיל רבות, ומפליא הדבר שלמרות המידע הרב שנתגלה, לא אובחנו כל הכבישים הרומיים בעמק, להלן נעסוק בכבישים מדרום לבית שאן בלבד.

במפת הסקר הבריטי מסומנים שלושה כבישים:

- א. בית שאן – שכם
- ב. בית שאן – יריחו
- ג. בית שאן פחל עם מעבר על הירדן ליד תל קטף (כפר רופין של כיום).

שלושת הכבישים נפגשים בתוך העיר, בערך ליד המסגד הערבי שהיה בעיר, וכיום מקומו של המוזיאון. אבי יונה מסמן במפתו את שני הכבישים (א' – ב') ומתאר את מפגשם מחוץ לחומת העיר. אבי יונה איננו מנמק את סימונו ואי אפשר לדעת האם זיהה את הדרכים בשטח, או שמא שיער שבכבישים מעין אלו צריכים להיפגש ליד חומת העיר. להלן נראה שיש להעדיף את סימונם של המודדים הבריטים. יש להעיר שלא ברור אם ראו הבריטים את הכבישים לכל אורכם (וכן את מסלול הכניסה לעיר).

כאמור נתגלו אזור אבני מיל רבות רוב אבני המיל סוכמו על ידי תומסן וצורי,⁽³³⁾ להלן נשתמש אף באבני מיל שנתגלו על ידי אנשי הועדה לאבני מיל וטרם פורסמו הממצאים.⁽³⁴⁾ ואלו הם:

* אבני המיל על כביש א'

1. צורי מס' 113 נ.צ. 1948/2022 אבן מיל חסרת כתובת המצויה על הכביש מבית שאן לשכם.

2. נ.צ. 1931/1994 תומסן מס' 248 (על כביש בית שאן שכם).

שתי האבנים הללו מצויות במרחק 3 ק"מ (2 מיל) זו מזו.

כמו כן מתאר אוסביוס את רחוב במרחק 4 מיל מבית שאן,⁽³⁵⁾ ואכן רחוב מצויה במרחק כ-6 ק"מ (4 מיל) ממקום מפגש הכבישים בתוך העיר.

* אבני המיל על כביש ב' (מצפון לדרום).

3. מקבץ של אבני המיל השלישי מבית שאן נתגלו ליד עין דורנית בנ.צ. 2085 1987. ⁽³⁶⁾ האבן מצויה במרחק 3 ק"מ (2 מיל) מחומת העיר (לכיוון מזרח) וממקום המפגש המסומן. ההבדל במיל לא יכול להיות מוסבר על-ידי טעויות מדידה, הזזה של האבן או פיתולי הדרך, כיוון שמדובר בשטח כמעט מישורי, ובמקום נתגלו מספר אבני מיל. לפיכך ברור שזהו מקום המיל השלישי. לדעתי ההסבר הוא פשוט. המדידה לא נעשתה מהשער הדרום-מזרחי אלא מהשער המערבי.

כידוע היה לחלק מהערים עמוד ששימש כמוצא לספירת אבני המיל. בירושלים למשל, עמד העמוד בשער שכם של היום. בדרך כלל הוא הועמד בכניסה הראשית לעיר. הכניסה הראשית לבית-שאן היתה ממערב, ולפיכך מסתבר ששם היה עמוד אבני המיל של העיר, ואכן הכביש מבית שאן מערבה סומן לפי מרחקו מכניסה זו. המרחק בין הכניסה המערבית והדרום-מזרחית הוא מיל אחד. לפיכך מובן שאבן ממרחק 2 מיל מהשער הדרום-מזרחי תסומן כאבן במרחק 3 מיל מעמוד אבני המיל. בדרך דומה יש להבין את בעיות הסימון בכביש הצפוני מבית שאן לטבריה. ⁽³⁷⁾

4. אבן המיל הרביעית (צורי מס' 109) נ.צ. 2073 1987 אבן זו היא במרחק 1200 מ' מאבן מס' 3. יש להבין איפוא שהאבן "נדדה" צפונה כ-300 מ' עקב טעות במדידה או עקב עבודות חריש שטלטלו את האבן. פירוש זה יוכח להלן.

5. אבן המיל החמישית (צורי מס' 110) נ.צ. 2057 1981. אבן זו מצויה במרחק 1800 מ' מאבן מס' 4 ובמרחק 3 ק"מ בדיוק (2 מיל) מאבן מס' 3. אם כן אבנים 3 ו-5 הן במקומן ואבן מס' 4 איננה במקומה.

6. אבן המיל השביעית (צורי מס' 118) נ.צ. 20296/19870 אבן זו מצויה בדיוק במרחק של 3 ק"מ (2 מיל) מאבן מס' 5. כמו כן מצין אוסביוס את תל שלם במרחק 8 מיל מסקיתופוליס והדבר הולם את המרחקים שצוינו. ⁽³⁸⁾

רשימה זו מוכיחה בבירור שהכביש היה ישר ללא פיתולים, ואבני המיל נתגלו במקומם המדויק (להוציא תזווה קלה באבן מס' 4).

* אבני מיל שאינם על שני הכבישים הללו.

7. מקבץ אבני מיל בנ.צ. 2038 1989 (צורי מס' 111). על אבן אחת במקבץ זה מופיעה כתובת ובה המרחק של 5 מיל מסקיתופוליס. על אבן אחרת במקבץ מופיע המרחק של שישה מיל. ⁽³⁹⁾ המקבץ מצוי לכאורה בין אבן המיל החמישי והשביעי (מס' 5, 6) ובמפת אבי יונה מופיע כמקום אבן המיל השישית הנעדרת.

טיעון זה איננו נכון וזאת משתי סיבות:

א. על אחת מאבני המיל מופיע המספר 5 מיל למרות שאבן המיל החמישית הייתה במיל צפונה.

ב. המקבץ איננו מצוי על הקו הישר בין אבן המיל החמישית והשביעית (מס' 5 ו-1350) אלא במרחק של 500 מ' מזרחה. מקבץ זה הוא במרחק 1350 מאבן המיל החמישית, והמרחק בין אבני המיל החמישית והשביעית דרך מקבץ מס' 7 הוא 3300 מ'. הבדל של 300 מ' עשוי להראות כשולי, ברם הוא מוזר נוכח העובדה שהמרחק הישר בין שתי אבני המיל הוא בדיוק שני מיל כנדרש.

להלן נבאר את שתי הבעיות הללו:

8. מקבץ אבני מיל (צורי מס' 112) נ.צ. 1987 2027, על אחת האבנים רשום המרחק של 24 מיל מניאפוליס.⁽⁴⁰⁾

מקבץ זה מעורר אף הוא מספר תמיהות:

א. המקבץ מצוי במרחק 650 מהקו הקצר שבין אבן המיל החמישית והשביעית (מס' 5 ו-6).

ב. המקבץ הוא במרחק 950 מ' בלבד מאבן המיל השביעית.

ג. לא ברור מדוע סומן המרחק מניאפוליס. בדרך כלל סומן המרחק לפי העיר לשייך האזור מבחינה מינהלית.⁽⁴¹⁾ מוזר שאבן בעמק בית שאן תסומן לפי מרחק מניאפוליס.

לעומת כל זאת מקבץ זה מצוי בדיוק במרחק 1.5 ק"מ (1 מיל) מהאבן הקודמת (מס' 7) ובמרחק 3 ק"מ (2 מיל) בדיוק מאבן מס' 1.

מכאן יש להסיק שלפנינו לא חלק מהכביש מבית שאן ליריחו אלא כביש חוט מס' ד. הכביש יצא מכביש בית שאן ניאפוליס (כביש א) ליד אבן מיל מס' 1 לכיוון מזרח, כביש ד חצה את כביש 2 והמשיך מזרחה. נראה לי שמותר לשער השערה נוספת: אם נחבר את אבני המיל מס' 7 ו-8 ונמשיך את הקו הישר לכיוון צפון מזרח יגיע כביש זה בדיוק למעבר על הירדן של כביש ג (בית שאן פחל).

לפי דרכנו יש להסיק שהכביש נועד לחבר את ניאפוליס לפחל ללא קשר ישיר

לבית שאן, ואין כל זהות בינו לבין הכבישים היוצאים מבית שאן. השערה זו מסבירה שתי תמיהות נוספות שעוררנו בדבר מספור אבני המיל.

על ריכוז האבנים מס' 7 מסומן מרחק של 5 ו-6 מיל מבית שאן. שני הסימונים נכונים. 5 מיל הוא סימון מהכניסה הדרום-מזרחית לעיר, ו-6 מיל הוא סימון מעמוד אבני המיל שדבר קיומו הוכח לעיל. כביש זה לא נועד, כאמור לשרת את התחבורה של בית שאן וסימון המרחק מבית שאן איננו אלא מעין התאמה מאוחרת יותר, לפיכך יובן מדוע סטו המתכננים מצורת הסימון הרגילה.

אשר לסימון של 24 מיל מניאפוליס. במקום אחר שיערתי ⁽⁴²⁾ שאם כביש בין שתי ערים (א-ב) עובר בטריטוריה של עיר אחרת (ג) הוא עשוי להיות מסומן שלא בזיקה לתחום המינהלי. הנימוק לכך הוא שבונים הכביש לא יצאו מעיר ג' ולא ראו עצמם קשורים אליה. ייתכן אף שחובת הקמת הכביש הוטלה על הערים א ו-ב ולא על עיר ג'. במקרה שלנו יובן מדוע כביש ניאפוליס פחל לא סומן לפי זיקתו לבית-שאן. עם זאת כנראה שבזמן ספורר מחודש של הכביש סומן (גם?) המרחק מבית שאן כפי שהוא נתגלה במקבץ האבנים מס' 7.

כאמור, הגבול הדרומי של התר בית שאן למצוות שמיטה הוא "הפרשה" (פרשתא) ופירשנו שהכוונה לצומת כבישים, יש להניח שזה צומת חשוב שהרי היא מכונה כ"פרשה" בה' הידיעה.

צומת זה עשוי להיות אחד הצמתים הבאים:

(1) הצומת בין הכבישים א ו-ב.

כאמור אבי יונה מסמן צומת זה לפני חומת העיר ובמפת הסקר הבריטי הצומת מסומן בתוך העיר. כביש ב' עובר מתחת למתלול של קו גובה 200 החוצה את העמק לארכו. עובדת מציאותה של אבן המיל השלישית (מס' 3) מוכיחה שאכן כביש זה עובר מתחת למתלול, וכביש א' עובר מעל המתלול. הכביש הרומי יכול היה כמובן, לחצות את המתלול, ברם דבר זה יכביד על עוברי האורח והוא בלתי הגיוני. סביר יותר שהכביש עבר מתחת למתלול ונכנס לעיר מכוון דרום מזרח באזור בו המתלול תלול הרבה פחות, ואם שיקול זה נכון הרי יש להעדיף את התאור של מודדי הסקר הבריטי.

מכאן יש להסיק שה'פרשה' ("פרשתא") איננה צומת זה, שהרי הצומת היה בתוך העיר ופרשתא אמורה להיות מחוץ לה.

זאת ועוד, כאמור ליד הצומת שכן כפר חיורתה שהיה קיים בראשית התקופה התורכית. (1597). קשה להאמין שבתקופה דלת ישוב שכן כפר נוסף כה סמוך לבית שאן וגם בסקר לא נתגלתה עדות לישוב שיוכל לשמש ככפר כה סמוך לעיר. אפשרות זו נדחתה על-ידינו לעיל מסיבות נוספות.

(2) הצומת בין הכבישים א ו-ד.

צומת זה מצוי מדרום לזמרינ (ח' סמרה). כאמור גבול ההיתר הגיע עד זמרינ ולפיכך לא יתכן שפרשתא מצויה מדרום לכפר זה.

(3) הצומת בין כביש ב ו-ד ליד תל שוקף. אני משער שכאן שכנה ה' פרשה ותל שוקף, או תל פרג' הסמוך ⁽⁴³⁾ הם מקומה של חיורתה.

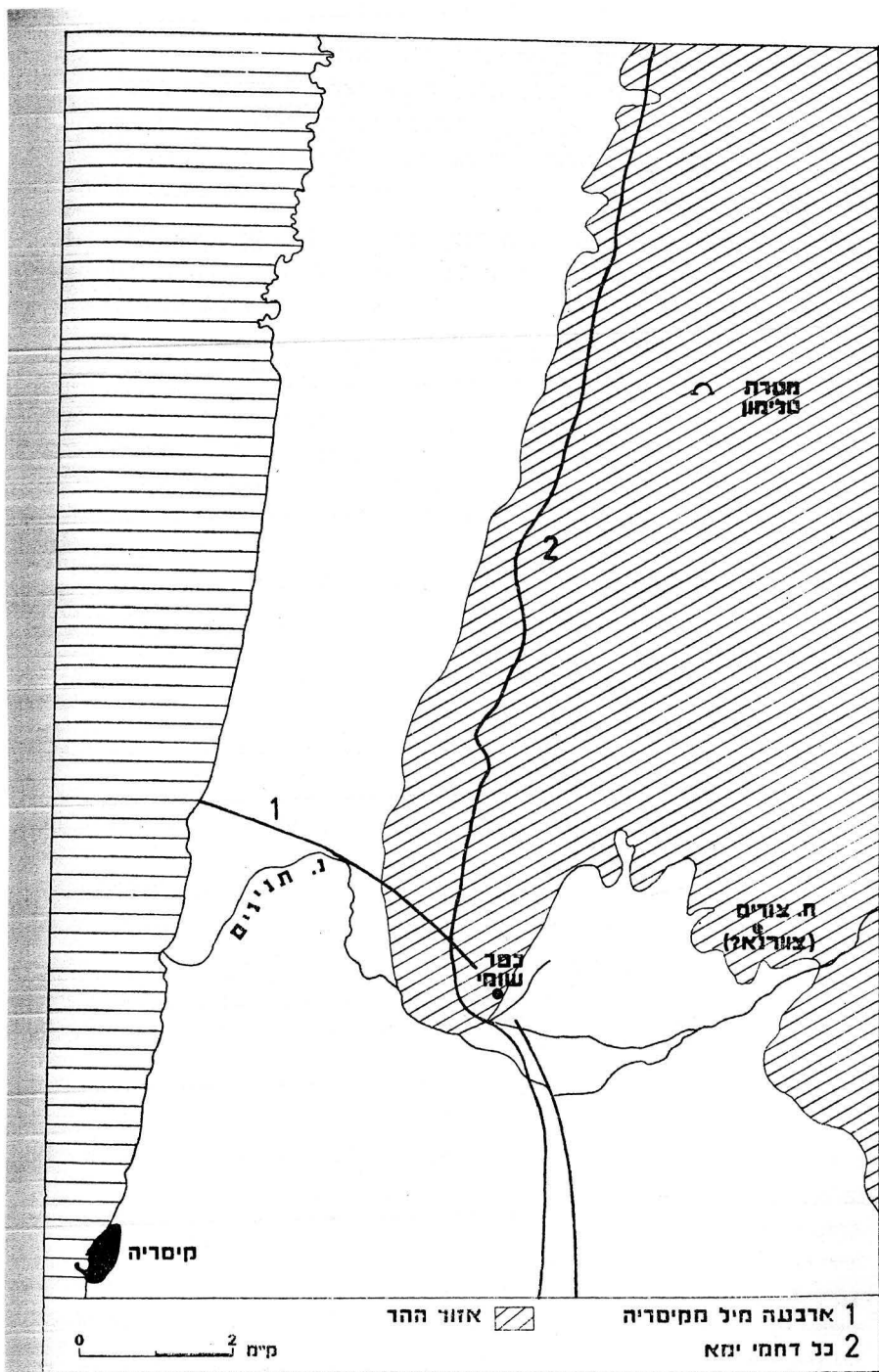
לפי דברינו ניתן לשער שקו הגבול הדרומי של ההיתר היה בקו תל שוקף (או פרג') ח' סמרה. קו זה איננו מקרי אלא הוא מסמן את השטח המושקף על ידי המעינות הגדולים בעמק. השטחים המושקים נחשבו לשטחי-העידית וטבעי ששם ישבו הנוכרים. יתר על כן בשטחים המושקים גידלו בעיקר פשתן הזקוק להשקיה. כאמור הובאו זיתים וענבים מהשטח שאיננו מושקף, ושטח זה לא הותר, שהיר זיתים וענבים נחשבים למינים האסורים בבית שאן נמצאנו למדים כי השערותנו מסתברת מבחינת זיהוי האתרים ומבחינת חקלאית והסטורית כאחד, וכל ההשערות מובילות לאותה השערה ומסקנה

הערות ומקורות

1. י. זוסמן, כתובת הלכתית מעמק בית שאן, תרביץ מג (תשל"ד) עמ' 88-158, לקטע על תחומי בית שאן ראה עמ' 114-119 ירו' דמאי פ"ב כב, ג.
2. כידוע "רבי התיר בית שאן" ירו' שם בבלי חולין ז, א אבל לא נאמר שהוא התיר את הגבולות המתוארים שם. מכל מקום רשימת המקומות כתובה בארמית ומכאן שהיא ככל הנראה אמוראית. רבי גם התיר את קיסריה אך הגבולות המנויים בירושלמי הם מאוחרים יותר.
3. המספר משוער ולא כאן המקום לדון במפורט בשאלת כמות השטח שעמדה לרשות החקלאים בבית שאן.
4. אין צריך לומר שדיון בשטח הבנוי בלבד רלוונטי רק לשאלת היתר העיר מטומאת ארץ העמים. ואכן במקומות בהם מדובר על העיר בלבד (עכו, דור, אשקלון וקיסריה) מדובר בעיקר על דיני טומאה, ראה תוס' אהלות פי"ח ה"ג - ה"ח. גם בברייתת תחומי ארץ ישראל בה מדובר על היתר הערים גופן, נדון היתר כולל לצורך שמיטה, מעשרות וטומאה וטהרה. ראה י. זוסמן, ברייתא ד' תחומי ארץ ישראל, תרביץ מה (תשל"ו) עמ' 213-257. לדעתי הברייתא היא מדור אושה ובדור זה עדיין לא הבחינו בצורה ברורה בין תחומי ארץ ישראל לצרכי טהרה ותחומיה לצרכי שמיטה ומעשרות. נושא זה ממתין עדיין לדיון מפורט.
5. 1. ספראי, הישוב היהודי בגולן, קשת תשל"ח עמ' 16-18.
6. שם עמ' 18.
7. ראה החיבור הנזכר לעיל הערה 2. אפילו לדעת זוסמן, (כתובת רחוב עמ' 135), מדובר על מרחק ניכר מהעיר, אמנם לדעתו הותרו רק סביבות העיר במרחק קטן (שם עמ' 134) אבל רשימת זיהוי מצביעה על מרחק ניכר הוזה כמעט לתחום המנהלי של העיר, וראה מ. אבי יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג עמ' 127-128.
8. לעיל הערה 5.
9. גבולות היתר אשקלון הנזכרים לראשונה בברייתת התחומין (פרשת אשקלון וגיניא דאשקלון) עדין היו תקפין בימי ר' חייא (מאה שלישית לאחר ימי רבי) ראה שביעית פ"ו לו, ד' (למעלה). כנראה שהגבול המתואר בתוספתא אהלות פי"ח הט"ו הוא פירוט יתר של קו גבול זה. המדובר שם בקו גבול הכולל את העיר בלבד ברם הקו נקבע לענין טומאה וטהרה. נראה עוד שם ה"ח והפרשה מחייבת ברור נוסף.
10. אהלות יח, ט.
11. בבלי פסחים מו, א ובירו' שם פ"ג ל, א ארבע מיל אך לא נאמר שזה המרחק מטבריה למגדל. המרחק מטבריה למגדל הוא אכן ארבעה מיל. נראה איפוא שהיו' משמר את ההלכה המקורית. בבבל החליטו לקצר את זמן החימוץ (כנראה מתוך נימוק הלכתי, ריאלי) ובמקביל "קיצצו" גם את המרחק מטבריה למגדל.
12. מעשר שני, ה, ב.
13. אין צריך לומר שבכלל ממעטים המקורות מלתת כללים, ומרבים במקום זה, או בנוסף לכך, בדוגמאות.

14. להלן נחזור לטיעון זה.
15. W.D. Hütheroth, K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria, in the Late 16th Century*, Erlangen.
16. אין צריך לומר שיתכן ו"פרשתא" מתייחסת לפרשה אחרת, וכמו כן ייתכן שהיו כבישים נוספים באזור, עם זאת עמק בית שאן נסקר ביסודיות על ידי נ. צורי, ושדותיו נחרשו פעמים רבות יש להניח שלו היה כביש בנוי היה אחד ממאות החורשים מבחין בכך, ודווח על כך היה מגיע לפקחי העתיקות. נראה איפוא שהסיכוי למציאת כביש בנוי נוסף הוא קלוש, למצאי העתיקות באזור ראה נ. צורי, סקר ארכיאולוגי בעמק בית שאן, בקעת בית שאן תשכ"ב עמ' 135-198, הנ"ל נחלת יששכר ירושלים תשל"ז.
17. K. Tzory:
Inscription of the Legio VI Serrata from the Northern Jordan Valley.
18. סוקר האתר מציין רק לחומר פרסי הלניסטי וביזנטי, ברם, בדרך כלל הוא נמנע מלציין לחומר מאוחר, ראה נ. צורי, סקר ארכיאולוגי בעמק בית שאן, בקעת בית שאן ירושלים תשכ"ב עמ' 166 מס' 64.
19. שם עמ' 165 מס' 68 בתל קרנים היה ישוב במאות השנים האחרונות, ולכן נוח יותר לזהותו עם חיוורתה. אין צריך לאמר שהשם כפר קרנים הוא מודרני ונובע מטעות בזיהוי כפי שהראת זוסמן. בסקר הבריטי נמצאו במקום גם שרידים מוסלמים, ראה 127.
20. תוס' אוהלות פי"ח ה"ג.
21. כגון שבטה וישובים נוספים ראה אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות ערך עבדת, שבטה כן היה המצב בקיסריה ראה תוס' אוהלות פי"ח ה"ג. תמונה דומה חוורת גם בישובים כפריים ולא כאן המקום לעסוק בה.
22. זוסמן, שם הערה 158.
23. אני מקווה לעסוק בכך במקום אחר.
24. לביאור השם שער האשפות נאמרו גם הצעות אחרות ולא כאן המקום לעסוק בכך.
25. לבית שאן היו עוד שערים והם, (א) בדרום מערב דרכו נכנס הכביש מהגלבע, (ב) שער, בדרום, דרכו הגיע לעיר הכביש משכם (ראה הנספח). (ג) במזרח, ממנו יצא הכביש לארבל (ארבול) ואולי עוד שער נוסף דרכו יצא הכביש לטבריה (ראה הערה 40).
26. צורי, סקר מס' 63.
27. תמרים אפסיות הן, מן הסתם, דקל Pasittaium. דקל זה נמנה על הגידולים האופייניים לעמק יריחו, ראה 2, 31, Descriptio Potius Mundi כנראה שגידול זה רווח ביריחו ולא בבית שאן.
28. על תבואה נאמר ש"הפת חלה לעולם". הערה זו משמעותית רק אם התבואה נחשבה ל"מותרת" אך חייבת בחלה כדין פת בסוריה.
29. עשרות אבנים מוצבות בגינות הנוי של ישובים השונים בעמק, וכן צורי סקר ארכיאולוגי מס' 70 מס' 70, נחלת יששכר מס' 36, 108, 16 ועוד.

30. צורי סקר שם מס' 28 הנ"ל, נחלת ישככר מס' 45, 46. (המחבר מצא "אבן רכב בעלת פיץ" וכנראה שזה ממל מסוג מיוחד) 52, 44, 108 (מספר גתות) 122, גת גדולה נתגלתה במנזר שחשף ר. אהרוני, חות נזירים ביזאנטים בקרבת בית השיטה, ידיעות יח, תשי"ד עמ' 209-215. יש לציין שבתנאי ההשתמרות בעמק בית שאן קשה לגלות גתות.
31. החשבון משוער ומבוסס על חישוב משוער של 30,000 תושבים לעיר (מן הסתם היה בעיר מספר גדול יותר של תושבים). יבול שדה תבואה הוא עד 300-400 ק"ג לדונם (ראה י. פליקס, החקלאות בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תל"אביב תשכ"ג עמ' 162. בגלל התנאים הטובים בעמק יש לקחת בחשבון את החישוב המקסימלי שמציע פליקס). יש לציין שאדם זרע בשדה תבואה רק פעם בשנתיים בגלל מחזור הזרעים (פליקס שם עמ' 36). אם כן כל דונם הניב בממוצע כ־200 ק"ג לשנה, אדם מבוגר צורך כ־100 ק"ג קמח שהם 125 ק"ג חיטים (חישוב זה מקובל בכלכלה מודרנית ומתאים גם למספרים הנמסרים בתלמוד. בכוונתי לעסוק בכך במקום אחר). מכיון שילדים צורכים פחות, הרי שיש לקחת בחשבון ממוצע של 100 ק"ג לנפש. יש לציין שאזור בית שאן היה יצואן של תבואה ואחת משכונות העיר כונתה שכונת החיטה.
32. ש. ליברמן, לכתובת ההלכות מעמק בית שאן, תרביץ מה (תשל"ו) עמ' 54-63.
33. נ. צורי, בקעת בית שאן ירושלים תשכ"ב עמ' 135-198 וכן תומסון.
34. תודתי נתונה לפרופ' ב. איזק שאפשר לי להשתמש בממצאי ועדת אבני המיל שטרם פורסמו.
35. אונומסטיקון לאווסביוס מס' 764 עמ' 142.
36. כרטסת הסקר מס' 403-406.
37. לא נעסוק כאן בבביש זה. באופן כללי יש לציין כי על אותו כביש היו כנראה שתי מערכות סימון. אחת סומנה מהשער הדרום-מזרחי (שער המחנה) ואחת יצאה משער הזבלים (פילי דובלייה) וסומנה לפי עמוד אבני המיל.
38. אוסביוס מס' 813 עמ' 152.
39. צורי (מס') 111 נוקב במספר 5 מיל בכרטסת הסקר. נמסר על מספר אבנים מאותו מקום (מס' 213, 310, 311 ר423) ובאחת מהן (213) נכתב 6 מיל.
40. כרטסת הסקר מס' 248, אבני המיל שגילה צורי היו ללא כתובת.
41. זה הכלל המקובל, לאחרונה ערער על פקרי; Untersuchungen zu den Römischen Reichs Strassen, Bonn 1968 pp. 138-158.
42. ז. ספראי תחומים ושלטון בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, (בדפוס) פרק ו', לבעיה דומה ראה B.H. Isaac, Milestone of A.D.69 From Judea, J.R.S. 66 (1976) pp. 15-19
43. צורי מס' 96 מס' 72. יש לציין שסקר זה לוקה בחסר בכל הקשור לימי הביניים. (אין בסקר כל התייחסות לתקופות שאחרי התקופה הערבית הקדומה. (ראה שם עמ' 197).

Yad Izhak Ben Zvi / יד יצחק בן-צבי

The River Ga'aton an Sefintha in the "Beraitat Hatehumin" /

נחל געתון וספנתה בברייתת התחומין

Author(s): צבי אילן and Zvi Ilan

Source: *Cathedra: For the History of Eretz Israel and Its Yishuv* / קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה, חוברת 34

1985 טבת תשמ"ה / ינואר pp. 175-178

Published by: [Yad Izhak Ben Zvi / יד יצחק בן-צבי](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23399925>

Accessed: 02/12/2014 13:12

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at
<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

הארות והערות

נחל געתון וספנתה בברייתת התחומין

צבי אילן

בעקבות מאמרם של רפאל פרנקל וישראל פינקלשטיין,¹ המהווה צעד נוסף במחקר סוגייה חשובה זו בתולדות ארץ-ישראל, נעיר להלן על כמה עניינים הכרוכים בה.

א. הגבול בצפון-מערב

... וחומת עכו וראש מי גיאתו וגיאתו עצמה וכבר [תה וכן] זניתה וקסטרה דגלילה ...

מן האמור בברייתא עולה, שהגבול הוא נחל געתון, שהרי בו ובקרבחו מסומנים כמה מקומות (ראש מי געתון, כברתה ובית זניתה).² נראה, כי רמז נוסף לכך מצוי בשמו הקדום של הנחל, שהגיע אלינו בצורתו הערבית – נהר מפשוה'. השורש 'פשוה' הידוע מהמקרא (איכה ג יא) וממקורות מאוחרים, משמעותו ניתוק, כריתה, ביקוע ואולי אף חלוקה.³ לפיכך ייתכן ששם הנחל רומז להיותו גבול יישובי באותם ימים. עדות שהמדובר הוא בנחל או נהר שמדרום לכזיב מצויה, כידוע, בתוספתא: 'איזו היא ארץ ישראל מנהר דרומה של אכזיב'.⁴ יש הרושמים, על-סמך מקורות

1 'מקצוע צפוני-מערבית של ארץ-ישראל' בברייתת התחומין, קתדרה, 27 (ניסן תשמ"ג), עמ' 39-64. ראה הגירסות השונות במקורות למקומות הנזכרים כאן אצל י' זוסמן, 'כרייתא ד"תחומי ארץ-ישראל', תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 229-233. הציטוטים בראשי שני קטעי הערתנו הם ממאמר זה, עמ' 223.

2 כפי שצינו כבר S. Klein, 'Das Tannaitische Grenzverzeichnis Palastinas', *Hebrew Union College Annual*, V (1928), p. 231. 'ש' קליין, 'תחומי הארץ במשנת התנאים', גבולות הארץ, ירושלים 1965, עמ' 124; י' פרס, אנציקלופדיה ארץ-ישראל, ג, ירושלים 1952, עמ' 620.

3 ראה: ערך 'פשוה', מילון כן-יהודה. בזמנו צויין באותו אזור כפר בשם דומה: מפשוה, ככל הנראה שיבוש השם מפשוה. J.S. Buckingham, *Travels in Palestine*, London 1821, pp. 46-63. ייתכן, שאפשר להשוות את משמעות השם לזו של נהר ליטאני-קסמיה, כלומר 'המחלק'. קסמיה נתפס אמנם כגבול על-ידי חכמים בדורות מאוחרים, וראה: י' כן-צבי, שאר ישוב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 465.

4 תוספתא, שביעית ד (מהדורת ליברמן, עמ' 180). הנוסח בתוספתא, חלה ב, ו הוא: 'מנחל לדרומא של אכזיב', וראה מהדורת ליברמן, עמ' 281.

אפשרויות איתור ספנתא: (א) מזרעת ספינה שמצפון-מזרח לחצביא, באזור רשיא אל-יארדי. (ב) מדרום-מזרח לצידון, באזור הכפר ספינתא שליד כפר מלפי (מפת ירושלים 1:250,000). לקביעה מדויקת של אתרים אלה ראה מפות 1:100,000 של האזור)

אלה, את נחל כזיב כגבול⁵; אך, כזכור, נחל זה לא רק שעובר ממזרח לכזיב, אלא הוא נשפך לים מצפון לה. אמנם ממקורות רבים עולה בבירור, שכזיב היתה נקודת הגבול בצפון-מערב, ואילו ברשימה הנדונה לא נזכרת כזיב כנקודת-גבול. ייתכן, שבעת חיבור הרשימה נגע הגבול בקצה תחומה של אכזיב, שכנראה הגיע לנהר מפשוה', כ-4 ק"מ מדרום לה. אגן נחל כזיב עצמו השתייך כבר, ככל הנראה, לתחום צור.

אם אמנם נהר מפשוה' — מי געתון הוא הגבול, הרי סביר, שיש למתוח את הקו מחומת עכו לא באלכסון, דרך פנים הארץ, אל כברי⁶, אלא הישר צפונה, אל נחל מפשוה' ממזרח ובמקביל לדרך החוף הרומית הקדומה, ומצפון לנחל ובמקביל לו מזרחה לכברתה, וממנה לאורך הנחל

5 ראה: M. Avi Yonah, 'Territorial Boundaries in North-Western Galilee', *Journal of the Palestine Oriental Society*, 14 (1934), p. 57; 'צפירה', הפרובינציות בארץ-ישראל — שמות, גבולות ותחומי מנהל, ש' ספראי ואחרים (עורכים), ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 385 והערה 93. השווה את קביעתו של ד' ספראי (גבולות ושלטון בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל-אביב תש"ס, עמ' 151), כי על-פי משנה, שביצית ו א — 'מכזיב ועד הנהר' — אפשר להסיק שנחל כזיב הוא הגבול ההלכתי של הארץ.

6 פרנקל ופינקלשטיין (לעיל, הערה 1), מפה בעמ' 40; R. Frankel, "Bibra" — Forbidden Village in the Territory of Tyre, *Israel Exploration Journal*, 29 (1979), p. 195

והיישובים געתון ובית זניחה עד לראש מעיינו. סימוכין להתוויה זו נמצא בנאמר בתוספתא: 'המהלך מעכו לאכזיב מימינו למורח הדרך טהורה... משמאל למערב הדרך טמאה'.⁷ אולם ייתכן, שאפשר למשוך את הקו צפונה, עד אכזיב — מקום כה חיוני הטבוע במסורת התורנית הגבול הצפוני-מערבי.⁸ לפיכך, מן הנכון יהיה להציע להמשיך את הגבול מנהר מפשוה' צפונה עד לאכזיב, ומשם דרומה-מזרחה לכברי, וההמשך כנאמר לעיל. ייתכן, שבהצעה זו מצוי הסבר לכך, שכברתה אינה נזכרת ברשימה לפי מיקומה הגיאוגרפי, מבחינת סדר היישובים. תחילה, כשהקו מגיע לנהר מפשוה' הוא מתואר לאורכו כקו הגבול, ורק אחר-כך ממשיכים (דרך אכזיב) החסרה ברשימה) לכברתה.

ב. ספנתה

'...וניקבתה דעין ומסב ספנתה וכרכה דבן ס]נגורה ותרנגולה עליה דקיסרין...'

המחברים שעסקו בברייתת התחומין, התקשו בזיהוי מקום זה. כאמור, השם הוא ספנתה.⁹ כבר מוזמן הרעצ לזהות מקום זה עם ספינה, קרוב ל-8 ק"מ מצפון-מזרח לחצביה.¹⁰ מורעת ספינה (נ"צ 7054 7547) הוא שם מקום חורב, המוכר לתושבי הסביבה (למשל, בכפר מרג' אזור הסמוך). בחורבה יש מיבנה גדול של קבר שיח' הקרוי 'נבי שועייב', ולידו עובר ואדי נבע ספינה.¹¹ ייתכן, שבמקום זה סבב הגבול ועלה אל ראש החרמון, המכונה כנראה באותה רשימה 'תרנגולא עילאה דלעילא מן קיסרין'.¹²

בדרך-כלל נוטים החוקרים לצמצם את היקף הגבול לתחומי בקעת-עין, אך פנייה צפונית זו

7 תוספתא, אהילות יח, יד (מהדורת ליברמן, עמ' 617). מקבילות ראה אצל פרנקל ופינקלשטיין (לעיל, הערה 1), עמ' 41, הערה 6.

8 לעניין מעמדה השנוי במחלוקת של כזיב ראה: ד' ספרא, 'מצב היישוב היהודי בארץ-ישראל לאחר מרד בר כוכבא', א' אופנהיימר וא' רפפורט (עורכים), מרד בר-כוכבא, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 209. כזיב אינה מופיעה בין היישובים האטורים בתחום צור, כמו יישובים אחרים בסביבתה. בכך יש דווקא רמז להשתייכותה לתחום ארץ-ישראל.

9 ר' צדוק, 'הערות לשוניות לשמות אחרים של מקומות ב"מקצוע צפונית מערבית" בברייתא של תחומי ארץ-ישראל', קתדרה, 27 (ניסן תשמ"ג), עמ' 47. בנוסח הספרי של הרשימה נרשם 'מיספ'. דומה, שיש להעדיף את הנוסח בכתובת מבקעת בית-שאן, 'מסב', ופירושו יסייע אולי לעניין היהודי. דומה, כי אפשר לנסות ולפרש מלה זו כמזנה טכני בהתחייבות גבולות. כך, למשל, עושה המקרא (במדבר לד ד-ה) שימוש בפרעל 'נסב', בתארו את המקום שהגבול סבב או נטה ממקום מסוים למשנהו. ואולם הסיכום בנקודה זו תלוי באפשרות ש'מסב' אינו שיבוש של שם יישוב, וראה פרנקל ופינקלשטיין (לעיל, הערה 1), עמ' 44.

10 ש' קליין (לעיל, הערה 2), עמ' 203-204. בן-צבי (לעיל, הערה 3), עמ' 491-492) הציע לזהות בו את עין ספני, שבשנת תפ"ז (1727) נזכרת קהילתו היהודית. יש לציין, כי לפי מסורת תושבי חצביה היהודים, היה מקומם מחוץ לתחום הארץ שעל-פי ההלכה. וראה בן-צבי, שם, עמ' 454-455. הצעת היהודי לספינתא המובעת כאן שונה מכובן מזו אשר הובאה לאחורונה על-ידי ש' דר, הר החרמון — מעוז היטורים, קתדרה 33 (תשרי תשמ"ה) עמ' 42-50.

11 ייתכן, שהשם ספינה (או פניאס) מופיע (לפי קריאתו של פרוש' ש' אפלכאום) על כתובת שגילינו בחורבת צפיה שליד טטולה. ראה: חדשות ארכיאולוגיות, נא-נב (אוקטובר 1974), עמ' 1, וצילומה, בקטע הדרן במקומה של 'נקבתא דעין', בחיבורי 'עמק עין על גבול הצפון'. במערבו של גליל, המועצות האזוריות סולם צור ונעתן 1976, עמ' 23.

12 בתרגומים הארמיים לחיבור גבול הארץ בבמדבר לד ח מובאים היישובים בגבול בסדר הבא: כרכה, דבר סיניורא, תרגלא, פניאס וטור חלגא, הוא החרמון.

אפשרית מפני שהיא מכילה את כל מהלכו של נהר חצבאני, מיובלי הירדן הראשיים, ומפני שבאותו הקשר ברשימה מופיע 'כרכא דבר סנגורא'. יש סוברים, כי כרך זה של זיגדורוס היטורי היה כלקיס, המזוהה עם ענג'ר שמצפון לספינה, הלאה צפונה בבקעת-הלכנן.¹³

קיימת עוד קבוצת-אתרים בדרום-לבנון הקרויים בשם דומה לספנתא ויש לכללם בדיון על הזהויה. המדובר הוא בקבוצת-אתרים המצויים קרוב לאותו קו-רוחב של מזרעת ספינה, כ-8 ק"מ מדרום לנהר אוואלי וכ-12 ק"מ מדרום-מזרח לצידון. אלה הם הכפר ספינתה (נ"צ נלפי הרשת הישנה) [3330 3529], ולידו עין ספינתה, חלת ספינתה וואדי ספינתה, בין הכפרים מלכי וברתי. אפשר אף, שלעין ספני המאוחרת יש קשר לספינתה, שאת קיומה הזכרנו בזה.

מעניין לציין, שקילומטר וחצי מדרום-מזרח לספנתה הנ"ל יש כפר בצליא, ומדרומו – ג'בל בציל. שמות אלה קרובים לשם בצאל המופיע ברשימה, ואף אותם יש לכלול במערכת השיקולים כשבאים לאתר את קו הגבול.¹⁴

אמנם מיקומם של היישובים הללו מופלג למדי כלפי צפון לעומת ההתוויה הקודמת, אך עדיין הם מדרום למקומה של ענג'ר. אם יתברר שאמנם יש להם קשר לקו התחום, אולי יכול הדבר להסביר את פשר קיום מסורת קברי הצדיקים הכלולים בתחום המורחב – נבי צפי, שם נקבר לפי המסורת הנביא צפניה, או נבי סוג'וד, בו נקבר לפי המסורת אהליאב בן אחיסמך.

הצגנו נתונים נוספים אלה רק מפני שאנו תומכים באפשרות שהעלו פינקלשטיין ופרנקל, לפיה היה בזמן אחר קטע-גבול שונה מהקו הבסיסי, בהתאם למציאות היישובית.¹⁵ מעין בגירסות השונות של הרשימות אכן עולה רושם, שיש ביניהן יותר מאשר הבדלי-נוסח, והמדובר הוא בתחום של אזורים שונים במקצת זה מזה. בירור ההבדלים הללו לתקופותיהם יהיה בוודאי עניינם של המחקרים הבאים בסוגיית הבריתא.

13 ראה פרס (לעיל, הערה 2), עמ' 471. ייתכן שהמקום היה כאל-כרך (כרך נוח), המשמר את השם, 13 ק"מ מצפון לענג'ר, ליד זחלה (נ"צ 7495 7706).

14 ראה הצעת הזהויה של פרנקל ופינקלשטיין (לעיל, הערה 1), עמ' 44.

15 לעיל, הערה 1, עמ' 44.

New Light on the Rehov Inscription: Identifying 'The Gate of Campon' at Bet Shean /
עוד על כתובת רחוב – לזיהוי של פילי דקמפון בבית שאן

Author(s): זאב וייס and Zeev Weiss

Source: *Tarbiz* / חוברת א, כרך ע, תרביץ, כרך ע, חוברת א

pp. 35-50 תשרי-כסלו תשס"א

Published by: [Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למודעי היהדות ע"ש מנדל](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23601245>

Accessed: 07/12/2014 13:07

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at
<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

עוד על כתובת רחוב – לזיהויו של פילי דקמפון בבית שאן

מאת

זאב וייס

א

בית שאן (סקיתופוליס) וסביבותיה בעת העתיקה מתוארות בכתובת הלכתית ברצפת הפסיפס שבנרתקס של בית הכנסת ברחוב, השוכן כ-5 ק"מ מדרום לבית שאן.¹ הכתובת עוסקת בהלכות שביעית ומעשרות בערים ובמובלעות שמחוץ לתחומי היישוב היהודי בארץ ישראל. רובה חוזרת הכתובת על הנוסחים המוכרים בספרות התלמודית הארץ ישראלית, למעט שני קטעים: אחד, חדש לגמרי, עניינו תחומה של סבסטי, והאחר עוסק בבית שאן. בקטע על בית שאן יש הרחבה ניכרת של ההגדרה הקצרה של קצה גבול העיר בתלמוד הירושלמי: 'עד היכן פרשתא ורציפתא ונפשה דפגוטיה עד כפר קרנים וכפר קרנים כבית שאן'.² חלקה הראשון של הכתובת יוחד לבית שאן משום שלמחברה היה עניין באזור זה דווקא. בתחילה מונה הכתובת את הפרות האסורים בתחומי בית שאן ולאחר מכן מופיע תיאור מפורט של גבולות העיר, ומשולבים בו פרטים טופוגרפיים רבים ומגוונים. פסיפס זה על הכתובת שבו שייך לשלב השלישי של הבניין, המתוארך לשלהי התקופה הביזנטית (המאה השישית – השביעית לסה"נ). אך מסתבר שהמציאות הטופוגרפית של בית שאן המשתקפת מן הכתובת זמנה קדום יותר, אולי כבר מן התקופה הרומית.³

- * תודתי נתונה לפרופ' יורם צפריר ולמר בני ארובס על שקראו את כתב היד בגרסתו הראשונית ועל הערותיהם.
- 1 פ' ויס, 'בית הכנסת של רחוב', קדמוניות, ח (תשל"ו), עמ' 123–119; idem, 'The Synagogue at Rehov', *IEJ*, 30 (1980), pp. 214–217. דיון מפורט בכתובת ראה: י' זוסמן, 'כתובת הלכתית מעמק בית שאן', תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 88–158.
- 2 ירושלמי, דמאי ב, א (כב ע"ד) וראה גם: זוסמן (שם), עמ' 103–104.
- 3 התיאור בכתובת לדעת זוסמן אינו קודם למאה החמישית לסה"נ והוא אף מעדיף לאחר למאה השישית או השביעית, ראה: זוסמן (שם), עמ' 152–156. ברם אזכורם של שישה שערים ללא חומה, שבאמצעותה ניתן היה להגדיר באופן ברור יותר את גבולות העיר המותרים מבחינה הלכתית, רומז כפי הנראה שהתיאור קודם להקמת החומה בבית שאן, וחומה זו נבנתה ככל הנראה רק בשלהי המאה הרביעית או בראשית המאה החמישית לסה"נ, ראה: Y. Tsafir and G. Foerster, 'Urbanism at Scythopolis – Beth Shean in the Fourth to the Seventh Centuries', *DOP*, 51 (1997), pp. 100–103.

שערי הכניסה אל בית שאן שימשו את המחבר כנקודות ציון לשם הגדרת גבולות העיר מארבע רוחותיה:

אילו המקומות המותרין סביבות בית שאן מן הדרום שהיא פילי דקמפון עד חקלה חירותה מן המערב שהיא פילי דזיירה עד סוף הרצפה מן הצפון שהיא פילי דסכותה עד כפר קרנוס וכפר קרנוס כבית שאן ומן המזרח שהיא פילי דזבלייה עד נפשה דפנוקטייה ופילי דכפר זמריין ופילי דאגמה לפנין מן השער מותר ולחוף אסור.⁴

התיאור פותח בצדה הדרומי של העיר וממשיך בכיוון השעון למערב, לצפון ולמזרח. המחבר נקט בכל מקום נוסח דומה – הוא ציין את שם השער ואת הנקודה שעד אליה נחשבו 'סביבות העיר', וכך הגדיר את הגבולות הפטורים מן המעשרות ומן השביעית מסביב לבית שאן. פטור זה חל למעשה על רצועת אדמה צרה המקיפה את בית שאן, זאת בניגוד לטריטוריה המשפטית של העיר הרומית, ה־*χώρα*, שהשתרעה על פני שטח נרחב יותר, ושהכפרים הרבים שבתחומה היו חייבים במעשרות ובשביעית.⁵

שרידי שניים מששת שעריה של בית שאן הנזכרים בכתובת נתגלו ככל הנראה בחפירות שנערכו בעיר.⁶ היו אלו שערים מונומנטליים שהוקמו במהלך המאה השנייה לסה"נ. השערים, שנבנו במתכונת שערי ניצחון רומיים, ניצבו באופן חופשי ורק מאוחר יותר, בתקופה הביזנטית, נסמכה אליהם חומה שהקיפה את העיר כולה.⁷ שער אחד, המוזהה עם פילי דזיירה,

4 תרגום: 'אלו המקומות המותרין סביבות בית שאן מן הדרום שהוא שער הקמפון עד שדה לבן. ממערב, שהוא שער הגת [?], עד סוף המשטח המרוצף. מצפון, שהוא שער המצפה [?], עד כפר קרנוס וכפר קרנוס כבית שאן. וממזרח, שהוא שער האשפות, עד המאוזולאום של פנוקטייה. ושער של כפר זמריין ושער של אגמה, לפנין מן השער מותר ולחוף אסור', ראה: זוסמן (לעיל הערה 1), עמ' 114–119 וראה גם: '1 ספרא, 'תחומי בית שאן בכתובת רחוב', גופים, 18–19 (1986), עמ' 43–59.

5 על תחומה המשפטי של בית שאן ראה: מ' אבי-יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל, ירושלים תשמ"ד, עמ' 143–144; ג' פוקס, יוון בארץ ישראל: בית שאן (סקיטופוליס) בתקופה ההלניסטית והרומית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 107–114.

6 ג' מזור ור' בר-נתן, 'סקיטופוליס – בירת הפרובינקיה פאלסטינה השנייה, קדמוניות, כז (תשנ"ה), עמ' 118–120. על מקומם המסוער של השערים האחרים ועל סביבתם הקרובה ראה: זוסמן (לעיל הערה 1), עמ' 117–119. פילי דאגמה ופילי דכפר זימריין אינם שייכים לדעת ספרא לבית שאן אלא הם שעריהם של אותם כפרים, ובעיר היו לדבריו ארבעה שערים בלבד, ראה: ספרא (לעיל הערה 4), עמ' 49. השימוש במונח פילי בספרות התלמודית נגזר מהמילה היוונית *πόλις* ומכוון לשער מונומנטלי שהיה בעיר; סתם מעבר מוגדר בספרות התלמודית פתח או שער, ראה: M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, The Talmud Babli and Yerushalmi, and The Midrashic Literature*, New York 1950, p. 1164 – שפת המדינה והלכה אחת מהלכות בית המרחץ, סדרא, יא (תשנ"ה), עמ' 10–13; D. Sperber, *The City in Roman Palestine*, New York and Oxford 1998, pp. 120–121. לאור זאת קשה לקבל את דבריו של ספרא כי מדובר בשערי הכפרים, דברים שמשמע מהם כי לכפרים היו לכאורה שערים מונומנטליים, דומים באופיים אולי לאלו שהיו בבית שאן. הבנייה הכפרית במרחב הארץ ישראלי כידוע אינה מונומנטלית ולא נתגלו בו עד היום שערים בקנה מידה כזה, כך שגם מבחינה זו דבריו של ספרא אינם עולים בקנה אחד עם הממצא בשטח. על אופיה של הבנייה הכפרית בארץ ישראל הביזנטית ועל אופן ביצורם של אותם יישובים ראה: Y. Hirschfeld, 'Farms and Villages in Byzantine Palestine', *DOP*, 49 (1997), pp. 33–71, esp. pp. 60–68.

7 צפריר ופרסטר (לעיל הערה 3). על מבני השערים במזרח ראה: A. Segal, *From Function to Monument*.

מצוי בצדה המערבי של העיר, וממנו יוצאת הדרך שקישרה את סקיתופוליס ללגיו שממערב.⁸ שער זה, השוכן על גדתו הדרומית של נחל חרוד, בנוי אבני גזית מסותתות היטב. לשער שלושה פתחים ומצדיו שני מגדלים המעוגלים בחזיתם המערבית. סביב השער פזורים פריטים ארכיטקטוניים שונים ששימשו לעיטורו.⁹ השער האחר, המזוהה עם פילי דסכותה, שוכן בצדה הצפוני-מזרחי של העיר, מצפון לנחל חרוד, על האוכף שבין תל חמאם לתל אצטבה. לשער, שמידותיו כ־22.8×9 מ', מעבר יחיד. יסודותיו בנויים אבני בזלת מסותתות היטב, ונדבכיו העליונים – אבן גיר. בחזית הכניסה, מעל לשער, הייתה כתובת מונומנטלית שהכילה אותיות מברונזה, אך הן נשדדו כבר בעת העתיקה. עדות לכתובת האבודה יש במסמרים וכן בחורים שנותרו בכמה מקומות באבן מהמסמרים שהידקו את אותיות המתכת לאבני השער.¹⁰

החוקרים שדנו בכתובת רחוב והארכאולוגים שחשפו בשנים האחרונות את צפונותיה של העיר עסקו בשעריה של בית שאן ואף ניסו למקם חלק מהם במערך העירוני, אולם חסרונם של ממצאים נוספים מנע מהם לזהות את השערים האחרים. ממצאים שנתגלו בחפירות שנערכו בבית שאן בשנים האחרונות זורים אור חדש על כתובת רחוב ומאפשרים להציע, בוהירות מרובה, זיהוי של פילי דקמפון ושל המבנה שעל שמו נקרא השער המציין את גבולה הדרומי של העיר.¹¹ במאמרי אבקש לשחזר, עד כמה שאפשר, את המציאות הארכיטקטונית האורבנית שעמדה לעיני מחבר הכתובת שעה שבא להגדיר את הקצה הדרומי של העיר ולבאר בכך פרט נוסף בכתובת רחוב.

ב

כינויו של שער עיר בשמו של בניין בולט המצוי בצדו, בשמה של דרך חשובה היוצאת ממנו או בשמו של יישוב שאליו ניתן היה להגיע בדרך היוצאת מהשער מצוי כבר במקרא,¹² מוכר בלשון בני התקופה הרומית והביזנטית¹³ וחוזר ומופיע לאחר מכן גם בתיאורי הגאוגרפים

Urban Landscapes of Roman Palestine, Syria and Provincia Arabia, Oxford 1997, pp. 90–101;

I. Kader, *Propylon und Bogentor: Untersuchungen zum Tetracylon von Latakia und anderen frühkaiserzeitlichen Bogenmonumenten im nahen Osten*, Mainz a.R. 1996, pp. 163–187

8 מזור ובר־נתן (לעיל הערה 6), עמ' 119–120. על תוואי דרך זו ואבני המיל שנתגלו לאורכה ראה: B. Isaac and

I. Roll, *Roman Roads in Judaea*, I (BAR International Series, 141), Oxford 1982, pp. 26–98

9 תודתי נתונה למר גבי מזור, שחלק אתי מידע זה, ושֹאפֶּשֶׁר להזכירו קודם פרסומו המלא.

10 מזור ובר־נתן (לעיל הערה 6), עמ' 119.

11 מהדיר הכתובת הציע למקם את השער מול שרידי המצודה הצלבנית והתורכית, ביציאה מהעיר דרך כביש בית שאן-שכם, ראה: זוסמן (לעיל הערה 1), עמ' 118.

12 יר' יט 2; נח' ב 13–14; ג 1–32. וראה גם: י' צפרייר, 'חומות ירושלים בימי נחמיה', קתדרה, 4 (תמוז תשל"ז), עמ' 31–42.

13 כמה משעריה של ירושלים בתקופת בית שני ידועים בשמותיהם (מלחמת היהודים, ה 145–146) וכן ידועים שמותיהם של שערים במקדש (משנה, מידות א, ג; שם, שקלים ג, ג). תיאודוסיוס, בראשית המאה השישית לסה"נ, מציין לדוגמה את השערים בירושלים, ראה: Theodosii, *De Situ Terrae Sanctae*, 1, 3, 8 (CCSL, 175, [Turnholt 1965], pp. 115–116, 118); וראה גם: א' לימור, מסעות ארץ הקודש: עולי רגל נוצרים בשלהי העת העתיקה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 175–194; י' צפרייר, 'הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של איליה קפיטולינה', הנ"ל וש' ספראי (עורכים), ספר ירושלים: התקופה הרומית והביזנטית (638–70 לסה"נ), ירושלים תשנ"ט, עמ'

העריבים.¹⁴ דומה שעלינו להבין כך גם את כינויו של פילי דקמפון, הנקרא כפי הנראה על שמו של מבנה מסוים שאליו או בצדו נמשכה הדרך שירדה דרומה בכיוון השער, אלא שהחוקרים התלבטו בזיהוי מבנה זה.¹⁵ יעקב זוסמן, מהדיר כתובת רחוב, מציין שהמונח מצוי בספרות חז"ל אך אינו קובע עמדה ברורה בעניין זיהוי הבניין.¹⁶ יורם צפריר וגדעון פרסטר מתרגמים את שמו: the gate of the open field.¹⁷ זאב ספראי לעומתם סובר כי מדובר ב'שער המחנה' וכוונתו למחנה הרומי ששכן בתל שלם, מדרום לבית שאן.¹⁸ דומה כי על יסוד בחינה רחבה יותר של המונח קמפון על רקע השימוש בו במקורות חז"ל ולאור התגליות הארכאולוגיות בבית שאן וממצאים אחרים במרחב הארץ ישראלי, ניתן להעלות פירוש שלהערכת משקף טוב יותר את הטופוגרפיה העירונית שעמדה לעיני מחבר כתובת רחוב.

קמפון – ובשינויי נוסח קומפון, קימפון, קנפון וקומפין – הוא כינוי המופיע בספרות חז"ל בקשר למופעי בידור שנערכו באותו מקום.¹⁹ כפי שמשמע בכמה מן המקורות, נערכו בקמפון מרוצי סוסים²⁰ ומופעי גלדיאטורים.²¹ על פי מקורות אחרים הקמפון הוא מקום

C. Arnould, *Les arcs romains de Jérusalem: Architecture, décor et urbanisme*, Fribourg ; 145–135

1997, pp. 150–151. באופן דומה כינו גם את שעריה השונים של רומא הפוזרים מארבעת רוחותיה, ראה:

Itinerarium Malmesburiense, 1, 15 (CCSL, 175, pp. 325–328)

14 'צפריר, 'שערי ירושלים בתיאור מוקדסי – הצעת זיהוי חדשה על-פי מקורות ביזאנטיים', קתדרה, 8 (תמוז תשל"ח), עמ' 147–156.

15 בעניין זה ראה דיון להלן.

16 זוסמן (לעיל הערה 1), עמ' 115.

17 צפריר ופרסטר (לעיל הערה 3), עמ' 102.

18 ספראי (לעיל הערה 4), עמ' 48. האפשרות ששערה הדרומי של העיר נקרא על שם המחנה הרומי בתל שלם אינה סבירה הן בגלל ריחוקו של המקום מבית שאן והן משום שהמחנה היה בשימוש פרק זמן קצר ביותר. הממצאים הארכאולוגיים שנתגלו במקום מורים שהוא הוקם בסופה של המאה הראשונה או בראשית המאה השנייה לסה"נ ונעזב לכל המאוחר באמצע המאה השנייה לספירה. על תל שלם והממצאים השייכים למחנה הרומי שנתגלה שם ובסמוך לו ראה: G. Foerster, 'A Cuirassed Bronze Statute of Hadrian', *Atiqot*, 17 (1985), pp. 139–157; W. Eck and G. Foerster, 'Ein Triumphbogen für Hadrian im Tal von Beth Shean bei Tel Shalem', *Journal of Roman Archaeology*, 12 (1999), pp. 294–313.

19 לבירור הגרסה ראה במקורות שיוואו להלן בהערות שוליים וראה גם: ש' קרויס, פרס ורומא במדרשים, ירושלים תש"ח, עמ' 168.

20 כך עולה בבירור מקטע לספרי זוטא לרב' יז 16: 'לא ירבה לו סוסים – מרבה הוא למלכות. יכול שהוא מרבה לקומפון, אמר רק – אינו מרבה לקומפון'. תודתי נתונה לפרופ' מנחם כהנא על שהפנה את תשומת לבי לקטע זה, שיראה אור במהדורתו לספרי זוטא דברים, ועל שאפשר לי לצטט אותו במאמרי קודם פרסומו. לזה יש להוסיף מקורות אחרים: 'אלו טמאים משום מרכב [...] ר' יוסי אומר אף הטפיטן של סוס טמא משום מושב משום שעומדין עליו בקומפון' (משנה, כלים כג, ב) וראה גם: ספרא, מצורע ג, יא (מהדורת וייס, דף עז ע"ב). הזכרתו של הסוס כאן קושרת את הדברים בצורה מוחלטת למירוצי הסוסים שנערכו בהיפודרום. הרכיבה על הסוס נכללת ברישימת המירוצים שערך הורדוס בירושלים, ראה: קדמוניות היהודים, טו, 271. מקור נוסף קושר ככל הנראה את מירוצי הסוסים לקמפון: 'אם רצית להריץ יפה כתוב בכרטיס [...] אם רצית לשבור אותו כתוב על טס קפרינזן וסמן בקמטון' (חרבא דמשה, נוסח ב, עמ' xxii, שורות 9–12, *Studies and Texts in Folklore, Magic*, M. Gaster, 1972, p. 90, New York). *Mediaeval Romance: Hebrew Apocrypha and Samaritan Archaeology*, III, New York 1972, p. 90. מרגליות סובר כי יש לגרוס כאן 'סמון בקמפון', ראה: מרגליות, ספר הרוים, ירושלים תשכ"ו, עמ' x, עמ' 3.

21 'שלשה תריסין הם [...] ושמשחקין בו בקמפון טמא טמא מת' (משנה, כלים כד, א).

שהתקיימו בו כינוסים עירוניים שונים,²² ושבוצעו בו גזרי דין של פושעים.²³ במקום אחד מתוארת כניסתו של הקיסר או מושל הפרובינקיה אל הקמפון בלוויית נכבדים, קציני צבא וחילים.²⁴ במקורות נמצא ככל הנראה אף רמז לכך שהקמפון שכן מחוץ למערך העירוני.²⁵ מגוון הפעילויות שהתקיימו בקמפון על פי מקורות חז"ל מורה כי אין מדובר בשדה פתוח שנערכו בו אירועים שונים, אלא ככל הנראה במבנה מוכר וידוע ששכן בתחומי העיר הארץ ישראלית, ושהמופעים שהתקיימו בו היו מוכרים היטב לחכמים.

מרבית המילונאים²⁶ וכן המפרשים המסורתיים²⁷ והמודרניים²⁸ תמימי דעים שמונח זה קשור

22 'מעשה בשלטון אחד בקיסרי [...] היו בני המדינה מלעיגין עליו ואומרים לא עשה זה כראוי, למחר הוציא כרוז ואמר כל עמא לקמפון' (ויקרא רבה ו, ב [מהדורת מרגליות, עמ' קכט]). כינוס אנשי העיר בקמפון לשם בירור בעיות שונות בא לידי ביטוי במקור נוסף ראה: פסיקתא דרב כהנא יא, ו [מהדורת מנדלבוים, עמ' 180–181]; שיר השירים רבה ד, כד [מהדורת דונסקי, עמ' קכ].

23 ר' יהודה משלו משל למה הדבר דומה למלך שגזר ואמר כל מי שילקוט ויאכל מפגי שביעית תהו מחזירין אותו בקומפון והלכה אשה אחת בת טובים ובת גניסים ולקטה מפגי שביעית, התחילו מחזירין אותה בקומפון והיתה צוחת ואמרת בבקשה ממך אדוני המלך תלה את הפגין הללו בצוארי כדי שלא יהו הביריות אומרות דומה שנמצא בה דבר שלערוה או דבר שלכשפין אלא מתוך שהן רואין את הפגין הללו בצוארי הן יודעין שבשבילן אני מחזרת'. מקור זה מופיע בקטע מהגניזה למכילתא דברים וחזר גם במדרשים, ראה: מ' כהנא, 'קטעים חדשים מהמכילתא לדברים', תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 492, 518–519; ויקרא רבה לא, ד [מהדורת מרגליות, עמ' תשיט] ובמקבילות: ספרי דברים, ואתחנן כו [מהדורת פינקלשטיין, עמ' 36]; דברים רבה, ואתחנן ו, ב. בקשת האישה לתלות את הפגין על צווארה משקפת מנהג רומי לתלות על צוואר הפרשע שהוכנס לארנה שלט שנכתב בו שמו וחסאו של אותו אדם, ראה: סוטרניוס, חיי הקיסרים, טיטוס, 8 [J. C. Rolfe [ed.], *Suetonius, Lives of the* 8, *Caesars* [LCL], II, London 1992, p. 334]; שם, דומיטיאנוס, 10 (שם, עמ' 360). אגפיוס, כדריא אוסביוס, הועבר סביב לארנה באמפיתאטרון של קיסריה לעיני כל הצופים ולפניו נשאו שלט שבו נכתב במה הואשם, ראה: Eusebius, *History of the Martyrs in Palestine*, VI, 4 (ed. W. Cureton, London and Paris 1861, p. 22) על מנהג זה ראה: I. Ziegler, *Die Königsgleichnisse des Midrasch*, Breslau 1903, pp. 121–122. לבידור המושג פגי שביעית ראה: ש' ליברמן, 'יונית ויונות בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג', עמ' 125–126.

24 'אמר ר' אליעזר בן פדת [...] מלך בשר ודם יוצא לקומפון כמה נאים כיצא בו כמה גיבורים כיצא בו כמה קוצים כיצא בו כמה נאים ממנו' (פסיקתא דרב כהנא יב, כב [מהדורת מנדלבוים, עמ' 220]); תנחומא, יתרו יד [מהדורת בובר, עמ' לט]. ר' פנחס מביא בשמו של ר' יוחנן תיאור מפורט יותר: 'משל למלך שהיה יוצא בקמפון חרבות מכאן וחרבות מכאן רמחים מכאן ורמחים מכאן והיו הכל אומרים מה אם בשעה שהוא יוצא בקמפון כך כשיצא למלחמה על אחת כמה וכמה' (פסיקתא רבתי כא [מהדורת איש שלום, עמ' ק]). הכינוי מלך במקורות התלמודיים אינו מכון רק לקיסר אלא גם מושלי הפרובינקיה ופקידי השלטון נקראו לעתים בשם זה, ראה: קרויס (לעיל הערה 19), עמ' 35–39. דברי החכם משקפים מציאות מוכרת שלפיה הקיסר או מושלי הפרובינקיות נהגו לבקר במקומות בידור כשהם מלווים באנשים שונים כפי שמתואר על בסיס האובליסק במחיצה של ההיפודרום בקונסטנטינופוליס לדוגמה, ראה: G. Bruns, *Der Obelisk und seine Basis auf dem Hippodrome zu Konstantinopel*, Istanbul 1935, pp. 43–68; A. Cameron, *Porphyrius the Charioteer*, Oxford 1973, pp. 49–55.

25 לשון המדרש 'הוציא כרוז ואמר כל עמא יפקו לקמפון' (שיר השירים רבה ב, ל [מהדורת דונסקי, עמ' עג]); שם ד, כד (שם, עמ' קכ); פסיקתא דרב כהנא יא, ו [מהדורת מנדלבוים, עמ' 180–181] ובחילופי נוסח [שם] רומות אולי שאנשי העיר נצטוו לצאת אל מבנה ששכן מחוץ למערך העירוני.

26 ערוך השלם (ו, מהדורת ח"י קהוט), ניו יורק תשט"ו, עמ' קכד; S. Krauss, *Griechische und Lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, Berlin 1898, p. 510; D. G. Dalman, *Aramäisch-neuhebräisches Handwörterbuch*, Frankfurt a.M. 1922, p. 382; J. Levi, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, IV, Berlin 1924, p. 327; יסטרוב (לעיל הערה 6), עמ' 1386; M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat Gan 1990, p. 496.

27 ראה למשל את פירוש הגאונים למשנה, כלים כג, ב: 'קמפון שדה ששוחקין בו המלכים שמו בלשון יוני קומפון'

במקום שנערכו בו אימונים ומשחקים, אולם אינם מצביעים על בניין מסוים. הקמפון בלשונם של חז"ל נגזר לדעת רוב המילונאים והמפרשים מהמילה campus בלטינית או κάμπος בתעתיק ביוונית.²⁹ לכאורה ניתן היה להניח שהקמפון בבית שאן היה מבנה פתוח, מוקף אולי סטווים, דומה בצורתו ל־campus הרומי, ששכן לא פעם בסמוך לאמפיתאטרון העירוני.³⁰ ב־campus הרומי נערכו כינוסים עירוניים והוא שימש גם לאימוני צבא וכן למופעי גלדיאטורים. ה־campus מתאים במבט ראשון למציאות האורבנית בבית שאן, אלא שבניין זה נתגלה עד היום בפרובינקיות המערביות בלבד, ואין לו שום רמז, ארכאולוגי או אפיגרפי, במזרח הסורי הארץ־ישראלי. יתרה מזו, שימושו של הקמפון על פי המקורות שלפנינו מגוונים בהרבה מאלו של המבנה המערבי, והם מזכירים דווקא את אחד ממבני הבידור שהיו בעיר הרומית הארץ־ישראלית. הסיכוס, לקסיקוגרף שחי באלכסנדריה במאה החמישית לסה"נ, מתרגם במילון את המילה κάμπος כהיפודרום דווקא.³¹ דומה כי פירוש זה עולה בקנה אחד עם המציאות הארץ־ישראלית המשתקפת במונח קמפון בלשון חז"ל.³² מעניין לציין כי גם רבנו הלל בן אליקים, מפרש הספרי שחי בסלוניקי או בסלוירי במאה השתים עשרה, מתרגם באופן דומה ובלתי תלוי את המילה קומפון: 'בלשון יוון איפודרומין שכל העם מתכנסים שם'.³³ אמנם ייתכן כי פירושו של רבנו הלל

(י"נ אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות, ירושלים תשמ"ב, עמ' 64). פירוש דומה מופיע גם אצל הרמב"ם, ר' עובדיה מברטנורה ומפרשים אחרים של המשנה.

28 אלבק על המשנה, כלים כג, ב; מרגליות בפירושו לויקרא רבה ו, ב (עמ' קכט); לא, ד (שם, עמ' תשיט); פינקלשטיין במהדורתו לספרי דברים, ואתחנן כו (עמ' 36); מגדלבוים בפסיקתא דרב כהנא יב, כב (עמ' 220); קרויס (לעיל הערה 19), עמ' 168–169.

29 דלמן ולוי מתרגמים campus במילים ringplatz, spielplatz, ebene. קרויס מוסיף אף Rennbahn. יסטרוב מתרגם plain for exercise and amusement, וסוקולוף מוסיף אף open area. למילונים ראה לעיל הערה 26.

30 H. Devijver and F. Van Campius נזכר לא פעם בכתובות לטיניות שנתגלו בפרובינקיות המערביות, ראה: H. Devijver and F. Van Campius, 'Der "Campus" der römischen Städte in Italia und im Westen', ZPE, 54 (1984), pp. 195–206. עדויות ארכאולוגיות ל־Campus הרומי בפרובינקיות המערביות ראה: H. Devijver and F. Van Wouterghem, 'Neue Belege zum "campus" der römischen Städte in Italia und im Westen', ZPE, 60 (1985), pp. 147–158; A. Bouet, 'Complexes sportifs et centres monumentaux en Occident romain: les exemples d'Orange et Vienne', RA (1998), pp. 47–52.

31 Comiconvm: Hesychii Alexandrini, Lexicon, k:614, ed. K. Latte, II, Copenhagen 1966, p. 406. במקורות קלסיים קדומים מצינו המילים κάμψή ו־καμπή את נקודת הסיבוב במירוצי הסוסים, ראה: Aristophanes, Pax, 904 (ed. J. Henderson [ed.], II [LCL], London 1998, p. 338); Euripides, Iphigenia in Aulis, 224 (ed. A. S. Way [ed.], II [LCL], London 1978, p. 22). לא מן הנמנע שמאוחר יותר נגזר המונח קמפון ממילים אלו ושימש לציון המבנה כולו. מילים וביטויים קלסיים המשיכו לשמש גם בתקופה הרומית, ויש לכך כמה דוגמאות בספרות התלמודית, ראה: D. Sperber, 'Studies in Greek and Latin Loan-words in Rabbinic Literature', SCI, 2 (1975), pp. 168–174.

32 למילון של הסיכוס חשיבות רבה בהבנת המילים היווניות שבספרות התלמודית, כפי שציין ליברמן לא פעם, ראה: S. Lieberman, 'Roman Legal Institutions in Early Rabbinics and in the Acta Martyrum', JQR, 35 (1944), p. 47, n. 70; וביתר הרחבה ובתוספת דוגמאות רבות ראה: D. Sperber, 'Hesychius and Rabbinic Loanwords', SCI, 4 (1978), pp. 122–132.

33 ספרי דברים, ואתחנן כו (א' קולידצקי, ספרי, ב, ירושלים תשמ"ג, עמ' 20). על רבנו הלל בן אליקים ופירושו לספרי ראה: J. Starr, The Jews in the Byzantine Empire, New York 1939, pp. 61–62.

בן אליקים נובע מהמציאות בהיפודרום של קונסטנטינופוליס בזמנו ואינו מעיד בהכרח על התקופה הקדומה.³⁴ אך גם אם כך הדבר הרי מירוצי הסוסים ושאר המופעים שנערכו בתקופה המאוחרת בהיפודרום של קונסטנטינופוליס, אם כי בהיקפים מצומצמים בהשוואה לעבר, היו מיוסדים במידה זו או אחרת על המסורת הקדומה.³⁵ ואפשר שהוא הדין גם לטרמינולוגיה שהייתה נהוגה בהם, ואם כן פירושו של רבנו הלל בן אליקים עשוי לשקף גם את המציאות בעת העתיקה.³⁶

ההיפודרום הארץ ישראלי, שנקרא בלשון חז"ל גם קרקס³⁷ או אצטדיון,³⁸ הוא מבנה מלבני שצדו הצר האחד הסתיים בחצי עיגול, ושכדו האחר היה שער כניסה למרכבות (carceres). מחיצה (euripus) נמוכה מעוטרת בברכות מים, בפסלים, בעמודים ובאובליסקים הפרידה במרכז הזירה בין שני צדי המסלול, והרכבים הקיפו אותה מספר פעמים במהלך המירוץ. מערכת מושבים מדורגת (cavea) נקבעה לאורך המסלול כולו, להוציא הצד שבו נקבע שער כניסת המרכבות. תכנית בסיסית זו, בשינויים אחדים בהתאם לצרכים מקומיים, מאפיינת את ההיפודרומים הארץ ישראליים שנבנו במאות הראשונות לסה"נ. מבנים אלו נועדו בעיקר למירוצי סוסים ולמופעי אתלטיקה, אולם בידוע שלפחות עד המאה השנייה לסה"נ, ובערים מסוימות אף לאחר מכן, נערכו בהיפודרומים גם מופעי גלדיאטורים שונים.³⁹ לפי הצורך התנהלו

34 על מבנה ההיפודרום ושימושי בתקופה הביזנטית התיכונה ראה: R. Janin, *Constantinople Byzantine: développement urbain et répertoire topographique*, Paris 1950, pp. 177–188; C. Mango et al., 'Hippodromes', A. P. Kazhdan et al. (eds.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, New York and Oxford 1991, pp. 934–935

35 לדעת מנגו המופעים בתקופה הביזנטית התיכונה לא היו תחרותיים והם התקיימו מספר פעמים בשנה, בתאריכים קבועים, כחלק מהטקסים שנערכו בחצר הקיסר, ראה: C. Mango, 'Daily Life in Byzantium', *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 31 (1981), pp. 344–349

36 אפשרות אחרת היא להניח כי פירושו של רבנו הלל בן אליקים מיוסד על חיבור קדום שעמד לפניו, דומה במשורה לזה של הסיכיוס, שהוא נעזר בו בתרגום המושגים הקשים ליוונית, מפני ששפה זו הייתה שגורה בפיו ומוכרת לקהל קוראיו. על השימוש בשפה היוונית בתקופה זו בקרב החברה היהודית ועל האופן שנעזרו בה בביאור מקורות קדומים ראה: A. Sharf, *Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade*, London 1971, pp. 178–179

37 ברוב המקרים נאמר 'בתי קרקסאות', ראה לדוגמה: תוספתא, אהלות יח, טז (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 617); פסיקתא דרב כהנא כו, ב (מהדורת מנדלביום, עמ' 385); תנחומא, שמות ו (מהדורת בובר, עמ' 4). ובחילופי נוסח 'קרקסיות': בראשית רבה סו, ד (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 758); 'קרקסאות': פסיקתא דרב כהנא טו, ב (מהדורת מנדלביום, עמ' 250). השימוש במונח קרקס רוח יותר בספרות חז"ל אך לעתים נמצא גם את הכינוי היפודרום לאותו בניין, ראה: מדרש תהלים יז, ה (מהדורת בובר, דף סד ע"ב ובהערות שם); מדרש כסא ואיפודרומין של שלמה המלך (מהדורת ילינק, בית המדרש, ה, עמ' 38).

38 משנה, בבא קמא ד, ד; ירושלמי, עירובין ה, א (כב סע"ב). ובחילופי נוסח: 'אצטדיא': משנה, עבודה זרה א, ו; 'אסטריין': ירושלמי, כלאים ט, ד (לב סע"ג); 'אצטדינין': בבלי, בבא בתרא קג סע"א. בכמה מן המקורות התלמודיים מופיע הכינוי 'דרומוס', ראה: בראשית רבה מח, ט (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 486); בבלי, בבא מציעא עב ע"ב.

39 משנה, עבודה זרה א, ו; שם, בבא קמא ד, ד; תוספתא, עבודה זרה ב, ז (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 462). על המופעים שנערכו בהיפודרום הארץ ישראלי ראה: ז' וייס, 'תרבות הבידור ומבני הבידור בארץ ישראל הרומית והשקפותם במקורות חז"ל', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1994, עמ' 157–179, 202, 208–207.

בהיפודרומים העירוניים גם כינוסים עירוניים, ללא קשר למופעי בידור.⁴⁰ הקיסר, מושל הפרובינקיה, אישים רמי מעלה וראשי הצבא כיבדו בנוכחותם את כל האירועים שנערכו בהיפודרום.⁴¹ הקמפון שבדברי חז"ל ממלא את כל הפונקציות של ההיפודרום, עובדה המחזקת את הזיקה בין השניים. לא מן הנמנע שחז"ל כיוונו במונח קמפון גם לאמפיתאטרון שהרי הוא מילא פונקציות דומות לאלה של ההיפודרום, למעט מירוצי סוסים כמוכן. כינוי מבנה אחד בשמות מספר או שימוש בשם אחד לכמה מבנים שונים, כפי שעולה במקורות שלפנינו, אינו מפתיע כלל. הבלבול בשמות המבנים מוכר לא רק בלשון חז"ל אלא גם במקורות היסטוריים בני התקופה.⁴²

ג

כינויו של פילי דקמפון נובע אפוא מכך שהדרך היורדת בכיוון דרום עברה כפי הנראה לצד היפודרום או אמפיתאטרון ששכן, כפי שעולה מלשון הכתובת, בסביבות העיר. דרך זו נמשכה דרומה אל עבר יריחו ובנקודה מסוימת, שאינה רחוקה מבית שאן, התפצלה ממנה דרך לכיוון נאפוליס שבשומרון.⁴³ היכן אם כן היה ממוקם פילי דקמפון, והאם ניתן לקשור אותו ואת שמו לאחד המבנים שנתגלו עד היום בבית שאן.

המרכז העירוני של בית שאן נחשף בשנים האחרונות בידי משלחת החפירות של האוניברסיטה העברית בירושלים וזו של רשות העתיקות.⁴⁴ תנאי הטופוגרפיה הקשים הכתיבו את דמותו של

40 המבנים נבחרו לכינוסים אלה מפני שיכלו להכיל אנשים רבים. פונטיס פילטוס כינס באיצטדיון של קיסריה את היהודים שהתמרדו על הכנסת נסי הצבא לירושלים (קדמוניות היהודים, יח, 57; מלחמת היהודים, ב, 172-174). אנשי טריכאי נאספו בהיפודרום שבערים כדי להתלונן על מעשיו של יוסף בן מתתיהו בימי המרד (מלחמת היהודים, ב, 598; חיי יוסף כז-כח). יוסף בן מתתיהו הקהיל מאוחר יותר באיצטדיון של טבריה את אנשי העיר וניסה לדבר אתם על השמועה שהגיעה לאזנם (מלחמת היהודים, ב, 618). באופן דומה נהגו ברחבי העולם הרומי, ראה: A. H. M. Jones, *The Greek City*, Oxford 1940, p. 236.

41 בראשית רבה עז, ג (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 912); שם י, ד (שם, עמ' 76); שם כב, ט (שם, עמ' 216); קהלת רבה יב, ה ובמקבילות.

42 יוסף בן מתתיהו מכנה את הבניין לחוף ימה של קיסריה אמפיתאטרון (קדמוניות היהודים, טו, 341; מלחמת היהודים, א, 415) אך למעשה מדובר בהיפודרום לכל דבר, ראה: Y. Porath, 'Herod's "Amphitheater" at Caesarea: A Multipurpose Entertainment Building', J. H. Humphrey (ed.), *The Roman and Byzantine Near East: Some Recent Archaeological Research* (JRA Supplementary Series, 14), Ann Arbor 1995, pp. 15-27; J. H. Humphrey, "'Amphitheater" Hippo-Stadia', A. Raban and K. G. Holum (eds.), *Caesarea Maritima: Retrospective after Two Millennia*, Leiden 1996, pp. 121-129. לדברי דיו כריסטוסמוס באיצטדיון של אלכסנדריה (Orat. 32, 74 [Dio Chrysostom, J. W. Cohoon and L. Crosby] eds.), London 1951, p. 244. אוסביוס מוזכר לא פעם את מופעי הגלדיאטורים שנערכו בתאטרון, ראה: אוסביוס (לעיל הערה 23), ו, 3 (מהדורת קיורטון [שם], עמ' 23).

43 על הדרכים המובילות מבית שאן דרומה ראה: I. Roll, 'The Roman Road System in Judaea', L. I. Levine (ed.), *Jerusalem Cathedra*, III, Jerusalem 1983, pp. 145-148; B. Isaac, *The Limits of Empire*, Oxford 1990, p. 112; ספראי (לעיל הערה 4), עמ' 52-56.

44 'צפירי וג' פרסטר, 'חפירות משלחת האוניברסיטה העברית בבית שאן בשנים 1980-1994', קדמוניות, כו (תשנ"ד), עמ' 93-116; הנ"ל (לעיל הערה 3), עמ' 85-146; מזור ובר-נתן (לעיל הערה 6), עמ' 117-137.

המערך העירוני במקום. הרחובות הראשיים, ששימשו כצירי הליכה בתוך העיר, נבנו לאורך תוואי הנחלים והיו קשורים לדרכים הראשיות שהובילו אל העיר וממנה. לאורכם של הרחובות הראשיים נתגלו מבני ציבור שונים, חלקם מהתקופה הרומית ואחרים מהתקופה הביזנטית.

שלושה מבין ארבעת הרחובות הראשיים שנתגלו במרכז בית שאן קשורים בצירים הבין עירוניים שמחוץ למרחב המיושב המובילים אל העיר וממנה. האחד עולה מרחבת המקדש בכיוון צפון-מערב ומגיע אל השער המערבי הניצב אל מול הדרך הבאה מלגיו לסקיתופוליס. האחר יוצא מהמונומנט בעל העמודים הצמוד לבזיליקה הרומית שבמרכז העיר, נמשך לאורך תוואי נחל עמל ומגיע אל השער הצפוני-מזרחי.⁴⁵ השלישי עולה מהמונומנט המרכזי בבית שאן בכיוון דרום מזרח ומתעקל בנקודה מסוימת אל עבר העמק המרכזי שמדרום, אלא שהמשכו של רחוב זה, החשוב לעניינו, לא נחשף במהלך החפירות עד היום. תוואי רחוב זה שמפלסו הוגבה בימיו של סילונוס (ראשית המאה השישית לסה"נ), הוביל, כך יש להניח, אל עבר ההיפודרום שיסודותיו נתגלו בידי משלחת האוניברסיטה העברית, מתחת לאמפיתאטרון שמדרום למרכז העירוני.⁴⁶

מההיפודרום, שהוקם במאה השנייה לסה"נ, נשתמר חלקו המערבי בלבד. הבניין השתרע בציר מזרח-מערב. חלקו המעוגל של המבנה, שבמרכזו פתח לא מפולש, נקבע בצד המערבי, ואילו תאי הזינוק (carceres), שלא נתגלו עד היום בחפירה, היו בצד המזרחי.⁴⁷ קטעים בודדים מהמחיצה (euripus) שחילקה את מסלול המירוצים לשניים, ושפורקה עוד בעת העתיקה, נתגלו בצדו המערבי של הבניין, מרביתם שלא באתרם, אך קיומה של מחיצה קבועה שם אינו מוטל כלל בספק. רוחבו של הבניין המקורי כ-67 מ' ומעריכים שאורכו היה בין כ-261 ל-300 מ'.⁴⁸ היה זה בניין רחב מידות שהיו בו כ-12,000 מקומות ישיבה. במהלך התקופה הרומית נערכו במקום מירוצי סוסים ומופעי אתלטיקה.⁴⁹ במחצית השנייה של המאה הרביעית לסה"נ, ככל הנראה לאחר רעידת האדמה של שנת 363 לסה"נ, הסבו את הבניין לשמש כאמפיתאטרון. צדו המזרחי של ההיפודרום פורק ואילו חלקו המערבי, כשליש מהבניין המקורי, נשאר על מכונו ושולב במבנה המאוחר. לבניין החדש מתאר מלבני שקצותיו מעוגלים ומידותיו כ-102 × 67 מ'.⁵⁰ מעריכים שבאמפיתאטרון הביזנטי היו בין 5,000 ל-7,000 מקומות ישיבה. קירות הפודיום

45 על תכנית המונומנט ומרכיביו האדריכליים ראה: צפרייר ופרסטר (לעיל הערה 44), עמ' 97–98.

46 צפרייר ופרסטר (לעיל הערה 3), עמ' 105.

47 שם, עמ' 99, 133. על צורתו של ההיפודרום הארץ ישראלי והשוואתו למבנים דומים ברחבי העולם הרומי, ראה: J. H. Humphrey, *Roman Circuses: Arena for Chariot Racing*, London 1986, pp. 461–539; Z. Weiss, 'Adopting a Novelty: The Jews and the Roman Games in Palestine', J. H. Humphrey (ed.), *The Roman and Byzantine Near East: Recent Archaeological Research*, II (JRA Supplementary Series, 31), Portsmouth 1999, pp. 234–236; וביתר הרחבה: הנ"ל (לעיל הערה 39), עמ' 136–153.

48 אורכו המשווער של הבניין מיוסד על מחקר משווה להיפודרומים אחרים שנתגלו באזורנו.

49 על סוגי המופעים שנערכו בהיפודרום הארץ ישראלי כמו זה שבבית שאן ראה: וייס (לעיל הערה 39), עמ' 157–179.

50 צפרייר ופרסטר (לעיל הערה 3), עמ' 133–135. בנייתו של אמפיתאטרון על שרידיו של היפודרום קדום ידועה בארץ ישראל ומוצגה לה, אלא שהשינוי בכל אחד מהמבנים נעשה בפרק זמן שונה, ולפיכך ספק אם מדובר בתופעה רחבה, הנובעת מאותן סיבות, ראה: וייס (לעיל הערה 47), עמ' 40–41.

שסביב לארנה קושטו עתה בטיח אדום וצהוב ובכמה מקומות הובחנו גם ציורי עצים, ואלה שימשו אולי תפאורה למופעי הציד שהתקיימו בזירה. באמפיתאטרון של בית שאן לא נערכו כפי הנראה מלחמות גלדיאטורים, אלא מופעים שתאמו יותר את רוח התקופה, כגון מופעי ציד (venationes), תהלוכות של חיות אקזוטיות או אפילו מופעי אקרובטיקה שונים שנועדו לשעשע את ההמונים. במהלך התקופה הביזנטית חדל המבנה לשמש במתכונתו המקורית. בסביבתו הקרובה של האמפיתאטרון הוקמו מבנים שונים ובכלל זה בתים פרטיים, ואלה חסמו בחלקם את הכניסות לבניין.⁵¹

בחנינת הנתונים שלפנינו לאור בירור משמעותו של המונח קמפון מאפשרת לדעתי לזהות את הקמפון הנזכר בכתובת רחוב עם ההיפודרום ששרידי נתגלו מדרום לבית שאן הרומית.

ד

על פי ממצאי החפירות שנסקרו לעיל אפשר גם לשרטט בקווים כלליים את התמונה הטופוגרפית בחלק זה של העיר, התמונה שעמדה לעיני מחבר הכתובת ההלכתית, ושבה השתמש להגדרת התחום המותר בתרומות ובמעשרות. מידתו המשווערת של ההיפודרום, שנבנה כאמור בציר מזרח-מערב, מלמדת כי הוא השתרע לפחות עד למקום שבו ניצבת כיום הסריאה התורכית. לא הרחק ממקום זה עברה דרך רומית שיצאה מבית שאן דרומה, אל עבר יריחו ונאפוליס. שוליו המזרחיים של ההיפודרום היו סמוכים, כך יש להניח, אל דרך זו ואולי אף השיקו לה. על קיומה של דרך זו מעידים ממצאים ארכאולוגיים שנתגלו לאחרונה בבית שאן. כ-100 מ' מדרום לסריאה וממערב לכביש הגישה אל העיר כיום נתגלה קטע דרך בציר צפון-דרום שאורכו 70 מ' בקירוב. הדרך מרוצפת לוחות בולת מלבניים, מצדה המערבי נמשך לאורכה סטילובט מבולת שנשא טור עמודים, ומעבר לו קבועה מדרכה מרוצפת פסיפס ובצמוד לה ניצבה שורת חנויות.⁵² מכלול זה הוקם לדברי החופר בתקופה הביזנטית אך יש להניח שהוא משמר את תוואי הדרך הקדומה מהתקופה הרומית.⁵³ מסתבר שתוואי זה קשור לרחוב סילונוס, שנתגלה במרכז הציבורי של העיר, שבשלו הקדום הוביל לדברי החופרים אל ההיפודרום השוכן מדרום לעיר. המשכו של רחוב סילונוס אמנם לא נתגלה עדיין, אולם המציאות הטופוגרפית מלמדת שהוא נמשך בכיוון דרום-מזרח, ובנקודה מסוימת התעקל דרומה ועלה במקביל לאפיק טבעי הנמצא בסמוך.⁵⁴ מכאן

51 צפירי ופרסטר (שם), עמ' 135.

52 ממצאים אלו, שלא פורסמו עד היום, נתגלו בחפירתו של מר דני שיאון. תודתי נתונה לו על שחשף בפני את ממצאי חפירתו ואפשר לי להזכירם במאמר זה.

53 שרידיו של בית מרחץ מהתקופה הרומית המאוחרת שנתגלה לפני שנים רבות לא הרחק מכאן רומזים אולי למכלול רחב יותר שהוקם בחלק זה של העיר, לא הרחק מהדרך הקדומה, ראה: ו' צפירי, 'בית שאן', חדשות ארכיאולוגיות, לא-לב (תש"ל), עמ' 8.

54 הבחירה באפיק הטבעי משקפת בקווים כלליים את אופן תכנונם של שאר הרחובות והדרכים בבית שאן שזכרו לעיל, והדבר מחזק את השחזור המוצע כאן.

נמשך הרחוב אל עבר האזור המישורי שמדרום, התחבר לקטע החדש שנחשף לאחרונה, וממנו הגיע אל מוצא הדרך הראשית שיצאה את העיר.

לתוואי המתואר נוסף נתון חדש המשלים במידה רבה את התמונה. כ־100 מ' מדרום לקטע הרחוב החדש שנוכר לעיל נתגלו שרידי יסוד קיר מעוגל, בנוי אבנים מונומנטליות, המזכיר בצורתו מגדלי שער עגולים.⁵⁵ לא מן הנמנע כי שרידי הקיר העגול קשורים לשערה הדרומי של העיר, אולי פילי דקמפון הנזכר בכתובת רחוב, אף שמן השרידים שנתגלו בשטח אי אפשר לקבוע בוודאות את צורתו המלאה, אם אלו אכן שרידים של שער.⁵⁶ אך מאחר שמדובר בקיר בעל מתאר מעוגל עשוי היה השער להיות בעל שני מגדלים עגולים, דומים לאלו שנתגלו בטבריה ובגדרה והמתארכים שם למאה הראשונה לסה"נ,⁵⁷ או בעל מגדלים שחזיתם בלבד מעוגלת בדומה לאלו שהיו בשערה המערבי של העיר.⁵⁸

סמיכותו של ההיפודרום בבית שאן אל אחת הדרכים המובילות אל העיר וממנה משקפת מציאות מוכרת בעריה האחרות של ארץ ישראל הרומית. כל ההיפודרומים שנחפרו או נסקרו באזורנו נבנו, בדומה לבניין בבית שאן, מחוץ לתחומי העיר. לעומת זאת התאטרונים הרבים שנחשפו במרחב הארץ ישראלי ממוקמים בתוככי האזור הבנוי.⁵⁹ מיקומם של ההיפודרומים ביחס למערך העירוני וכיוונם ביחס לרוחות השמים אינם אחידים לגמרי באזורנו. יש להניח כי תנאי השטח הכתיבו בפועל את אופן תכנונם של המבנים במקומות השונים. נוכח הבדלים אלו מזדקק לעין העובדה שהיפודרומים רבים במרחב הארץ ישראלי ומחוצה לו נבנו בסמוך לדרכים הראשיות שהובילו אל העיר וממנה.⁶⁰ בדרך זו הייתה הן לתושבי העיר הן לבני היישובים הסמוכים שבאו לחוות במירוצים ובמשחקים, גישה נוחה אל ההיפודרום. ההיפודרום בגרסה

55 ממצא זה, שלא פורסם עד היום, הוזכר באופן חלקי במאמרם של צפריר ופרסטר (לעיל הערה 3), עמ' 102.

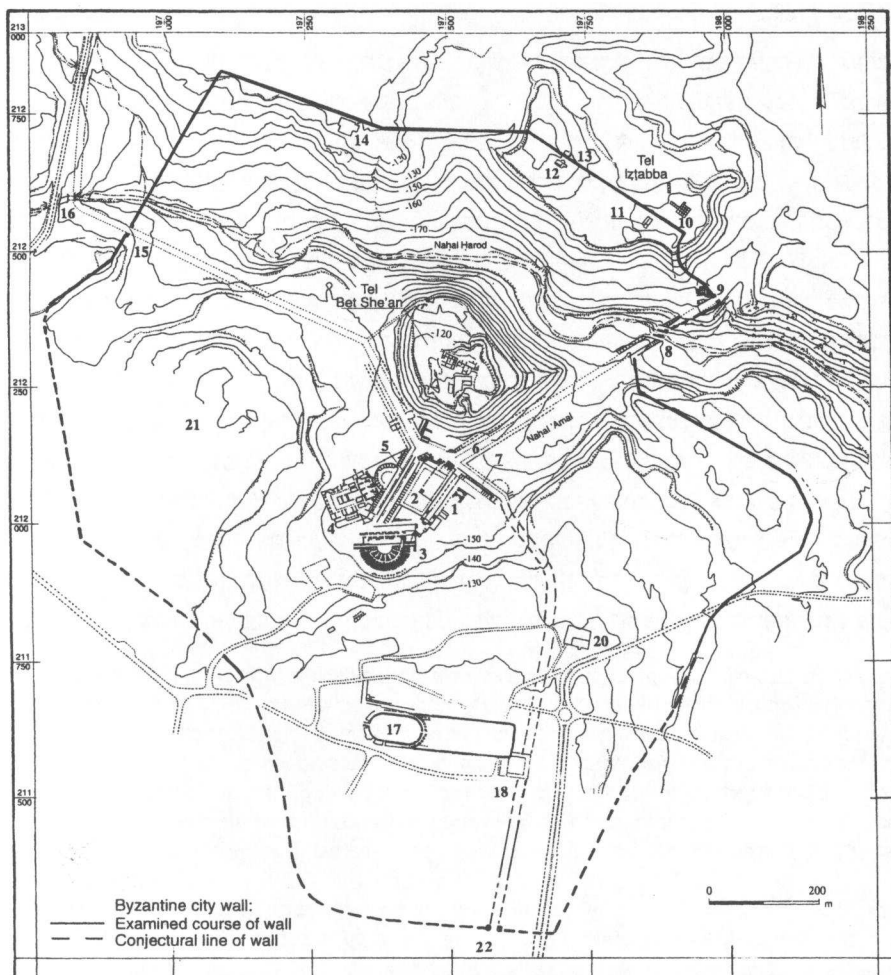
56 ייתכן ששריד זה קשור לאחר ממגדלי החומה שנבנתה בתקופה הביזנטית, אך הסקרים שנערכו לאורך התוואי שלה מלמדים שהמגדלים הבולטים מתוואי החומה היו ריבועיים בצורתם, ראה: מזור ובר־נתן (לעיל הערה 6), עמ' 121. אין להוציא מכלל אפשרות שזהו שריד של קבר מונומנטלי שניצב לצד הדרך העוברת בתחומו של בית הקברות השוכן מדרום לעיר. על מקומם של בתי הקברות בבית שאן ועל זה שנמצא מדרום לעיר, ראה: ג' אבני, 'בתי הקברות של ירושלים ובית גוברין במאות ד–י לסה"נ כדוגמא לבתי קברות עירוניים בארץ ישראל בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז, עמ' 233–232.

57 על השער בטבריה ראה: ג' פרסטר, 'החפירות בטבריה', קדמוניות, י (תשל"ז), עמ' 89–91; י' הירשפלד, אתרי עתיקות בטבריה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 20–21. על השער בגדרה ראה: T. Weber and R. G. Khouri, *Umm*; Qais: Gadara of the Decapolis, Amman 1989, pp. 29–30; T. Weber and A. Hoffmann, 'Gadara of the Decapolis, Preliminary Report of the 1989 Season at Umm Qeis', *ADAJ*, 34 (1990), pp. 324–325; T. Weber, 'Gadara of the Decapolis: Tiberias Gate, Qanawat el-Far'oun and Beit Rusan: Achievements in Excavation and Restoration at Umm Qais', S. Kerner (ed.), *The Near East in Antiquity*, II, Amman 1991, pp. 123–126.

58 ראה לעיל, עמ' 37.

59 וייס (לעיל הערה 47), עמ' 25. מציאות זו חוזרת על דגמים מוכרים בעולם הרומי, ראה: E. Frézoul, 'Les monuments des spectacles dans la ville: théâtre et amphithéâtre', C. Domergue, C. Landes, and J. M. Pailler (eds.), *Gladiateurs et amphithéâtre: Actes du Colloque à Toulouse et à Lattes 26–29, Mai 1987*, Lattes 1990, pp. 77–92.

60 וייס (לעיל הערה 39), עמ' 134–136.

בית שאן – תכנית העיר ושחזור מוצע של ההיפודרום הבנוי בצד הדרך היורדת דרומה בכיוון פילי דקמפון (על פי: חדשות ארכיאולוגיות, קה [תשנ"ה], עמ' 5). מתפרסם באדיבות פרופ' יורם צפריר.
 מקרא: 2: המרכז העירוני; 6: רחוב הגיא; 7: רחוב סילונוס; 9: השער הצפון-מזרחי; 15: השער המערבי; 17: ההיפודרום; 18: הסראיה; 22: פילי דקמפון (?)

לדוגמה נבנה בצד הדרך הבאה מפילדלפיה (עמאן) אל העיר מדרום.⁶¹ בגדרה נסמך הוא אל הדרך שממערב לעיר העולה מכיוון טבריה.⁶² תמונה דומה היתה ככל הנראה גם בטבריה – כאן נבנה האיציטדיון בצד הדרך העולה מערבה, אל עבר בית מעון.⁶³ מעניין לציין שההיפודרום הרומי בקיסריה, זה שבשכם וככל הנראה גם האיציטדיון בטבריה, נבנו בסמוך לבתי הקברות שהיו בעיר.⁶⁴ עובדה זו אינה מפליאה, שכן לצורך הקמת מבנה גדול שכזה נדרש שטח רחב ממדים, שהיה מצוי רק מחוץ לשטח המיושב, מקום שהיו בו מחצבות אבן, מתקני חקלאות ומערות קבורה, שנחצבו גם הן בצדי הדרכים הראשיות המובילות אל העיר וממנה.⁶⁵ המציאות האורבנית העולה מסקירה זו מחזקת את הטענה שההיפודרום בבית שאן נבנה בסמוך לדרך שנמשכה דרומה, בכיוון 'פילי דקמפון עד חקלה חירותה', ומשם הלאה אל עבר יריחו, ושממנה התפצלה דרך לכיוון נאפוליס.

ה

מה אם כן היה היחס המעשי, הפיזי, בין ההיפודרום ובין השער ששמו נגזר מן המבנה? למה בדיוק כיוון מחבר הכתובת שעה שכונה את שעה הדרומי של העיר פילי דקמפון, ומה ניתן ללמוד על היחס הארכיטקטוני בינו ובין ההיפודרום שבשמו הוא נקרא?

ייתכן שמחבר הכתובת כיוון בדבריו לשער ששרידיו נתגלו מדרום להיפודרום ובמרחק מה ממנו – אם אכן מדובר בשער העיר ולא בשער ניצחון או מונומנט אחר שניצב הרחק מהתחום

61 E. B. Müller, 'The Hippodrome', C. H. Kraeling (ed.), *Gerasa: City of the Decapolis*, New Haven 1938, pp. 85–100; A. A. Ostrasz, 'The Hippodrome of Gerasa: A Report on Excavations and Research 1982–1987', *Syria*, 66 (1989), pp. 61–77; idem, 'The Excavation and Restoration of the Hippodrome at Jerash: a Synopsis', *ADAJ*, 35 (1991), pp. 237–250

62 P. C. Bol, A. Hoffmann and T. Weber, 'Gadara in der Dekapolis, Deutsche Ausgrabungen bei Umm Qais in Nordjordanien 1986–bis 1988. Vorbericht', *Archäologischer Anzeiger*, (1990), pp. 236–237

63 ירושלמי, עירובין ה, א (כב ע"ב) וראה גם: ש' ליברמן, 'תיקוני ירושלמי (ג)', תרביץ, ג (תרצ"ב), עמ' 207–209; מ' שובה, 'לתולדות טבריה', הנ"ל ו' גוטמן (עורכים), ספר יוחנן לוי, 'ירושלים תש"ט', עמ' 238–242. זאת בניגוד לדעתו של מיכאל אבייונה הממקם את האיציטדיון בתוך העיר, ראה: מ' אבייונה, 'אטלס כרטא לתקופת בית שני המשנה והתלמוד', ירושלים 1974, עמ' 29. לדעת הריס האיציטדיון היה מדרום לעיר בסמוך לים, ראה: ה' א' הריס, 'האתלטיקה היוונית והיהודים, תל אביב תשל"ג', עמ' 25; למר לעומת זאת ממקם את האיציטדיון מצפון לעיר, ראה: M. Lämmer, 'Griechische Wettkämpfe in Galiläa unter der Herrschaft des Herodes: Antipas', *Kölner Beiträge zur Sportwissenschaft*, 5 (1976), p. 49. רבי בר קריא רובי לעזר הוון מטיילין [באיסטרין] [באיסטדיון] (כלאים ט, ד [לב סע"ג–רע"ד] ובמקבילה שם, כתובות יב, ג [לה ע"ב]). לבירור הגרסה ראה: ליברמן (שם); ו' רבינוביץ, 'שערי תורת ארץ ישראל', ירושלים ת"ש, עמ' 16–26.

64 תופעה דומה חוזרת גם בצור ובערים הרומיות בצפון אפריקה, ראה: M. Chéhab, 'Le Cirque de Tyr', *Archeologia*, 55 (1973), pp. 16–20; N. Jidejian, *Tyr through the Ages*, Beirut 1969, pp. 109–113 (לעיל הערה 47), עמ' 333–334.

65 על מיקומם של בתי הקברות בצדי הדרכים בגליל לדוגמה, ראה: ז' וייס, 'מיקומם של בתי הקברות היהודיים בגליל בתקופת המשנה והתלמוד', א' זינגר (עורך), קברים ונוהגי קבורה בישראל בעת העתיקה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 230–240.

הבנוי. מיקומו של השער הדרומי על אם הדרך, בקצה האזור המיושב, אך במרחק מה מההיפודרום, דומה למיקומו בכמה ערים ארץ ישראליות, אם כי סדר המבנים ברוב המקומות הפוך מזה שבבית שאן, כלומר ההיפודרום ניצב ברוב המקרים מחוץ לשער. בגרסה נבנה ההיפודרום במרחק כ-200 מ' מדרום לשערה הדרומי של העיר, ואילו בגדרה נבנה במרחק כ-250 מ' מחוץ לשער בעל המגדלים העגולים שממזרח לו.⁶⁶ שלושת מבני הבידור בבוצרה שכנו מדרום לאזור הבנוי, והגיעו אליהם ברחוב עמודים שיצא ממרכז העיר;⁶⁷ שער מונומנטלי ציין שם את נקודת המוצא של הרחוב, שהייתה רחוקה מאוד משלושת המבנים. התמונה האורבנית בקיסריה לעומת זאת דומה יותר לזו המוצעת בבית שאן. ההיפודרום המזרחי שם, שהוקם בשלהי המאה השנייה או בראשית המאה השלישית לסה"נ, נבנה מדרום לדרך המובילה אל מחוץ לעיר בכיוון מזרח, כך שהדופן הצרה שלו, שבה היו קבועים תאי הקרקס, הייתה צמודה לתוואי ההליכה.⁶⁸ מזרחה להיפודרום במרחק לא רב ממנו ניצב כפי הנראה שער מונומנטלי שהוקם כפי הנראה בימיו של אלכסנדר סוורוס, וששולב מאוחר יותר בתוואי החומה מהתקופה הביזנטית.⁶⁹

שערי העיר הארץ ישראלית קדומים מבחינה כרונולוגית ממרבית ההיפודרומים שהוקמו באזור, והם מציינים בראש ובראשונה את גבולותיו של היישוב ואת הכניסה לתחומיו.⁷⁰ אולם אף על פי ששערים אלו לא נבנו מלכתחילה למען ההיפודרום הרי בפועל שימשו גם אותו. כאמור ניתן להניח ששער העיר נקרא בשפת היום-יום על שם הבניין הסמוך לו, ושכך נהג גם מחבר כתובת רחוב. גם בתוך העיר הרומית, שלרחובותיה לא היו שמות מיוחדים ולבתיה לא היו מספרים, שימשו מבני ציבור ובתים פרטיים כנקודות ציון, יעד ומפגש בחיי היום-יום.⁷¹ כינויו

66 על השער הדרומי בגרסה, ראה: A. H. Detweiler, 'The South Gate', קרלינג (לעיל הערה 61), עמ' 149–152. על השער בגדרה, ראה: ובר (לעיל הערה 57), עמ' 123–133.

67 A. Segal, *Town Planning and Architecture in Provincia Arabia* (BAR International Series, 419), Oxford 1988, pp. 55, 60

68 המפרי (לעיל הערה 47), עמ' 477–491.

69 F. M. Abel and A. Barrois, 'Fragments de Césarée le métropole', *RB*, 40 (1931), pp. 294–295; J. Patrich, 'Urban Space in Caesarea Maritima, Israel', J. Bodie and Th. Burns (eds.), *Urban Centers and Rural Contexts*, Michigan 2001, pp. 84–92

70 על תפקידו של השער ומשמעותו בעיר הרומית ראה: W. L. MacDonald, *The Architecture of the Roman Empire*, II, New Haven 1986, pp. 18, 80–84

71 כך עולה לדוגמה מפפירוס Oslo inv. 1621, מהמאה השלישית לסה"נ, שיש בו הוראות מפורטות כיצד להגיע אל מקום מסוים באלכסנדריה. מבנים שונים נזכרים בו כנקודות ציון שנועדו להנחות את השליח שהחויק בפפירוס זה בדרכו אל היעד המבוקש: 'כתובת: אל ביתו של ברניקיאנוס ממול למקדש ננה, היכן שהיה בית המרחץ של קלאודיינוס וכיום עומד שם ביתם של משפחת טולוס. חפש שם את "אל אמון", מזכירו לשעבר של פוקיון ועכשיו של המזכיר של אחוזתו'. ראה: M. H. de Kat Eliassen, 'Three Papyri from the Oslo Collection', *Symbolae Osloenses*, 56 (1981), pp. 99–104; R. W. Daniel, 'Through Straying Streets: A Note on Σημασία Texts', *ZPE*, 54 (1984), pp. 85–86. תודתי נתונה לד"ר לאה די סגני, שסייעה בליטוש גרסתו העברית של הפפירוס. בדומה לכך יש להבין את משל העבד בשמות רבה טו, כב: 'כגון עבד בשר ודם שאמר לו רבו המתן לי בשוק ולא הודיעו באיזה מקום. התחיל העבד אומר שמא אצל בסיליקי או אצל מרחץ או בצד פיטרון (תיאטרון) אמר לי. עלה מצאח, סטרו מסטור, אמר ליה על שער פלטרין של הפרכוס שלחתך'. העבד, שאדוניו ציווה עליו לחכות לו בשוק, לא הבין היכן בדיקו עליו להמתין לרבו, אם לצד הבוליקה, בסמוך לבית המרחץ, ליד התאטרון או ליד בית המושל. התלבטותו של העבד משקפת את יחסם של בני העיר אל מבני הציבור לא רק כאל מונומנטים דוממים

של השער – ואפשר שלא היה זה שמו הרשמי – בא לו אפוא משום שמי שהלכו אליו עברו ליד ההיפודרום ומי שהלכו להיפודרום השתמשו בדרך המובילה לשער זה.

ייתכן גם שהייתה זיקה הדוקה יותר בין השער להיפודרום, וכי מחבר הכתובת לא כיוון בהכרח לשער ששרידיו נתגלו אולי מדרום להיפודרום, אלא למבנה אחר, שטרם נחשף. אין להניח כי במונח פילי דקמפון כינה המחבר את אחד משערי ההיפודרום עצמו, שהרי אין זה עולה בקנה אחד עם המציאות הטופוגרפית המוצגת בכתובת. מסתבר יותר שמונח זה ציין שער עצמאי שניצב בסמוך להיפודרום, ושלפיכך נקרא על שמו. שער זה שימש למעשה כנקודה שציינה את הכניסה אל העיר, ואילו שרידי המגדל העגול שנזכר קודם היו שייכים למונומנט אחר, אולי לשער ניצחון שניצב על תוואי הדרך במרחק מה מהעיר. קיומם של שני שערים על תוואי דרך אחת שבצידה שכן גם היפודרום עירוני, בדומה לשחזור המוצע בבית שאן, אינו חריג בנוף הערים הארץ ישראליות. עם זאת סמיכותם של ההיפודרום והשער אינה מחייבת להניח שהשניים נבנו זה בצד זה מתוך זיקה הדדית באותה התקופה דווקא, אלא שברבות הימים, עם התרחבותה של העיר והתבססותה מבחינה כלכלית, נוסף האחד בצדו של האחר. כך למשל ההיפודרום שהוקם בגרסה בשלהי המאה השנייה לסה"נ נבנה מצפון ובסמוך לשער הניצחון שהוקם קודם לכן לכבודו של הקיסר הדריינוס, שביקר אולי במקום.⁷² בהמשכה של אותה הדרך המובילה צפונה, בסמוך לעיר, ניצב שער נוסף, הקודם מבחינה כרונולוגית מן השניים הראשונים.⁷³ תמונה דומה למדי מצטיירת בגדרה, אלא שההיפודרום שם קדום מן השער המונומנטלי שהוקם ממערב לו בראשית המאה השלישית לסה"נ.⁷⁴ ממזרח להיפודרום בגדרה, בתוואי אותה דרך המובילה אל העיר, נמצא השער בעל המגדלים העגולים המתוארך למאה הראשונה לסה"נ.⁷⁵ לא מן הנמנע כי מציאות דומה הייתה גם בבית שאן – שער אחד שנקרא פילי דקמפון ניצב שם בסמוך להיפודרום העירוני, ושער נוסף ניצב מדרום לפילי דקמפון ובמרחק מה ממנו. מכל מקום גם אם מדובר בשער קרוב להיפודרום ואף אם לא היה זה שמו הרשמי של השער, הרי בלשונם היום-יומית של בני התקופה אכן נקרא כך.

לסיכום, ממצאי חפירות חדשים בדרומה של בית שאן מורים על זיקה ברורה בין שלושה אלמנטים ארכיטקטוניים בחלק זה של העיר. שחזור של המציאות האורבנית כאן מאפשר לעמוד על משמעותו של השם פילי דקמפון הנזכר בכתובת רחוב. ההיפודרום העירוני, שכונה בלשון חז"ל 'קמפון' נבנה בבית שאן בצד המשכה של הדרך שיצאה מהמרכז העירוני דרומה אל עבר השער המציין את תחומה של העיר מדרום. תוואי זה, המוביל אל השער המשוחזר ואל הדרך הניגשת אליו מהעבר האחר, שימש לא רק את הבאים אל העיר מדרום ואת היוצאים ממנה בכיוון

בעלי חלל פנימי פונקציונלי, אלא גם כאל סמנים הניצבים לאורך הדרכים והמשמשים בהווה היום-יומית.

72 A. H. Detweiler, 'The Triumphal Arch', קרלינג (לעיל הערה 61), עמ' 49–50, 73–83.

73 דטוילר (לעיל הערה 66).

74 ההיפודרום בגדרה הוקם כפי הנראה במאה השנייה לסה"נ, ראה: ובר וח'ורי (לעיל הערה 57), עמ' 32. על השער המערבי שם ראה: בול, הופמן וובר (לעיל הערה 62), עמ' 216–239; A. Hoffman, 'The Monumental Gate

Extra Muros in Gadara', S. Kerner (ed.), *The Near East in Antiquity*, I, Amman 1990, pp. 95–103

75 ובר (לעיל הערה 57), עמ' 123–133.

זה, אלא גם כציר הליכה ראשי אל ההיפודרום וממנו בימי המשחקים. מציאות אורבנית זו, התואמת דגמים המוכרים מערים אחרות בארץ ישראל הרומית, מחזקת לא רק את שחזורם המלא של הממצאים, אלא אף את הפירוש המוצע שלפיו פילי דקמפון נקרא על שמו של ההיפודרום העירוני שנתגלה בבית שאן. מראהו המונומנטלי של ההיפודרום שנבנה בצד הדרך היורדת דרומה הותיר ללא ספק רושם רב על היוצאים והנכנסים אליה מכיוון זה וגרם לכך שהשער ששכן בקרבת מקום נקרא בלשון יום־יום על שמו.

חיוב בית שאן בתרומות ומעשרות

בגמרא בחולין ו, ב מסופר שהעיד ר' יהושע בן זרוז בן חמיו של ר' מאיר, שר' מאיר אכל ירק בבית שאן ולא עישר אותו, והתיר רבי את בית שאן כולה על ידו. הגמרא מקשה כמה קושיות על מהימנות מסקנתו של רבי שר' מאיר סבר שהירק פטור ממעשרות, ומסיקה 'חזי מאן גברא רבה דמסהיד עליה', כלומר שר' יהושע שהעיד כן ודאי דקדק בשמועתו. וברמב"ם תרומות פ"א הל' ה נאמר שרבינו הקדוש התיר את בית שאן כאותם מקומות שלא החזיקו בהם עולי בבל, וגם את אשקלון פטר מן המעשרות.

בירושלמי דמאי פ"ב ה"א מובאת תוספתא שישנן גידולים שגם בבית שאן יש לעשרם, כי חזקתם שבאו מחוץ לבית שאן. ואח"כ שואל הירושלמי עד היכן [הם גבולות בית שאן], ועונה הירושלמי: 'פרשתא, ונפשא דפגונטה עד כפר קרניים, וכפר קרניים כבית שאן'. אתרים אלו שהוזכר הירושלמי זכו להתעניינות מרובה בקרב חוקרי ידיעת הארץ, ואיש איש לפי שאר רוחו קבע מסמרות היכן נמצאים אותם מקומות. כך למשל כפר קרניים נמצא לפי דעת הארכיאולוגים בתל קדום, סמוך ונראה לקיבוץ טירת צבי¹, וכן הלאה.

ואכן, הנטיה של החוקרים היתה לכלול בתוך ההיתר של בית שאן את כל בקעת בית שאן, ולא רק את איזור העיר בית שאן². גישה זו היתה מקובלת במשך כשלושים שנה בקרב קהילת חובבי חקר הארץ, עד שבשנת תשל"ד נחשף בית הכנסת העתיק ליד המושב רחוב שבעמק בית שאן, ובה כתובת פסיפס עתיקה הכוללת את גבולות ארץ ישראל ע"פ התוספתא והירושלמי, וכן גבולות בית שאן שנפטרו ממעשרות. כתובת זו טרפה לחוקרים את קלפיהם. בנוסח של הכתובת היו כמה שינויים

1 פרופ' שמואל קליין הסתמך על נוסע גוי המכונה "הנוסע מבורדו" מהמאה הרביעית לספירה הנוצרית (תקופת האמוראים), שחיבר יומן מסע דמיוני אע"פ שלא שהה בעצמו בארץ. הגוי הנ"ל מספר שבדרך לשכם מבית שאן מצוי כפר שלידו קבר איוב. קליין כותב שבאמת איוב נקבר בעשתרות קרניים, אלא שהנוסע מבורדו החליף בטעות בין עשתרות קרניים לכפר קרניים. לפי "מהלך" זה מזהה תל פג'ר שליד קיבוץ טירת צבי כתל המתאים להקרא כפר קרניים. וראה להלן.

2 פרופ' זאב ספראי ("בשולי כתובת רחוב", 'ציון' מב תשל"ז עמ' 1 ואילך) מזהה את כפר קרניים ככפר אשר, השוכן דרומית מערבית מבית שאן ורחוק עוד יותר ממנה, לכיוון הדרך לעיר שכם!

משמעותיים מהנוסח שבירושלמי. וכך נאמר שם: 'אלו המקומות המותרים סביבות בית שאן: מן הדרום שהיא פילי דקמפון עד חקלה חירותא, מן המערב שהיא פילי דזיירה עד סוף הרצפה, מן הצפון שהיא פילי דסכותה עד כפר קרנוס, וכפר קרנוס כבית שאן, מן המזרח שהיא פילי דזבלייה עד נפשא דפנוקטייה, ופילי דכפר זמריק ופילי דאגמה לפני מן השער מותר ולחוץ אסור'.

מקריאה של הכתובת מתברר שהשערותיהם של החוקרים היו השערות הפורחות באוויר. כפר קרניים או כפר קרנוס נמצא ע"פ כותב הכתובת מצפון לבית שאן, ולא לדרומה כפי השערת הארכיאולוגים!³

בנספח ב לכרך ב של האנציקלופדיה התלמודית מנסה ר' אורי דסברג לפענח את הכתובת של בית הכנסת ברחוב. דסברג⁴ מתרגם את התיבה 'פילי' כשער⁵, ומניח שהכוונה לשערי העיר בית שאן. לפי פיענוחו, פילי דקמפון הוא שער השדה, כי קמפון בכלים פרק כג, ב הוא על פי פירוש הגאונים שדה; זבליה הוא שער הזבל או האשפה; סכותה הוא שער המצפה; ופילי דזיירה הוא שער הגת. דסברג לא מנסה לאמת את שמות השערים על פי המציאות שנחשפה בעיר הרומית העתיקה בבית שאן. אמנם לגבי שני שערים לפחות נראה שאכן החשיפה הארכיאולוגית מאשרת מהי ההבנה הנכונה של הכתובת.

בניגוד לדברי דסברג, במילון לועזי מופיע שלמילה קומפון ישנן שתי משמעויות ברומית: הראשונה — מחנה, והשנייה — מגרש למשחקים, קיים פירוש נוסף שקומפון הוא יציע של מגרש משחקים. המשמעות השנייה והשלישית המשייכת קומפון למגרש משחקים מוזכרת במפרשים השונים למשנה בכלים פרק כג, ב⁶.

סיור בעתיקות העיר בית שאן הקדומה מגלה שהאיצטדיון של העיר, בו התקיימו כנראה משחקים, ויש בו יציעים לקהל, אכן ממוקם בדרום העיר, ומכאן מובן מדוע השער הדרומי בחומה, שאולי ניצב ליד הקומפון עצמו, נקרא 'פילי דקמפון'. השער המזרחי נקרא פילי דזבלייה, כלומר מלשון זבל. לפי המציאות המוכרת

3 ראה מ"ש פרופ' יעקב זוסמו על כתובת רחוב ('תרביץ' מג תשל"ד עמ' 88 ואילך, וראה גם "תוספות ותיקונים" שם מד תשל"ה עמ' 195-193, ובקיצור ב'קדמוניות' ח תשל"ו עמ' 128-123). הוא מציין שמשנת ת"ש ואילך היתה תמימות דעים בין כל החוקרים שכפר קרניים נמצא בדרום עמק בית שאן, ליד קיבוץ טירת צבי, עד שנחשפה בשנת תשל"ד הכתובת ברחוב, שהפריכה את התיאוריה המוטעית. לפיכך יש להתייחס בזהירות לדעת הפוסטים בזמנם את עמק בית שאן (ראה להלן), כי ייתכן שצירפו למסקנתם את ההנחה שהיתה מקובלת ללא עוררין באותה עת, עד גילוי הכתובת.

4 למעשה עבודתו של ר' אורי דסברג באנציקלופדיה מבוססת באופן מוחלט על מאמרו של ד"ר זוסמן ב"תרביץ" הנ"ל.

5 ראה תרגום אונקלוס "ולוט יושב בשער סדום" — פילי דסדום.

6 אפשרות תירגום התיבה 'קומפון' למגרש משחקים לא הוצעה ע"י ד"ר זוסמן משום מה, למרות שהיא מופיעה בפירושי המפרשים במשנה, ולכן גם בנספח הנ"ל התעלמו ממנה. נראה שהביקורת הקדמית של עורכי האנציקלופדיה לא באה לידי ביטוי בנספח זה, אולי משום שנושא גבולות הארץ נחשב בעיניהם כנושא מחקרי יותר מאשר כנושא למדני, וחבל.

בירושלים שער האשפות נבנה במקום הנמוך ביותר בעיר, ודרכו זרמו השפכים של העיר החוצה; לכן נקרא שער האשפות. גם השער המזרחי של בית שאן הינו בתחתית העיר, דרכו יצאו השפכים של העיר, ולכן מתאים מאוד לקרוא לו שער הזבלייה או שער האשפות.

אמנם הבאנו לעיל שלמילה קומפון קיימת משמעות נוספת: מחנה. יש מי שרצה לאמר שהכוונה למחנה הצבא הרומי שהיה בתל שלם בקצה הדרומי של בקעת בית שאן, שמונה מילין מבית שאן, ובו נמצא פסל של אדריאנוס קיסר. לדבריו, הגבול הדרומי של איזור הפטור כלל את כל בקעת בית שאן, והגיע עד שער המחנה הרומאי. בהבנה זה קיימים כמה קשיים רציניים: א. נראה די ברור שרוב התוספות שנמצאות בכתובת רחוב ואינן בירושלמי ובתוספתא שלפנינו אינן מעידות על נוסח עתיק של התוספתא השונה מהתוספתא המופיעה בירושלמי שלנו, אלא להיפך — ההוספות בכתובת הינן תוספות מבארות של כותב הכתובת (או של המקור ממנו העתיק), המפרשות בצורה ברורה יותר את הכתובת עצמה, או לצורך אנשי בית הכנסת שבו הותקנה הכתובת. סביר להניח שהתיבות "פילי" לא הוזכרו בתוספתא עצמה כיוון שלא היתה שום חשיבות להזכיר בה מקומות בתוך בית שאן, כך שאין בנוסח שבכתובת תשובה לשאלה עד היכן היו פרושים גבולות העיר בית שאן. אבל אם 'פילי דקומפון' מציין את קצה הגבול הדרומי של תחום בית שאן במחנה הרומאי, הרחק מן העיר, היה על התוספתא לציין זאת בעצמה. זו סברה חזקה למנוע את הזיהוי של פילי דקמפון עם סוף גבול בקעת בית שאן. נוסף על כך, פשטות הלשון 'מן הדרום' שהיא פילי דקמפון עד חקלא חיוורתא' היא ש'הדרום' מתייחס לדרום העיר בית שאן והגבול מגיע עד חקלא חיוורתא, ולא שהגבול מגיע עד מקום שנקרא 'פילי דקמפון'. ועוד, אם 'פילי דקמפון' הוא מקום מסויים שנקרא כך — יש למצוא פירוש מחוור גם לשאר ה'פילי' הקיימות בכתובת בשאר הרוחות של העיר בית שאן.

ניתן גם לנסות לדייק בכתובת האם תחום בית שאן הותר כולו, או רק האיזור הסמוך לעיר. בירושלמי לא הוזכר תחום בית שאן, אף שלגבי ערים אחרים כגון סוסיטא, צור, וסבסטיה הוזכרו ערים רבות בתוך תחומן, ושם מדובר בתחום המשתרע על איזור רחב ממדים. בכתובת רחוב כתוב רק: "אלו המקומות המותרים סביבות בית שאן", משמע שלא מדובר בתחום נרחב אלא במקומות ספורים סביב לעיר.

אמנם הר"ש סיריליו בפירושו על מס' שביעית סוף פרק ט' כתב: 'בית שאן פלך גדולה היא, ויש כפרים הרבה סמוך לה, כדגרסינן התם במסכת דמאי עד היכן, כלומר עד היכן תחום בית שאן דשרי, כלומר עד היכן מתפשט ההיתר, וקאמר פרשתא ורציפתא ונפשא דפנוטייא עד כפר קרניים' וכו'. מפורש שלדברי הרש"ס הרבה כפרים נוספים כלולים בהיתר של בית שאן!

ויש להקשות על הרש"ס שהבין שהירושלמי ציין כפרים הרבה סמוך לבית שאן, שהרי 'פרשתא' הינו לכאורה פרשת דרכים, ו'נפשא' הינו ציון לקבר, ו'רציפתא' גם אינו שם מובהק לכפר אלא לרצפה כפשוטה, כמו שמשמע גם בכתובת. רק כפר

קרניים הוא כפר, ומפורש ש"הרי הוא כבית שאן", משמע לכאורה ששאר הכפרים שלא הוזכרו אינם כבית שאן. בנוסף, הכפרים לא הוזכרו בתוספתא "כעירות המותרות בתחום בית שאן" וכד', מכאן שהמושג "תחום" הוזכר בירושלמי רק כאשר מדובר בתחום איזורי נרחב עם הרבה עירות ("טופורכיה" ברומית), ולא בהקשר לתחום עיר מסוימת.

עוד יש לעיין, מדוע הושמטה בכתובת המקום "פרשתא"? יתכן שהוא כלול במקום המוזכר בתוספתא שבכתובת: "ופילי דכפר זמרין ופילי דאגמה לפנין מן השער מותר ולחוץ אסור". אולי כוונת בעל הכתובת שפרשת הדרכים נמצאת ליד כפר זמרין ואגמה, ו'לפנים מן השער' — הכוונה לכיוון בית שאן, ולחוץ — פירושו רחוק יותר מבית שאן, "ומחוץ" לשער הוא חיוב. לפי זה הצטלבות הדרכים סמוך לכפר זמרין ואגמה היא פרשת הדרכים שממנה כבר חייבים לעשר⁷.

עוד יש לעיין, מהו המקור של הירושלמי להרחבת העיר בית שאן מעבר לחומת העיר, וכלשונו של הירושלמי: 'עד היכן?' ייתכן שהירושלמי הבין שרבי התיר לא רק את העיר בית שאן עצמה אלא גם השדות שסביבה, שהרי בעיר עצמה אין שטחי גידול חקלאי, ומה הועיל רבי בתקנתו אם התיר רק את השטח הבנוי של העיר. נראה להסביר שברור היה לירושלמי שרק העיר בית שאן עצמה הותרה ולא כל מחוזה, ומצד שני בוודאי שלא רק השטח הבנוי של העיר וכו'ל, ולכן הירושלמי שואל: מהו האיזור השייך מוניציפאלית לעיר בית שאן שכולו הותר? והתשובה היא שרק כפר קרנוס כלול בעיר בית שאן. לפי זה האמירה "כפר קרניים כבית שאן" אין כוונתה לחדש דין, אלא להגדיר שכפר קרנוס שייך מוניציפאלית לעיר בית שאן, וממילא נכלל בהיתר של רבי.

החזון איש בשביעית (ג, יח) כתב שהותרו בית שאן ותחומה בלבד: משמע מלשונו שריבוע של אלפים אמה לכל צד — הותר. אמנם בירושלמי לא הוזכר במפורש שהותרו אלפיים אמה סביב לבית שאן, והסברא נותנת שאם היה מדובר בתחום שבת ההלכתי לא היה צריך הירושלמי לטרוח ולציין שמות מקומות מסביב לעיר. ובאמת החזון איש לא הזכיר בפירושו אלפיים אמה, רק שלל אפשרות לומר שהכוונה לתחום של דאורייתא של י"ב מיל. וראה בראב"ד בפרק ז מהלכות שמיטה שכתב לגבי

7 ד"ר זוסמן מקשה על האמור בכתובת שישנו שער בדרום חומת בית שאן, בניגוד לממצאי הארכיאולוגים שלא נמצא שער בדרום העיר. לפי דברינו ש'קומפון' הוא האיצטדיון שבדרום, ניתן לומר שהשערים מתייחסים לשערי האיצטדיון והיציעים שאכן ממוקמים באופן ברור בצד דרום. אמנם לפי זה יקשה, שלפי מחבר הכתובת גבול בית שאן מסתיים בתוך העיר, ליד שערי היציעים הממוקמים בתוך העיר עצמה, וא"כ לא הותרה אף כל העיר בית שאן עד חומתה לכן נראה לומר, שמחבר הכתובת היה מעוניין להעשיר את הכתובת בידיעות נוספות שלא הופיעו בברייתא, וציין ארבעה אתרים בעיר המצינים את גבול העיר באופן סכימתי, וברוח דרום צויין הקומפון שהינו אתר בולט ומוכר בעיר. אמנם כפי הנראה, לא היו למחבר הכתובת ימרות הלכתיות, ולכן קשה לדקדק דקדוקים הלכתיים מהכתובת לגבי המיקום המדויק של הקומפון וכד', כי ודאי שהעיר בית שאן הותרה כולה.

ביעור פירות שביעית שמדובר שכלו "פירות העיר ותחומיה", כלומר שלדעת הראב"ד תחומי העיר נידונים אוטומטית כעיר עצמה לענייני הלכה שונים. גם ידוע שהרומאים היו מציינים את תחום השיפוט של העיר, תחום שלא היה קשור לגודלם של השדות והמטעים שסביב העיר אלא ביטא את גבול שליטת מושל העיר, כמו שמפורש בבכורות נה, א שכאשר המושלים היו ביחסי איבה לא יכלו בני איפרכיא אחת לעבור לאיפרכיא השניה.

בכתובות קיב, א נאמר שבקעת בית שאן לדעת ר' מאיר דינה כשאר ארצות (ראה רש"י שם), כלומר שהיא כחו"ל. וקשה, מדוע נצרכה עדותו של ר"י בן זריו שר' מאיר אכל ירק, הרי זו ברייתא מפורשת שלר' מאיר כל בקעת בית שאן דינה כחו"ל! עוד קשה, מדוע הגמרא כל כך מפקפקת בהיתרו של רבי על סמך אכילת ר' מאיר, הרי יש מימרא מפורשת של ר"מ שכל בקעת בית שאן דינה כחו"ל?

ועוד קשה, שהרי גם לאחר שרבי התיר את בית שאן היא לא הפכה לחו"ל, וכמו שכתב בכפתור ופרח שנוהגת בה מצוות ישיבת הארץ, והיא כלולה בארץ המובטחת לעם ישראל, ומדוע היא מכונה ברש"י "שאר ארצות"?

לכן חייבים לומר שבאמת מדובר במקום אחר שנקרא ג"כ 'בקעת בית שאן' שהיתה באמת בחו"ל, שעליה דיבר ר"מ, ואין הדרשה בכתובות שייכת לבית שאן שלנו.

עוד יש לדון מהאמור בבראשית רבה לג, ה: ר' יהודה אומר, עיר היא בתחום ביישן ושמה ארבו. ביישן היא לכאורה בית שאן!

עוד יש לדון מהגמרא בחולין ששאלו את רבינו הקדוש כיצד התיר את בית שאן, שהוא מקום שנהגו בו איסור, ואמר להם: מקום הניחו לי אבותי להתגדר בו. הפירוש הפשוט הוא ש'מקום' בשאלה ובתשובה הוא בית שאן (ולא 'מקום' מופשט). ומפורש בדברי רבי שהתיר רק מקום אחד ולא הרבה כפרים, כי אז היה צריך לאמר 'מקומות שנהגו בהם איסור' או 'מקומות הניחו לי אבותי להתגדר בהם' וכו'.

בחזון איש הנ"ל סתר את הדעה המרחיבה את שטח בית שאן, בין השאר בטענה ש'תפסת מרובה לא תפסת'. ונראה שהחזו"א הבין שמתוך שרבי הסיק את מסקנתו ממעשהו של ר' מאיר שאכל ירק בבית שאן ולא עישר, שניתן להוכיח מכאן רק לגבי בית שאן עצמה שבה התרחש המעשה, אבל לא לגבי כל בקעת בית שאן.

ומצאתי שהרב צבי יהודה קוק ז"ל במכתב למערכת העיתון 'עמודים' מתאריך י"ג מנ"א תשל"ב⁸ כותב: 'מעיד אני ברור כי הגאון ר' צבי פסח פרנק זצ"ל, כשנפגשתי אתו (עם מר אריה אמיתון שהיה אז חבר בקיבוץ שלוחות), החליט מפורש פסק-הלכה לפטור את ישובי עמק בית שאן מחיובי מצוות אלה, ע"פ דברי הגמרא במסכת חולין דף ו, ב'.

כדי לברר ענין זה שוחחתי את מר אריה אמיתון (כיום גר בישוב אפרת), והוא סיפר שהלך עם הרב צבי יהודה לרב פרנק ושאל אותו אם יש איסור כלאי הכרם

8 'עמודים' אלול תשל"ב עמ' 51.

בזריעת זבל ירק (סוג קטנית למאכל בהמה). ענין בקעת בית שאן עלה מפני שאם איזור זה נחשב כחו"ל נוהג בו איסור כלאי הכרם מדרבנן בלבד (עי' רמב"ם הל' כלאים פ"ה ה"ג), והורדת דרגת החומרא של האיסור עשויה במקרים מסויימים להטות את הכף להיתר. לדברי מר אמתון הרב פרנק נקט שעמק בית שאן דינו כחו"ל רק כצירוף, ולא קבע מסמרות לפטור. לפי דברי אמתון שהשאלה שנשאל הרב פרנק היתה לגבי איסור כלאי הכרם ולא לגבי תרו"מ, הרי גם לפי הבנת הרצ"י החשבת בקעת בית שאן כחו"ל אינה מתירה זריעת כלאי הכרם, וספק אם ללא צד זה היה הרב פרנק מתיר זריעת זבל ירוק. וצ"ע.

ידוע שרבים מחמירים שעמק בית שאן קיימים בו ספיקות לגבי חיובו בתרו"מ, ויש מהמחמירים שאף לא מעשרים משדה אחת בעמק על שדה אחרת בו, שמא עבר הגבול ביניהם. רבים מחמירים לא לעשר מפירות שגדלו בעמק בית שאן על פירות של איזורים אחרים, ורבים מתייגעים למצוא עד היכן משתרעת בקעת בית שאן מבחינה הלכתית, ולדעתם בכל האיזור קיימים ספיקות לגבי חיוב תרו"מ. אמנם כפי שהתברר, קשה להבין מהו המקור עליו מתבססים בעלי הספיקות הללו; אין הבנת החזו"א שהותרה העיר בלבד בגדר חידוש, אלא זו ההבנה הפשוטה בירושלמי, ואין לכאורה מקום להסתפק בחיוב בקעת בית שאן כולה במעשרות על פי הדין, ככל הארץ⁹.

9 בחורף תשס"ה נשאל הגר"ש אלישיב שליט"א ע"י אחד מראשי מחלקת הכשרות של 'קהל מחזיקי הדת' (שליד חסידות בעלז) האם ניתן להפריש תרו"מ מתמרים של קיבוץ שדה אליהו שבעמק בית שאן על תמרים שגדלו בבקעת הירדן, ותשובתו היתה שמותר להפריש כך לכתחילה.

והיתה עמו וקרא בה כל ימי חייו... לשמור את כל דברי התורה זאת ואת החוקים האלה לעשותם. (דברים יז, יט)
את כל דברי התורה הזאת – כל ההוראה והתוכן ההיסטורי, המעמידים את המלך על ייעוד האומה ומעמדה בתולדות העמים, המבררים את יחס היחיד לתפקיד כלל האומה.
ואת החוקים האלה – כל מצוות התורה קרויות 'חוקים' ביחס למלך. הרי הן גזירות שאין להרהר אחריהן, והן מגבילות גם את זכויות המלך וגם את שרירות לבו...
מתוך פירוש הרש"ר הירש לתורה (שם)

"הפירות האסורין בבית-שאן"

מאת

יהודה פליקס

"כתובת בית-שאן" או "כתובת רחוב" זכתה לחקירה יסודית ומעמיקה. בכוונתנו הפעם לדון בשני עניינים. האחד נוגע לצד ההלכתי של המשפט: "הפירות הללו האסורין בבית שאן", והשני בא להבהיר את המשמעות הבוטאנית של סדר הבאת אותם מינים בכתובת ובמקבילה בירושלמי. לאור דיון זה נעלה הצעות בשאלת מהותה וזמנה של הכתובת.

סעיפים אלה שבכתובת יסודם בסוגיית הירושלמי (דמאי פ"ב ה"א, כב ע"ב—רע"ג) העוסקת בחיוב הפרשת תרומות ומעשרות מפירות, שנקנו בקיסרין, בית-שאן ופנייס וכן מ"עירות מותרות" אחרות; אותם הפירות חזקתם היתה שהובאו מארץ-ישראל. לגבי בית-שאן ההלכה פותחת: "המינין האסורין" ומונה תשע-עשרה מינים של גידולי-יבשה, פירות האילן ומוצריהם, ומסיימת: "הריהן בשביעית — שביעית". ונחלקו אמוראים אם "בשאר שני שבוע" הם מתעשרין דמאי או ודאי. לגבי פנייס ההלכה פותחת "המינין האסורין" ומונה מהם תמישה, אך אינה מסיימת מה דינם לשביעית ואם מתעשרים דמאי או ודאי. לגבי קיסרין, הכתובת פותחת: "כל המינין האסורין", ומונה מהם שבעה, ומסיימת: "הרי אלו בשביעית היתר ובשאר שני-שבוע — דמאי".

מעיון זה בסוגיה נמצאנו למדים, שהכתורת "המינין האסורין" אינה מתייחסת לאיסורם בשביעית, כי אם לאיסור אכילת אותם פירות ללא עישור (דמאי או ודאי) מפני שחזקתם כי הובאו מארץ-ישראל¹.

והנה בכתובת מעמק בית שאן ישנו חידוש, לעומת הירושלמי הנ"ל, במשפט הפותח: "הפירות הללו אסורין בבית-שאן בשביעית ובשאר שני שבוע מתאסרין דמי", ולאחר פירוש המינים מסיים: "בשביעית — שביעית; שני שבוע — דמי" (שורות 1—5).

1. במיוחד במאמרו של י' זוסמן, תרביץ שנה מג, עמ' 88—158, ושם הפאקסמיליה של הכתובת וצילומה. בסקירתו המקיפה על הכתובת מעיר פרופ' זוסמן שלא נכנס בה לבירור עקרוני של יסודות ההלכות ותולדותיהן שעליהם מבוססים פרטי ההלכות שבכתובות, לו יקדיש פרק נפרד. כן הוא מציין כי לא נזקק לבעיות הבוטאניות שברשימות הפירות שבכתובת. אנו נדון כאן בשני נושאים אלה.
2. כפי שפירשו מפרשי הירושלמי וכמסקנת התוספות, חולין ו ע"ב ד"ה והתיר.
3. כך, באל"ף, ובשאר המקומות "מתאסרין" ועיין זוסמן שם, עמ' 148 והערה 434, אף שלי נראה כי בכל זאת "מתאסרין" כאן בא בהשפעת "אסורין" שלפני כן. על "כתיבה ולשונה של כתובת רחוב" ראה מאמרו של א' קימרון, תרביץ שם, עמ' 154—156.

כותר: הפירות האסורין בבית שאן מחבר: פרופ' יהודה פליקס

כתב עת: סיני, צו, יח - כח

** מא לשמור על קדושת הגליון / מתוך מאגר פרויקט השו"ת - אול בר-אילן**

חסיבה	סעיף	
I	1A	1 שְׁלוֹם הַפִּירוֹת הֵלְלוּ אֲסוּרִין בְּבֵית שָׁאן בִּשְׁבִיעִית וּבִשְׁאֵר שְׁבוּעַ מִתְּאֲסָרִין דְּמֵי הַקִּישּׁוּאִין
		2 וְהֶאֱבִטְהוּן וְהִמְלִיפוּנוּת וְהֶאֱסִיפוּנוּ וְהִמְיִנְתּוּ הַנֶּאֱגֶדֶת בְּפָנֵי עֲצֻמָּה וּפֹלֵל הַמִּצְרֵי הַנֶּאֱגֶד
		3 בִּשְׁפִיפָה וְהַקְפִּלוּתוֹת מִן הָעֲצָרָה עַד הַתְּנוּכָה וְהַזִּירְעוּנִין וְהַקְצַע וְהַשְׁמִשְׁמִין וְהַחֲדָל וְהַאֲרוֹז וְהַכֶּמֶן וְהַתּוֹרֵמִסִּין
		4 הַיִּבְשִׁין וְהַאֲפִסִּין הַגְּמִלוּנִין הַנִּימְכָרִין בְּמִידָה וְהַשֹּׁמֵם וּבְצִלִּין בְּנֵי מַדִּינָה הַנִּימְכָרִין בְּמִידָה וְהַבּוֹלְבָסִין
	2A	5 וְהַתְּמָרִין אֲפִסִּיּוֹת וְהֵיִין וְהַשֶּׁמֶן בִּשְׁבִיעִית שְׁבִיעִית שְׁנֵי שְׁבוּעַ דְּמֵי וְהַפֶּת חֵלֶה לְעוֹלָם אֵילוֹ הַמְּקוֹמוֹת
		6 הַמּוֹתָרִין סְבִיבוֹת בֵּית שָׁאן מִן הָדְרוֹם שֶׁהִיא פִּילֵי דְקִמְפוֹן עַד חֻקְלָה חִיּוּרְתָּהּ מִן הַמַּעֲרָב
II		7 שֶׁהִיא פִּילֵי דְנוּיָרָה עַד סוֹף הָרִצְפָּה מִן הַצָּפוֹן שֶׁהִיא פִּילֵי דְסִכּוּתָהּ עַד כֶּפֶר קֶרְנוֹס וְכֶפֶר קֶרְנוֹס
		8 לְבֵית שָׁאן וּמִן הַמִּיּוֹרָה שֶׁהִיא פִּילֵי דְזַבְלִיָּה עַד נַפְשָׁה דְפִנוּקְטִיָּה וּפִילֵי דְכֶפֶר זְמָרִין וּפִילֵי דְאֶגְמָה
	B	9 לְפָנִים מִן הַשֶּׁמֶר מוֹתָר וְלַחוּץ אֲסוּר הָעִיּוֹת הָאֲסוּרוֹת בֵּית־חָמוֹם סוּסִיתָה עֵינֹשׁ וְעֵינְחָרָה וְדִמְכָר
	G	10 עֵינֹן וְעֵרֶשׁ וְכֶפֶר יַחְרִיב וְנוֹב וְהוֹסְפִיָּה וְכֶפֶר צִמָּה וְרַבִּי הִיתִיר כֶּפֶר צִמָּה הָעִיּוֹת שֶׁהֵן סָפִיק בַּתְּחוּם נוֹזָה
	D	11 צִיר וְצִירֵי וְגִשְׁמֵי וְזִיּוֹן וְרֹגֵב וְחַרְבַּתָּה וְאִגְרֵי חוּטֵם וְכִרְכָּה דְּבֵר הָרֵג הָעִיּוֹת אֲסוּרוֹת בַּתְּחוּם צוּר שִׁצָּת
		12 וּבִצָּת וּפִי מַצּוּבָה וְחִנּוּתָהּ עֲלִייתָהּ וְחִנּוּתָהּ אֶרֶצִּיתָהּ וּבִיבְרָה וְרֹאשׁ מִיָּה וְאֲמוֹן וְמוֹזָה הִיא קִסְטָלָה וְכָל מָה שֶׁקֵּנִי יִשְׂרָאֵל
III	H	13 גֶּאֶסֶר תְּחוּמֵי אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל מְקוֹם שֶׁ[חִזְקוֹן] עוֹלֵי בָבֶל פּוֹרֶשֶׁת אֲשַׁקְלוֹן וְחֻמַּת מִיגְדָל שְׂרוּשָׁן דּוֹר וְחֻמַּת עֲכוֹ
		14 וְרֹאשׁ מִי גִיאָתוֹ וְגִיאָתוֹ עֲצֻמָּה וְכִכָּר[חָה] וּבִית זִנִּיתָה וְקִסְטָרָה דְּגִלְיָלָה וְקוֹבְעִיָּה דְאִייתָהּ וְזִמְצִיָּה דִּירְכַּתָּהּ
		15 וּמִלְחָה דְּכוּרִיִּים וְסִחְרָתָהּ דִּיתִין[וּ] וְנַחֲלָה דְבִצְאָל וּבֵית עֵשׂ וּכְרִשְׁתָּהּ וְאוּלִי רֶבְחָהּ וְנִיקְבַּתָּהּ
		16 דְעִיּוֹן וּמִסַּב סַנְחָנָה וְכִרְכָּה דְבֵין[ס] נְגוּרָה וְתִרְגִּנוּלָה עֲלִיָּה דְקִיסְרִיּוֹן וּבֵית סָבֶל וְקִנְתָּ
		17 וְרֶקֶס טֶרְכוֹן זִמְרָה דְמַתְחָם לְבּוֹצֵרֶת יִבְקָה וְחֶשְׁבוֹן וְנַחֲלָה דּוֹרֵד אִיגֵר סְהַדוּתָהּ גִּימְרִין
	I	18 וּמִלְחָה רוּיֹזָה רֶקֶס דְגִינָא וְגִנִּיָּה דְאֲשַׁקְלוֹן וְדֶרֶךְ הַגְּדוּלָה הַחֹלְכַת לְמִידְבָּר הַפִּירוֹת
IV		19 הֵלְלוּ אֲסוּרִין בְּפָנִים בִּשְׁבִיעִית וּבִשְׁאֵר שְׁנֵי שְׁבוּעַ הֵן מִתְּעַסְרִין דְּמֵי מִשְׁלָם
		20 הָאֲרוֹז וְהַגְּזִיּוֹן וְהַשְׁמִשְׁמִין וּפֹלֵל הַמִּצְרֵי יֵשׁ אֲוִמְרִין אוּף אַחוּזִיּוֹת הַבְּכִירוֹת
		21 הָרֵי אֵלּוֹ בִּשְׁבִיעִית שְׁבִיעִית וּבִשְׁאֵר שְׁנֵי שְׁבוּעַ הֵן מִתְּעַסְרִין וְדֵיִי וְאִפִּילוֹ
	11	22 מִן תִּרְגִּזְלָה עֲלִיָּה וְלַחוּץ הַפִּירוֹת הֵלְלוּ מִתְּעַסְרִין דְּמֵי בְּקֶסֶרִין הַחִיטִין וְהַפֶּת
		23 חֵלֶה לְעוֹלָם וְהֵיִין וְהַשֶּׁמֶן וְהַתְּמָרִין וְהָאֲרוֹז וְהַכֶּמֶן הָרֵי אֵלּוֹ מוֹתָרִין בִּשְׁבִיעִית בְּקֶסֶרִין
	21	24 וּבִשְׁאֵר שְׁנֵי שְׁבוּעַ הֵן מִתְּקַנִּין דְּמֵי וִישׁ אֲוִסְרִין בּוֹלְבָסִין הַלְּבָנִין הַבָּאִין
		25 מֵהָר הַמֶּלֶךְ וְעַד אִיכָן סָבִיב לְקִיסְרִין עַד צוּרְנָה וּפְנִדְקָה דְטַבִּיתָהּ וְעַמּוּדָה
	H	26 וְדוֹר וְכֶפֶר סָבָה וְאֵם יֵשׁ מְקוֹם שֶׁקֵּנוּ אוֹתוֹ יִשְׂרָאֵל חוּשִׁשִׁין לוֹ רַבּוּתֵינוּ שְׁלוֹם הָעִיּוֹת
		27 הַמּוֹ <ת> רֹת בַּתְּחוּם סְבִסְטִי אִיקְבִּין וְכֶפֶר כְּסָדִיָּה וְצִיר וְאוּלִּין וְצִפְרִין וְעַנְיִן וּבִלְעָם עֲלִייתָהּ וּמִזְחָר
		28 וְדוֹתָן וְכֶפֶר מִיָּה וְשִׁילָתָהּ וּפְנַטְאָקוּמוּתָהּ לְבִיָּה וּפְרִדִּסְלִיָּה וְיָצָת וְאַרְבְּנוֹרִין וְכֶפֶר
		29 יְהוּדִית וּמוֹנִרָתָהּ וּפִלְגָה דְשִׁלָּאָף

נוסחה דומה פותחת ומסיימת לגבי פניסי. רק לגבי קיסרין ישנו שינוי בפתיחה: "הפירות הללו מתעשרין דמי בקסרין" ומסיים: "הרי אלו מותרין בשביעית בקסרין ובישאר שני שבוע הן מתקנין דמי"⁵.

שתי הכותרות "הפירות הללו אסורין בשביעית" הן אפוא חידוש של הכתובת, ונשאלת השאלה מה משמעות "אסורין" כאן? פרופ' זוסמניא פירש: "ויש לנהוג בהם כדין פירות שביעית". כנראה שלכך נתכוון מחברן של הכותרות הנ"ל. ברם עיון במקורות הדנים באיסורי שביעית מראה, כי המונח "אסורין" לגבי פירות שביעית מתייחס רק לגידולים שנזרעו בשביעית או שהם ספיחי שביעית ולא לפירות האילן, שהם מותרים בשביעית⁶. הקושי הוא אפוא שברשימת הפירות שבכתובת "האסורין בשביעית" בבית שאן ובפניסי מוזכרים פירות האילן ומוצריהם. ואמנם לגבי כל הגידולים מתאים הסיכום שבירושלמי: "הרי הן בשביעית — שביעית" וכלל בכך דיני קדושת שביעית, התופסת בכל המינים.

4. שורות 18—21 שבכתובת. סעיף זה פותח: "הפירות הללו... מתעשרין דמי משלם" ומסיים: "הן מתעשרין ודיי" (כאמור, במקור שבירושלמי לא פורש אם "מינין אסורין" אלה מתעשרים דמאי או ודאי). ועיין הסברו של הר"ש ליברמן (תרביץ שנה מה, תשל"ה, עמ' 60 ואילך) כי "פעמים 'ודאי' כוונתו דמאי שמפריש מן הפרי תרומה גדולה".

5. שורות 22—24: וראה בירושלמי שם, הדיון בטעם ההיתר של פירות שביעית אלה בקיסרין, ועיין להלן הערה 7.

א. במאמרו הנ"ל הערה 1, עמ' 111.

6. נחלקו אמנם המפרשים למהות "אסורין" לגבי ספיחים, וארבע שיטות בנידון: א) שיטת רש"י שהכוונה לאיסור אכילה והנאה מהם לאחר הביעור (פסחים נא ע"א ועיין כנגדה דברי ר"ת בתוספות שם ד"ה כל); ב) שיטת הרמב"ם במהדורא קמא של פירושו לשביעית פ"ט מ"א, שהאיסור הוא לקצור את הספיחים "כדרך הקוצרים" ולשומרם; ג) שיטת רבנו תם ש"אסורין" היינו שחלה עליהם קדושת שביעית (עיין בר"ש למשנת שביעית שם); ד) שיטת רוב המפרשים היא ש"ספיחין אסורין" היינו באכילה ובהנאה בשביעית (הריב"ם"ן בפירושו שם; הראב"ד בפירושו לת"כ בהר פרשה א' א; מהד' וייס קו רע"א, והרמב"ם במהדורות ב' ו"ג' של פירושו למשנה ובחיבורו פ"ד מה' שמיטה ויובל ה"ב; ועיין נימוקיו של הרש"ם בפירושו לירוש' שביעית פ"ט, כנגד השיטה ש"אסורין" היינו לאחר הביעור). ואמנם ממקומות אחדים בירושלמי ראה לשיטה האחרונה (ראה שביעית פ"ט ה"א, לח ע"ד, שרבי שמעון הקפיד על מלקט שביעית, וכן רבי הקפיד: "ולית אסור, ולא ספחין אינון"; עיין פאה פ"ז ה"ד, כ רע"א). ועיין מאמרי על גלגלי איסור ספיחים, סיני כרך צ, עמ' קסח—קעט, לשאלת הספיחים חזרתי במאמרי בספר היובל להגר"ד סולובייצק ח"א, עמ' שסט—ת.

7. לכאורה אפשר היה לפרש "אסורין בשביעית" לגבי פירות האילן, שחלה עליהם קדושת שביעית לעניין איסור סחורה, מלוגמא וכביסה וכדומה. ברם אם אמנם לכך היתה הכוונה, הרי איסור זה היה צריך לחול על פירות הארץ שהובאו לקיסרין ולגביה נאמר בירושלמי, (וכן בכתובת, שורה 23): "הרי אלו בשביעית היתר". ודייק התלמוד בשאלה: "ויהיו בשביעית שביעית"? ולא שאל "ויהיו אסורין בשביעית", שהרי המונח "אסורין" אינו חל אלא על גידולים שנזרעו בשביעית או על ספיחים, בעוד שברשימה זו מצויים פירות האילן שהמונה

ברם עורך הכתובת לא הסתפק בסיכום זה והוסיף לפני רשימת הגידולים את הכותרת: "הפירות האסורין בשביעית". מסתבר שעלידי חזרה זו כוונתו היתה להבליט ולהדגיש את ההלכה. אך תוך כך השתמש בביטוי המטעה "אסורין" לגבי כל פירות שביעית, ולא חש שבכך, שבמקור התלמודי שלפניו הכוונה היתה בביטוי "אסורין" רק לענין אכילת אותם הפירות ללא הפרשת מעשרות.

ראיה נוספת לכך, כי הפתיחה "המינין האסורין בבית-שאן" שבירושלמי התייחסה רק לענין מעשרות ולא לשביעית. היא בבית-הביניים שהכניס עורך הירושלמי: "ולענין ספחין — מראש-השנה ועד חנוכה — אסור ספחין; מן החנוכה ועד העצרת — התר

"אסורין" אינו תופס לגביהם. שאלה זו, למה לא יחולו בקיסרין דיני שביעית על אותם פירות? תירצו בירושלמי: "ישראל משמטין וגוי פטור; ישראל וגוים רבים על הכותים" (ובשביעית הולכים אחר הרוב; מכסירין פ"ב מ"א). וקשה, למה לא הותרו הפירות בבית-שאן מנימוק זה? נעלה בנידון שלש השערות: א) שבפריפריה החקלאית (שלא הותרה ונחשבה כא"י) של בית-שאן רבו הכותים על ישראל וגוים (עיין מאמרי על החקלאות בעמק בתקופת המשנה והתלמוד, ספר העמק "מארץ קישון", תשכ"ז, עמ' 123—132). ב) שבאיזור זה לא היו "ישראל משמטין" (ואולי זה הטעם שהכתובת נקבעה בבית הכנסת שבסביבה, כאזהרה). ג) שאותם מינים: חטים, יין, שמן, תמרים, אורז וכמון, שכרגיל הובאו מן הארץ לקיסרין, הותרו בשביעית, מתוך שלא חששו שאותם מצרכי יסוד, שהמחסור בהם היה רב בשנת השמיטה, יגיעו לקיסרין מן הארץ. באותה שנה היתה קיסרין צריכה לגדל אותם מינים בפריפריה החקלאית שלה, שהיתה כנראה ניכרת, (על פי גבולותיה; עיין ירושלמי דמאי שם) ולכך הכוונה במאמר "ישראל משמטין וגוי פטור, ישראל וגוים רבים על הכותים", שאף שזה היה איזור "מותר", הרי ישראל חייבו לשמט את אדמותיהם (עיין להלן הערה 11). סביר גם להניח כי חלק ניכר ממצרכים אלה הביאו לקיסרין עיר-החוף מחוצה לארץ. ברם באיזור המותר בבית-שאן, שתחומי העיר והפריפריה החקלאית שלה לא היו נרחבים, סמכו אף בשביעית על הייבוא מאיזורי הארץ, ולכן חלים עליהם דיני שביעית. אני מקבל בזה את שיטת זוסמן שתחום בית-שאן כלל בעיקר את העיר וסביבתה הקרובה ולא נתפשט לעמק בית-שאן. ראה תרביץ שם, עמ' 119 דיון בשאלת תחומי ההיתר בבית שאן. ועיין במאמרנו, להלן ציון 28.

8. מסתבר שנמשך אחר הביטוי "העירות האסורות" שבירושלמי שם ובכתובת (ש' 9, 11) והכוונה למקואות האסורים בשביעית, שדינם כא"י שהחזיקו בה עולי בבל, ש"לא נאכל ולא נעבד" (שביעית פ"ז מ"א).

9. לכאורה אפשר לדחוק ולהסביר שהכותרת "הפירות הללו אסורין בשביעית" התייחסה לגבי בית-שאן, רק לחלק הראשון של המינים, שהם גידולי שדה שדין ספחין חל עליהם, והמשפט המסיים "הרי הן בשביעית — שביעית" מתייחס לשלושת המינים האחרונים שהם פירות האילן ומוצריהם. ברם לגבי פנייס באה אותה כותרת והוזכרו במעורב גידולי שדה ופירות האילן.

10. הלכה זו הובאה לאחר הסברו של רבי זעירא לעונת האיסור של "קפלוטות — מן העצרת ועד חנוכה", מתוך שבה "איסור רבה על של היתר". כלומר שרוב הקפלוטות מיובאים לבית-שאן מן הארץ, מה שאין כן "מן החנוכה ועד העצרת", שזו עונה אקלימית נוחה לגידולם, וחזקתם שגדלו במקום והם פטורים מן המעשרות. ההמשך "ולענין ספחין וכו'" אפשר שהם המשך דברי רבי זעירא ולפשוטו הכוונה לא רק לקפלוטות כי אם לכל גידולי השדה שברשימה.

ספחין; מן העצרת ועד ראש־השנה — צריכה". הלכה זו באה לציין שקודמתה עסקה בשאלת איסור אכילת פירות הארץ שהובאו לבית־שאן מבלי להפריש מהם מעשרות, והיא מוסיפה שלגבי המינים שדין ספיחי שביעית חל עליהם, הרי לא כל השנה חוששים שהובאו מן הארץ¹¹. האיסור חל מראש־השנה ועד חנוכה, ושהיא עונת הזריעה במקום והגידולים הגיעו לבית־שאן מאיוורי הארץ הקרירים יותר, שהקדימו לזרוע בקיץ. לעומת זאת מחנוכה ועד עצרת — חג שבועות — היא עונת הגידול העיקרית בבית־שאן ואין חוששים שהובאו אליה מן הארץ ספיחי שביעית. ואשר לעונת הקיץ — מן העצרת ועד ראש־השנה — "צריכה" — ספק הדבר אם הם מגידול מקומי או מיובא מן הארץ — וצריך לבדוק למקור ממנו בא אותו יבול¹².

עורכה של הכתובת אפשר שלא הכיר הלכה זו בעניין ספיחים או שלא רצה להכניסה לכתובת בגלל מורכבותה וספיקה — "צריכה"¹³, לכן העדיף לתת הלכה פסוקה, הכוללת איסור ספיחים, בכותרת: "הפירות האסורים בשביעית".

*

11. פירשתי כרש"ם וכפני־משה (ועיין במראה־הפנים) שהלכה זו באה להוסיף דין ספיחי שביעית שהובאו מן הארץ. בדרך של שמא ואולי ניתן להעלות פירוש שונה לגמרי, שלפי הכוונה לשאלת אכילת ספיחים שגדלו בבית־שאן עצמה (השווה חולין ז ע"א על "כרכים שכבשום עולי מצרים ולא כבשום עולי בבל והניחום כדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית"). ובא להשמיענו שעניי ישראל רשאים ללקוט ספיחים בבית־שאן רק בעונת הגידול העיקרית, שיש להניח כי הם ספיחים, ולא נזרעו. שהרי מקום "שהחזיקו בו עולי מצרים — נאכל ולא נעבד" (שביעית פ"ו מ"א) היינו שמותר לאכול את ספיחיו אך אסור לחרוש ולזרוע בשביעית (כשיטת הרמב"ם בפ"ד מהלכות שמיטה הכ"ו; אך עיין רש"י, בחולין שם, שפירש כי אותם מקומות "מותר לחרוש ולזרוע שם בשביעית", וכן היא שיטת הרש"ם, בפירושו לירושלמי רפ"ט דשבועות, שביט שאן דינה "שנאכל ונעבד").

12. כך הנוסח בירושלמי שלפנינו כ"ל וד"ו, ועיקרי הדברים כך בכ"ר [אלא ששם לא מובא שמו של ר' זעירא] ושם שיבוש במקום "אסור ספחין" — "אסור היתר", ובמקום "היתר ספחין" — "אסור היתר". התוספות (פסחים נא ע"ב, סוף ד"ה כל) גרסו בירושלמי: "מראש־השנה ועד חנוכה — איסור ספחין; מחנוכה ועד ראש־השנה — היתר ספחין" ופירשו לענין ספיחים במוצאי שביעית בכל הארץ ובכל המינים, (היינו ללא קשר עם ההלכה "המינים האסורים בבית־שאן" שבאמצעת הובא מאמר זה) שהאיסור נמשך עד חנוכה של שמינית. כך גם פסק הרמב"ם (פ"ד מה' שמיטה ה"ו) אך השיג עליו הראב"ד: "לא מצאתיה לא במשנה ולא בתוספתא ולא בירושלמי" והעיר על כך הכסף־משנה, שלפני הרמב"ם היה נוסח דיומה לזה שהביאו התוספות. ברם לפשוטו, בהקשר הדברים שבירושלמי, אין כל אפשרות לקבל נוסח, שלפיו מדובר באיסור ספיחים במוצאי שביעית בכל הארץ. (עיין במהר"י קורקוס המקשה שלפי הגירסא דילן: "איך אפשר שאחר שהותרו יסתפקו שיחזרו אחר העצרת להיות אסורין" והוא מנסה להפוך את הגירסא). ועיין השגותיו המנומקות של הרש"ם (ירושלמי דמאי שם, ובאריכות לשביעית רפ"ט) כנגד שיטת הרמב"ם.

13. בגלל אופיה וצורתה של הכתובת — הפסיפס — נאלץ עורכה להצטמצם בהלכה פסוקה. וכך נמנע להזכיר את המחלוקת בירושלמי אם אותם מינים האסורים בבית שאן מתעשרים ודאי

נעיר עוד שאף אם לא דייק עורך הכתובת בניסוח הכתורות על "הפירות האסורים בשביעית", הרי שניכרת יד מקצועית במניין וסידור אותם מינים האסורים בבית-שאן. בטבלה הבאה נקביל את הרשימה שבירושלמי לזו שבכתובת ונסביר את עקרונותיה (המספרים בסוגריים מציינים את סדר הקבוצות והמינים שבירושלמי).

כתובת	ירוש'	כתובת	ירוש'	כתובת	ירוש'
I צמחי מקשה ¹¹ (IV)	1. קישואין (12)	III "זירקונין" ¹⁸ (I)	8. קצע (קצח) (1)	IV חסיות ²² (II)	15. שום (4)
2. אבטיחין (14)	9. שומשמין (2)		10. חרדל (3)	16. בצלים (7)	
— דילועין ¹⁵ (13)	10. חרדל (3)		11. אורז ¹⁹ (—)	17. בולבסין ²³ (5)	
3. מלפפונות (15)	11. אורז ¹⁹ (—)		12. כמון (—)	V פירות האילן (V)	
	12. כמון (—)		13. תורמסין ²⁰ (19)	18. תמרים אפסיות (16)	
II ירקות (III)	13. תורמסין ²⁰ (19)		14. אפונין הגמלונין ²¹	19. יין (17)	
4. אסטפליני ¹⁶ (10)	14. אפונין הגמלונין ²¹		= אפונין השחורין (6)	20. שמן (18)	
5. מינתה (9)	= אפונין השחורין (6)			21. (?) פת (חלה לעולם ²⁴) (20)	
6. פול המצרי (8)					
7. קפלוטות ¹⁷ (11)					

או דמאי (ונקט כראשון) וכן קבע הלכה שבפנייט המינים מתעשרים דמאי, אף שלא צוין בירושלמי. כן מנה תורמסין בין המינים האסורים ולא ציין "יש אומרים" כבירושלמי. וכן לגבי קיסרין לא הביא את המחלוקת בירושלמי על סוגי הבולבסין האסורים.

14. בעוד שבירושלמי הם האחרונים שבין גידולי השדה, העביר אותם עורך הכתובת לתחילת הרשימה. אפשר בגין חשיבותם הכלכלית. ברם יש לציין כי בירושלמי מובאת בין קפלוטות לקישואין ההלכה "ולעניין ספחין וכו', מן החנוכה ועד העצרת — התר ספחין" ובוודאי לא נתכוונה לכלול בהיתר זה צמחי מקשה, שהרי הם מתחילים להניב יכול רק בקיץ. לאחר עצרת. רק באיזורים חמים בחורף, כגון יריחו, ניתן היה להשיג בין חנוכה לעצרת מיני מקשה (השווה המסופר על רבי "שתיה לוקח קישואין בכורות למלכות" — ירוש' מעש"ש פ"ד ה"א, נד ע"א; והשווה בבלי ע"ז יא ע"א). אפשר אפוא כי ברשימה המקורית היו צמחי המקשה בראשה, כמו בכתובת, ועורך הירושלמי העבירם לאחרי ההלכה "לעניין ספחין".

15. אלה לא הוזכרו בכתובת ונראה שצדק עורכה שלא כלל את הדילועין הוא הקרא (Lagenaria vulgaris) באשר זה גידול המתאים לשטחים עירוניים, כגון בחצרות ובפינות, מקום שהדלעת מטפסת על הקירות והגגות. אין אפוא להניח כי בבית-שאן נאלצו לייבא ממקום אחר. כנראה שבירושלמי נמנו דילועין בגלל השיגרא למנות את ארבעת צמחי המקשה ביחד.

16. בירושלמי: איסטפניני, והוא גזר הגינה. לשאלת זיהויו עיין מאמרי על "פרק זרעים" (שבתוך הלכות א"י מן הגניזה למ' מרגליות, ירושלים תשל"ד, עמ' קסו) בחיבור קדום זה צויין כי תקופת גידולם של האיסטפליני היא תשעה חדשים. גידול חורף זה קשה היה לגדלו בבית-שאן בגלל תקופת גידולו הארוכה (בימינו מגדלים ממנו זנים מבכירים בהרבה) ואפשר שלכך

כבר הרגיש פרופ' זוסמן, כי בושימת הפירות האסורים בבית-שאן, מסתמנת

נתכונה התוספת שבירושלמי: "והאסטפניני לעולם" שאין כל אפשרות לגדלם שם. אפשר אמנם ש"לעולם" מתייחס לכל המינים המנויים למעלה. עורך הכתובת ויתר על מלה זו, באשר כבר הקדים שהם אסורין בין לשביעית בין למעשר. ועיין לעיל, הערה 14, טעם הקדמת צמחי המקשה. 17. הוא צמח הכרישה — *Allium porrum* שגידולו לצורך מאכל "ראשו" (= קפלוט) היינו בצלו הארוך (כשגידולו בצפיפות למאכל עליו, ש"גזוז" מדי פעם [עיין יומא פג ע"ב] נקרא כרישין או כרתין). תקופת גידולם של הקפלוטין ארוכה מאד (בפרק זרעים [ראה הערה 16] צוין שהיא שנים עשר חודש; ואפשר שמטעם זה נמנע רבי מלהתיר קפלוטין מיד במוצאי שביעית, עיין ירושלמי שביעית פ"ו ה"ד, לו רע"א). מטעם זה כיוונו בבית-שאן את גידולו שיבשיל בעונת החורף או האביב ולא בקיץ "מן העצרת ועד החנוכה" (ירוש' שם, ושורה 3 בכתובת) שאז "אסור רבה על ההיתר" (כדברי רבי זעירא בירושלמי) שהביאו את הקפלוטין מחלקי הארץ הקרירים יותר. הקפלוטות נמנו בכתובת ובירושלמי לצד מיני הירקות ולא בין "החסיות", היינו צמחי בצל ופקעת (שעמהם נמנה בהלכות אחרות; עיין תוספתא תרומות פ"ט ג), מכיוון שהקפלוטין שונים משאר החסיות (בצלים, שומין ובלבסין — מס' 15—17), בכך שאין אפשרות לשמור אותם תקופה ממושכת, ולכן העדיפו למנותם בין מיני הירקות (עיין תוספתא תרומות פ"ד ה).

18. "והזירעונין" נימנו רק בכתובת ולא בירושלמי, ולכאורה נראה שזה אחד המינים, ואפשר שהכוונה לזרעוני אבטיחים ומלפפונות שהם "זרעוני גינה נאכלים" (תוספתא תרומות פ"י ב; ועיין ירושלמי מעשרות פ"א ה"ב, מח ע"ד, דיון לגבי "מעז אבטיח", היינו זרעי האבטיח, אם הם למאכל, אך ודאי ש"מעז מלפפונות" הם למאכל; ע"ע תוספתא כפשוטה עמ' 711, וספרי, החקלאות בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 117—118). ברם יותר נראה לי ש"והזירעונין" הם לא מין מיוחד, כי אם כותרת לשבעת המינים (קצע עד אפונין; מס' 8—14), שכלל אותם במונח "זירעונין", הם "זרעוני גנה — זרעים הנאכלים" (תוספתא ב"מ פ"ט טז; והשווה דניאל א, יב: "ויתנו לנו מן הזירועים ונאכלה" ופירש רס"ג: "הם פול הלבן ופול המצרי וכו'"). יש להעיר כי בפיוט לטל שפירסם מ' זולאי (בהארץ מיום יד בניסן תש"ב תחת השם "שוק המזונות הארצישראלי מדור של קליר" נמנו שלושים וחמשה גידולים בקבוצות שונות. הקבוצות שם מלאכותיות והן צורפו ע"פ הכתובים או המשנה. וכבר העיר על כך י' זוסמן (תרביץ שנה מד, עמ' 194) שקיים רק דמיון בין הקבוצה שבשורה 3 של הכתובת שלנו "והקצע והשמשמין והחרדל... והכמן" לבין הקבוצה "שמשמין וחרדל וכמן וקצח" שבפיוט הנ"ל.

19. אירז וכמן לא הוזכרו בירושלמי, ברשימה של המינים האסורים. מתוך הנחה שהם גדלים בבית-שאן, ולכן הם מותרים, כתירוצו הירושלמי לגבי דבילה שלא נזכרה עם המינים האסורים בקיסרין, ושם נמנו אירז וכמן, מפני שהיא מותרת (משום "דהוה שרייה היא", כבכ"ר וכי"ל וכעין גירסת הרש"ט, ולפני כן שם: "נהיגין בהדא דבילתא שוריי"). לא נראית הסברא (שמעלה זוסמן בעמ' 111), שאירז וכמן לא הוזכרו "בגין דתניתא" — מתוך שהם נמנו במשנת דמאי רפ"ב עם "המינים המתעשרין דמאי בכל מקום" (כסלקא דעתך שבירושלמי שם בדיון על קיסרין; יש לציין כי משנת דמאי זו מתייחסת לחוצה לארץ, ששם אותם מינים אינם גדלים, עיין ירושלמי שם, ולא כללו בזה את בית-שאן וקיסרין). סביר להניח כי עורך הכתובת

קבוצות בוטאניות מסויימות²⁰; כך הדבר בירושלמי ובכתובת, אלא שעיון ברשימה שבכתובת מצביע על עבודתו המקצועית של עורכה, שאירגן אותה רשימה מחדש. ברשימת "הפירות האסורין בבית-שאן" נכללים עשרים עד עשרים ושניים מינים²¹,

הוסיף לרשימה אורז וכמון, מתוך שכירר כי גידולם נצטמצם בבית-שאן וייבאום מן הארץ (אך לא הוסיף דבילה, חרובים ותמרים שנמנו במשנה הנ"ל, מתוך שידע כי גידולם בבית שאן, פרט ל"תמרים אפסיות").

20. הוא הצמח *Lupinus termis* (Alba), הרגיש לקרקע סידנית (עיין אנציקלופדיה לחקלאות, כרך ב' עמ' 298) האופיינית לבית-שאן. בירושלמי: "יש אומרים אף התורמוסין" ועורך הכתובת הכריע ומנה אותם בצד המינים האסורים.

21. הכוונה לקטנית החימצה — *Cicer arietinum* (בערבית: חמוס). זיהוי אפונים גמלוניס לאפונים שחורים הצעתי בספרי עולם הצומח המקראי, עמ' 162, ועתה, בכתובת דילן, בא על אישורו. כבר במשנה מצינו שימוש במונחים "אפונים השופין" ומין אחר הם "אפונים הגמלוניס" (כלאים פ"ג מ"ב) וכנגדם: "אפונים לבנים ו"אפונים שחורים" (טבול יום פ"א מ"ה; בדברי רבי יהודה). אפשר שאותם שמות היו רווחים במקומות שונים בארץ או שעורך הכתובת העדיף את המונח "גמלוניס", המתייחס לגודל הזרע, על המונח "שחורים", מתוך שבזמנו החלו לגדל זנים בהירים של המין הגדול ולכן העדיף לציין את הצורה (גם בימינו מצויים זנים בהירים של המין הגדול; עיין אנציקלופדיה לחקלאות, ת"ב עמ' 115). אף שלפי המשנה (כלאים שם) "אפונים הגמלוניס מין ירק", הרי מכיוון שהמדובר בקטנית הנאכלת חיה או מבושלת, העדיף העורך למנותה בין "הזרעונין". ובכל אופן צדק שלא מנה אותם ליד החסיות — מיני הבצל, — כסדר שבירושלמי. יש לציין כי רבי שמעון סבור כי אפונים הגמלוניס דינם כמיני זרעים אורז וכו' לענין שביעית והולכים בהם בתר השרשה.

22. "חסיות", הם צמחי בצל ופקעת, עיין לעיל הערה 17.

23. בולבסין נזכרו פעמים אחדות בספרות חז"ל (נוסחאות: בולבסין, כולבסין) והם הבצלים של צמח הכדן — *Muscari comosum* הגדל בר בארץ וביררו ממנו זנים אחדים שגידולם לפנים. דיוסקורידס מצייןם כ" *Bolbos edodimos* (עיין: I. Löw, Flora ber Juden 2, 185). וברור כי התעתיק הנכון הוא "בולבסין" כמו בכתובת. היו מגדלים מהם זנים לבנים ואדומים, ונחלקו בירושלמי שם אלו מהם הובאו לקיסרין מהר"המלך; עורך הכתובת הכריע כראשון (שורה 24).

24. אני מסכים עם זוסמן (עמ' 114) שלא מדובר במין קטנית — "פתחלה" — כפי שפירשו המפרשים, כי אם בא לציין כי בבית-שאן חייבים להפריש מן הפת חלה לעולם, אין אם באה מן האיסור או מן ההיתר. מכיוון שכך, קשה להכריע אם הכוונה היתה למנות את הפת עם המינים האסורים בבית-שאן או שהכוונה היתה להורות על חיוב בחלה על הפת לעולם (השווה משנת שביעית ספ"ט וירושלמי שם). אף שנראה כי בית-שאן וסביבתה החקלאית ה"מותרת", שהיתה מצומצמת, לא יכלה לספק את התצרוכת בתבואה לפת והיו צריכים להביאה מן הארץ. (ועדיין צריך עיון למה לא נזכרו ליד הפת גם החטים. כמו בקיסרין, ושם בכתובת שורה 22, במקום "והפת" שבירושלמי, הוסיף "חלה לעולם").

25. שם הערה 122, אך מציין: "לא הצלחתי לעמוד על משמעותן של קבוצות אלה".

26. אם נוסיף "זרעונים" (עיין לעיל הערה 18) ו"פת"; ר' הערה 24.

לעומת שבעה בקיסרין וחמישה בפנייס. שתי סיבות גרמו כנראה לייבוא המגוון של מינים לבית-שאן מחלקי הארץ האחרים: א) התחום הצר למדי של בית-שאן שהותר לשביעית ולמעשרות, שהיה עירוני בעיקר, ללא פריפריה חקלאית ניכרת²⁷; ב) אקלימה הקשה של בית-שאן שהוא חם מאד בקיץ וקר בחורף, דבר שמנע גידולם של מינים אחדים. לעומת זאת היו נרחבים יותר תחומי קיסרין שהותרו, ובאקלימה הנוח יכלו לגדל את רוב המינים, פרט למצרכי היסוד: חטים, יין, שמן, תמרים ואורז, שנוסקו לייבאם מן הארץ²⁸. פנייס השוכנת בגבולה הצפוני של הארץ נזקקה כנראה עוד פחות להביא גידולים חקלאיים מן הארץ, באשר ייבאה אותם מחוץ-לארץ.

לפנינו כתובת שנערכה והותקנה כפסיפס בריצפת בית-כנסת ביישוב יהודי לא הרחק מבית-שאן²⁹. במטרה הלכתית ברורה: ללמד דיני מעשרות ושביעית החלים על בית-שאן וסביבתה, על קיסרין ופנייס וזאת "עירות המותרות", שהיישוב היהודי שם היה זעום. כמו כן פורטו בכתובת מקומות "אסורים", שבהם ישבו יהודים בסביבה לא-יהודית וצוינו תחומי ארץ-ישראל, זו שהחזיקו בה עולי בבל³⁰, לגביהם חלים דיני מעשרות ושביעית במלוא היקפם.

נראה לנו כי הטקסט של הכתובת משקף את המציאות החקלאית בזמן שנקבעה הכתובת בפסיפס; ניכרת בה יד עורכת, שטרח להתאים את המקור הספרותי שהיה לפניו למציאות הכלכלית שבימיו ולאופיו המיוחד של הפסיפס³¹. כך, על כל פנים, לגבי סדר המינים האסורים בבית-שאן והכותרת: "הפירות האסורים בשביעית" שהוקדמה לרשימת הפירות של בית-שאן ופנייס.

הרשימה שבירושלמי, ברור שזמנה לאחר ירבי התיר את בית-שאן³² וכנראה שהיא אמוראית³³, אך אינה מאוחרת לסוף המאה השלישית, שהרי רבי זעירא כבר מפרש

27. כפי שהסיק זוסמן (עמ' 119) בדונו על תחומי בית-שאן שבכתובת. ועיין חזון איש לשביעית סי' ג, יט: "אין לנו אלא מה שאמרו בגמרא 'בית-שאן' אבל לא שדות סביבותיה, חוץ לתחומה".
28. עיין לעיל סוף הערה 7. כנגד שיטה זו שהכתובת מציגת תחומים צרים של העיר בית שאן, יצא ז' ספראי, גבולות ושלטון בארץ ישראל, תש"מ (ר' מפתחות), שלדעתו מדובר בה בתחומים רחבים שבתוך עמק בית שאן.

29. עיין זוסמן עמ' 115 הערה 155, המתלבט אם יישוב זה, היה בתחום "המקומות המותרין סביבות בית שאן" (ש' 5 בכתובת) או שהיה מחוצה להם, בתחום א"י שהחזיקו עולי בבל. שמא העובדה הנ"ל, על הייבוא הנרחב של כעשרים מינים לבית-שאן, המעיד על פריפריה חקלאית מוגבלת (ר' לעיל הערה 24), יש בה כדי להצביע על כך שיישוב זה, המרוחק 4–5 ק"מ מבית שאן, היה מחוץ לתחומי בית-שאן המותרים.

30. שביעית פ"ו, מ"א. ועיין י' זוסמן, תרביץ מה עמ' 213 ואילך, על הברייתא דתחומין המבוססת על משנה זו. הציונים שבהמשך מתייחסים למאמרו הקודם (הערה 1).

31. במסקנה זו אני נאלץ לחלוק על דברי זוסמן (הערה 474) ש"אין לדעת אם הטקסט משקף עוד את המציאות — הגיאוגרפית החקלאית וכדומה — בזמן שנקבעה הכתובת, או שמא אין כאן אלא העתק של מקור ספרותי קדום יותר".

32. ירושלמי דמאי שם, בסמוך לרשימת המינים האסורים בבית-שאן.

33. כמסקנתו של זוסמן שם עמ' 109. ועיין שם בהערה 113 דיון על זהותו של "ר' יוסי דכפר דן

טעם איסור קפלוטין "מן העצרת ועד חנוכה", ואפשר שרשימה זו נתחברה על ידי בן-דורו של רבי זעירא³⁴.

אם נכונה מסקנתנו כי הכתובת משקפת מציאות חקלאית בזמן שנערכה ונקבעה בפסיפס, הרי מהשוואתה עם רשימת המינים האסורים בבית-שאן שבירושלמי מתברר, שלא חלו שינויים ניכרים בהרכב המינים שהובאו לבית-שאן במשך אותה תקופה. עורך הכתובת רק החסיר מין אחד (דילועין) והוסיף שניים (אורז וכמון)³⁵, וכן הוסיף "הזירעונין", כנראה ככותרת³⁶. שמות הצמחים היו בשבילו "שמות חיים", הוא דייק בתעתיקים (איסטפליני, בולבסיני³⁷) וטרח להתאים אחד מהם לשם המקובל בזמנו³⁸. כל אותם מינים הוא סידר מחדש בקבוצות מתאימות.

לא נוכל אפוא לקבל את מסקנתו של פרופ' זוסמן ש"אין להקדים את הכתובת למאה הששית-השביעית"³⁹. קשה להעלות על הדעת שמאות שנים לאחר חיבורה של הרשימה שבירושלמי עדיין נשתמרה מסורת השמות של הצמחים, דרכי השיווק והאריזה⁴⁰. יותר נראה לנו שהכתובת נערכה ונקבעה לא הרחק מזמן סיום עריכתו של התלמוד הירושלמי⁴¹. מצינו קווי דמיון אחדים בין כתובת זו לבין החיבור "פרק

בשם ר' בן מעדיה" בעל המאמר על המינים האסורים בבית-שאן. אם נכון הנוסח "דכפר דן" נוטה אני להעדיף את זיהוי לכפר דנא, שבצפון בית-שאן, יותר מאשר לדן שבצפון עמק החולה המרוחק (עיין בהערה שם). רק אדם מסביבת בית-שאן יכול היה לעשות "מחקר שווקים" ולקבוע אילו גידולים הובאו למקום.

34. רבי זעירא ישב בטבריה ועיסוקו היה בפשתן (ירושלמי בבא מציעא ספ"ד). נראה שבעיסוקו זה הוא בא במגע הדוק עם בית-שאן, שהיתה מרכז חשוב לאריגת הפשתן, וכך מציין רבי זעירא: "כלי פשתן הבאין מבית-שאן ככלי צבעונין הן" (ירוש' קידושין פ"ב ה"ה סב ע"ג; ועיין בר"ר ספ"כ).

35. לעיל הערות 15, 19.

36. עיין לעיל הערה 14.

37. לעיל הערות 16, 23.

38. "אפונין הגמלונין" במקום אפונים שחורים שבירושלמי; עיין לעיל הערה 23.

39. שם עמ' 154. ולהלן הוא מסיק כי "יש לשייך אותה למאה הז' בערך, סמוך לכיבוש הערבי — לפניו או לאחריו". הסימוכין מן המימצאים הארכיאולוגיים שהוא מביא אינם חד־משמעיים, ואין להוציא מכלל אפשרות שהכתובת שייכת לשלבים הקדומים של בית הכנסת. על המימצא הארכיאולוגי שבאתר בית הכנסת ראה פאני ויטו, בית הכנסת של רחוב, עתיקות כרך ז, ירושלים תשל"ד.

40. השווה למשל "המינתה הנאגדת בפני עצמה"; "פול המצרי הנאגד בשיפה"; "האפונין הגמלונין הנמכרין במידה"; "ובצלין בני המדינה הנמכרין במידה" (שורות 2—4). אשר לאחרון נראית הערת זוסמן (עמ' 113 והערה 137) שכך יש לגרוס בירושלמי במקום "ובצלים הנמכרין לבני המדינה הנמכרין במידה" (כ"ל; בד"ו: "ובצלים הנמכרין ובני המדינה הנמכרין במידה").

41. לא ייתכן להקדימה יותר, באשר סעיפים אחדים של הכתובת יסודם במאמרים של אחרוני האמוראים; עיין זוסמן, עמ' 152.

זרעים"⁴², העוסק במשך תקופת העיבור של בעלי-חיים וצמחים, ועיקרו פירוט משך ההתפתחות של ששה-עשר מינים של פירות האילן וכנגדם ששה-עשר מיני "זרעים". בסיכום על אופיו וזמנו של חיבור זה העלינו כי "כל הנתונים על הצמחים לקוחים ממצאות של חקלאות יהודית פעילה ורב-גונית בגידוליה", שעה שעדיין השמות המשנאיים של הצמחים היו חיים בפי החקלאים. לאחר ניתוח המקורות של "פרק זרעים" הסקנו, כי זמן חיבורו היה סמוך לאחר סיום תקופת התלמוד הירושלמי⁴³. דומנו כי אותם דברים רשאים אנו להסיק על זמן עריכתה והתקנתה של כתובת-הפסיפס בבית הכנסת שבצמק בית-שאן, שאינו מאוחר מראשית המאה החמישית.

42. שההדרתי בתוך הספר הלכות א"י מן הגניות למ' מרגליות, עמ' קנ"ה—קצ"ח (ר' לעיל תערה 16).

43. היינו סוף המאה הרביעית — תחילת החמישית; עיין שם עמ' קפ"ט—קצ"צ.

היתר תחום קיסריה מהמצוות התלויות בארץ

מאת
זאב ספראי

מאמר זה ידון בהיקף הגיאוגרפי וברקע ההלכתי של היתר קיסריה ממצוות התלויות בארץ. היתר קיסריה איננו מובא בתלמוד הבבלי. ברם, במקורות הארצישראליים מובאים פרטים רבים, ונראה, כי זהו האזור אשר בו דנים מקורות רבים יותר מאשר בכל אזור אחר בארץ. מטרתו של המאמר להציג מקורות אלו, אך מובן שהצגתם ופרשנותם אין בה בכדי להוות פסק הלכה, ולא זו המטרה, ואין אלו הכלים הבלעדיים לפסק בנושא זה.

הרקע ההלכתי

מקורותינו עוסקים בשתי שאלות:

1. האם קיסריה טמאה טומאת ארץ העמים? — אם קיסריה היא בחוץ לארץ, הרי היא טמאה. לפי ההלכה ארץ-ישראל מוגדרת כ"תחום עולי בבל", כלומר תחום היישוב היהודי בימיהם של חכמים, ואם קיסריה נחשבת לחו"ל, הרי זה משום שלא ישבו בה יהודים.

2. האם קיסריה ותחומה חייבים במצוות שביעית, מעשרות ותרומות? לכאורה יש שתי סיבות להתיר את האזור:

א. קיסריה ואזור נחשבים לחו"ל (סוריה)², ואין הם נכללים בתוך "תחום עולי-בבל".

ב. אמנם קיסריה נחשבת לארץ ישראל, אך רוב תושביה גויים, ופירות גויים פטורים ממצוות התלויות בארץ³. לפיכך סתם פרי המגיע מאזור קיסריה פטור ממצוות שביעית, שכן יש להניח שבא משדות גויים.

אם ברור הדבר, שהפרי מגיע משדה ישראל, הרי לפי הפירוש השני יהא בוודאי חייב בהפרשת מעשר ובשביעית כדין כל פירות של יהודי. אך גם לפי הפירוש הראשון היו שהחמירו בשדה של ישראל הנמצאת בסוריה וחייבו בהפרשת מעשרות ושביעית, ואף ראו בה שטח טהור כדין ארץ-ישראל⁴.

1. ראה הערה 9, וראה A. Büchler, The patriarch R. Judah I and the graeco roman cities of palestine in studies in Jewish history, Oxford 1956, pp. 109—244.
2. שאלת משמעותו של המונח סוריה מחייבת דיון, ולא כאן המקום לעסוק בכך.
3. למאן דאמר "יש קניין לגוי להפקיע מקדושת ארץ-ישראל".
4. אהלות ית, ז ומקורות מקבילים ונוספים רבים.

ולהלן נחזור לשאלה זו:

דעת לנבון נקל, כי לעניין היתר העיר משביעית וממעשרות יש הבדל בין העיר ובין האזור. ייתכן מצב שבו אמנם העיר נחשבת למותרת (חז"ל — סוריה), אך הפירות המגיעים לעיר מובאים מארץ-ישראל, ולפיכך אף שהעיר איננה בארץ ישראל, ינהגו בפירות הנמצאים בה כבפירות הארץ. מצב מעין זה היה בערים מסוימות בסוריה⁵. עד כמה שהמקורות מעידים על פירות מותרים בקיסריה, יעיד הדבר לא רק על המצב בעיר, אלא בעיקר על המצב באזור, והיקפו מחייב בירור לגופו של עניין.

ההיקף הגיאוגרפי של ההיתר

כאמור, מקורות רבים דנים בהיתר. להלן נציג את המקורות לפי סדר כרונולוגי אגב ניסיון לברר מהו הקשר בין המקורות השונים, ומהו היקף ההיתר.

העדות הראשונה היא מדברי ר' יהודה הנחתום: "העיד יהודה הנחתום על סטיו המזרחי שהוא טהור ושאר כולה טמא משום ארץ העמים"⁶. ר' יהודה הנחתום הוא מחכמי דור יבנה, ובקצת מסורות נמנה עם 10 הרוגי מלכות. לדעתו העיר טמאה ונחשבת לחז"ל עד הסטיו (מבנה, ובו טור עמודים) במזרח העיר. הסטיו עשוי להיות בתוך העיר או בשוליה, ועל כל פנים ברור, שרק העיר, ולכל היותר עוד שטח קטן סביבה נחשבו לחוץ לארץ.

המשנה במסכת אהלות יח, ט קובעת: "מזרח קיסרין ומערב קיסרין קברות" (טמאה). אם כן, המשנה קובעת, שלא רק קיסריה עצמה טמאה, אלא גם, ובעיקר, שטח מסוים שממזרח לה. זמנה של המשנה ומשמעות המונח "מזרח קיסרין" ברור מתוך התוספתא למשנה זו. "ואיזהו מזרח קיסרי? מכנגד טטרפלין שלה ועד בית הגת"⁷. טטרפלין משמעו ביוונית שער בעל ארבעה פתחים, ויש להניח שהכוונה לשער מרכזי בחומה. אשר ל"בית הגת", מן הסתם הכוונה לגת גדולה וציבורית שבכניסה לעיר. גת מעין זו היתה בערים רבות. כך, למשל, בכניסה לשבטה ולעבדת נמצאו גתות ציבוריות ליד הכניסה לעיר.

אם כן, לפי מקור זה נחשבה קיסריה עצמה לטמאה, ובכלל זה שטח מסוים ממזרח לעיר, ומדובר בשטח מצומצם למדי, שהרי אף אם השער המזרחי לא היה אחד משערי החומה, ודאי לא היה רחוק ממנה.

זמנם של המשנה ושל הברייתא אינו ברור. במשנה נזכרים עוד דברי רבן שמעון בן גמליאל (דור אושא), אך גם מובאת תקנה של רבי ובית-דינו. המשנה היתה אפוא עשויה להיכתב בדור אושא או בדור מאוחר יותר. על המצב בעיר בדור אושא ניתן ללמוד מברייתת התחומים.

5. כך, למשל, הוטלו הגבלות על צור וצידון, וראה תוס' דמאי פ"א הי"א; ירו' שם פ"א כב, א.

6. תוס' אהלות פ"ח הי"ג.

7. כך יש לגרוס. ראה א. גולדברג, מסכת אהלות, ירושלים תשט"ו עמ' 135.

בברייתת התחומים נקבע, שגבול עולי בבל משתרע עד "חומת מגדל שרושן, דור וחומת עכו"⁸. כפי שהוכח במקום אחר⁹, ברייתא זו נכתבה בדור אושא, וברור ממנה, שרק העיר עצמה נחשבה לחו"ל, ועוד נשוב לכך.

בדור מאוחר יותר, בדורו של רבי, אנו מוצאים היתרים, הדנים לא רק בעיר, אלא גם באזורה.

רבי התיר קיסרינ¹⁰. ההיתר מתייחס, כמובן, לדיני שביעית, כפי שעולה מן הסוגיה שם. ברם, לא נאמר, איזה שטח הקיף ההיתר. כאמור, עצם היתרה של העיר כבר נשנה דור או שניים לפניו, ולפיכך יש להבין, שרבי חידש משהו בהיקפו של ההיתר. יתר על כן, אין משמעות רבה להיתר שטח העיר ממצוות שביעית, שהרי בעיר עצמה כמעט שלא היו שטחים חקלאיים. אין זאת אלא שרבי התיר את הפירות שהגיעו לעיר, ומכאן, שהחידוש הוא בהיתר שטח חקלאי מסוים שמסביב לעיר¹¹.

"העיד רבי יהודה בן יעקב מבית גוברין, ויעקב ברבי יצחק מבית גופנין על קיסרי, שהחזיקו בה מעולם והתירוה שלא במניין"^{11*}.

אמר רבי חנן: "באותה שנה שביעית היתה והלכו גויים לקרקסאות שלהן והניחו שוק מלא פירות, ובאו ישראל ובזוזם. בחזירתן אמר: בואו נלך אצל חכמים, שמא התירו להם חזירים" (שם).

"אמר רבי זריקא: בחמישי באדר השני¹² נמנו עליה עשרים וארבעה זקנים, והתירוה שהיו הכל נכנסים לתוכה" (שם).

8. כך הנוסח בכתובת רחוב. ראה י. זוסמן, ברייתא דתחומי ארץ-ישראל, תרביץ מה (תשל"ו), עמ' 223.

9. מאמר על כך מצוי בספר היובל לגר"ד סולוביצ'יק, וראה עוד ז. ספראי, פרקי גליל, מעלות תשמ"א, עמ' 278—288.

10. יר' דמאי פ"ב כב, ג.

11. ואין לומר, שאין בהיתר כל חידוש, שהרי טענו חכמים נגד רבי, שאין לו זכות (וסמכות) לשנות להלכות, ראה ירושלמי שם שם, בבלי חולין ז, ב—ז, א. ברם, ייתכן, שרבי רק גיבש את כל הרשימה וחידש את היתר בית-שאן, ובקיסריה לא חידש רבי כלל, שהרי קיסריה אינה אלא פריט אחד ברשימה ארוכה.

11*. תוס' אהלות פי"ח הט"ז-י"ז.

12. כך יש לגרוס, ראה ש. ליברמן, תוספת ראשונים. ירושלים, 1937, כרך ד', למקום. ובנוסף הדפוס "בחמישה באדר השני". אבל בעל כפתור ופרח (מהדורת עדלמן, ירושלים, תרי"א, עמ' מ"ה, א') ובעל ייחוס תנאים ואמוראים ערך "זריקא" (מהדורת מימון, ירושלים: תשכ"ג, עמ' ר"ד); וכן פירוש הר"ש למשנת אהלות י"ח—ט' גורסים "בחמישית באדר בשני", וראה: ליברמן, שם, עמ' 15. התאריך לפי שנות שמיטה אינו מופיע לעתים קרובות, אך ניתן למצוא מספר שטרות מעין אלו. ראה: תוספתא מכות. פ"א ה"ב; בבלי סנהדרין. ל"ב א. שיטה זו מונחת ביסוד דרכי התיארוך בספר היובלים, ומופיעה אף בכתובת בית-הכנסת בח'רבת סוסייה. ראה: ש. גוטמן ואחרים. "הפירות בית-הכנסת בח'רבת סוסייה". קדמוניות. ה', תשל"ב, עמ' 51; וכן בכתובות המאוחרות מצוער. ראה: ש. קליין, ספר הישוב. ירושלים: תרצ"ט, ערך "צער". נראה לי, שהנוסח "בחמישה" תוקן בגלל דברי רבי חנן "אותה שנה שביעית היתה", אבל לפי פירושנו אין צורך בתיקון זה.

בתוספתא זו שלוש פסקאות, וכולן נמסרו מפי חכמים בלתי-מוזפרים. הפסקה הראשונה נמסרת מפי שני חכמים מיהודה, האחד מבית גוברין והשני מבית גופניו, היא גופנה שבצפון יהודה (היום — הכפר הערבי ג'ופנה). כאמור, אין אנו מכירים חכמים אלו ממסורות אחרות, ברם נראה, שצדק בעל יחסי תנאים ואמוראים בקבעו בדרך האינטואיציה; "ומן התנאים האחרונים היו, הוא (ר' זריקא) והתנאים האלו שכתבתי עמך"¹³.

כאמור, בדור יבנה ואושא הותרה רק העיר עצמה, ואילו בפסקה הראשונה מדובר על היתר נרחב יותר. יתר על כן, קשה להניח, שבדור אושא פעלו שני חכמים מיהודה. מדור זה לא נשמרו עדויות על חכמים ביהודה¹⁴, ונראה שבלחץ הגזירות נדדה כל פליטת החכמים לגליל. לפיכך קשה לפרש, ששני החכמים הנזכרים פעלו ביהודה.

המעשה המתואר בשתי הפסקאות הראשונות מעיד על היתר ספונטאני של הפירות בשוקי העיר. הביטוי "העיד ר' פלוני..." מלמד על מסירת עדות רשמית בהתכנסות של חכמים, ונראה, שעדות זו זכתה להתקבל, ועל סמך ההיתר הספונטאני התירו חכמים פירות האיזור. לפיכך ניתן לפרש, שההיתר הרשמי והחוקי ניתן על ידי רבי, על יסוד ההיתר הספונטאני העממי, והוא אשר שנינו "ר' התיר קיסרין".

הפסקה השלישית קשה יותר. מדובר בהחלטה שנתקבלה במעמד מכובד ביותר של הצבעת בית-הדין (הסנהדרין)¹⁵. ההחלטה מתוארת בלשון "והתירוה", והנימוק או התוצאה, "שהיו הכל נכנסים לתוכה". בדפוסים שלפנינו הנוסח הוא "שהיו הכל..."¹⁶, ואם כן, זהו נימוק: כיוון שכולם נכנסו, הוחלט להתיר. לעומת זאת, ראשונים¹⁶ גורסים "שהיו הכל". ואם כן, זו ההחלטה עצמה או תוצאותיה. משמעות ההחלטה היא, שקיסריה, אף שעדיין נחשבה לתוך-לארץ אינה מטמאה בטומאת ארץ העמים, ולכן מותר להכנס אליה בטהרה¹⁷. היתר דומה נקבע לגבי אשקלון¹⁸. העיר עצמה הותרה מחובת שביעית ומעשרות, אך נחשבה לטהורה. ההבדל הוא, שאשקלון מעולם לא נחשבה לטמאה, ואילו קיסריה אכן נחשבה לטמאה, כפי שברור ממשנת אהלות שהובאה לעיל, וכן עולה מן המונח "והתירוה" — מכאן שקודם לכן היתה קיסריה אסורה. אי אפשר לפרש, שהתקנה היא שנכללה קיסריה שנית בתחום עולי בבל, שהרי לא שמענו שנתחייבה בשביעית ומעשרות, אלא יש לפרש, שאי שנחשבה כחול, הרי שהבאים אליה לא נטמאו. יש להניח, שהלכה זו נאמרה אף היא בז' של רבי כמו היתר אשקלון, אך הדבר אינו מוכרע¹⁹.

אמר רבן שמעון בן גמליאל: שלח לי ר' יוסי בי רבי אתרוג ואמר לי: "זה בא בידי מקיסרין ולמדתי בו ג' דברים, שהוא ודאי, שהוא טמא שמרביצין עליו מים, שלא בא בידו אחר..." לפי ההסבר שמדגישה הגמרא בירו' שם מובהר שכך היה המצב

13. יחסי תנאים שם, שם.

14. היוצא מהכלל הוא ר' חנניה איש אונו שביהודה, אך הוא פעל כבר בדור יבנה. יתר על כן, אף שמוצאו מיהודה, כנראה למד ולימד בגליל.

15. "נמנו" הוא מונח להצבעת בית-הדין.

16. כך בנוסח בעל יחסי תנאים ואמוראים והר"ש למסכת אהלות יח, י.

17. בכך אני חוזר מפירושי בדיונים קודמים. ראה הערה 23.

18. ראה תוס' אהלות פ"ח ה"ח ומקבילות.

19. ראה עוד I. L. Levine Caesarea under Roman rule, Leiden 1975 p. 68.

בדור אושא לפני ימי רבי, שהרי בימי רבי אזור קיסרין הותר. מכאן משמע, שהאזור שגדלו בו האתרוגים הותר על-ידי רבי, אך בדור הקודם נחשב לאסור, ופירותיו נאסרו, ודאי משום שרוב תושבי האזור היו גויים. ברייתא זו הולכת, כמובן, בשיטת מאן דאמר "אין קנין לגוי להפקיע ממצוות התלויות בארץ"²⁰.

שתי העדויות הבאות נמסרות מפי האמוראים בירושלמי (דמאי פ"ב, כ"ב, ג):
 "רבי יצחק ברבי אלעזר בשם זוגא דקיסרין: כל דחמי מיא (ימא, כ"ר) שוריי, אית דבעי מימר עד מגדל מלחא, ואית דבעי מימר עד מערת טלימון" (בשם הזוג של קיסריה, כל שרואה מים (ים) מותר; יש שרצו לומר עד מגדל המלח, ויש שרצו לומר עד מערת טלימון). שני המקומות הללו זוהו בוודאות כמעט מוחלטת, האחד עם חרבת מלחא לרגלי הכרמל; ומערת טלימון עם חרבת אל-טלמניה, מצפון-מערב לפרדיס²¹. משמעות הכלל "כל דחמי מיא (ימא) מוכיחה, שהיו לאורך רצועת החוף שטחים חקלאיים, שהיו שייכים לתושבים הנכריים של קיסריה.

אנו מכירים שני חכמים קרויים ר' יצחק בר' אלעזר. הראשון חי בדור השלישי של האמוראים (סוף מאה ג') וספד לר' יוחנן, והשני בדור הרביעי, בן דורו של ר' אבהו (ראשית המאה הרביעית), היה רבו של ר' אושעיה בר' שימי²². סמיכותם של שני האישים מאפשרת גם לפרש רק חכם אחד בשם זה והאריך ימים. מכל מקום, בקטע שלפני ירושלמי זה מסופר על ר' רמנא, ששאל את ר' יצחק על אכילת דבלין בקיסריה, והתיר לו בשם הזוג המתיר (זוגא שורי), ובהמשך מובא הקטע שהובא לעיל. אמנם לא נאמר במפורש, שזוג זה זהה לזוג החכמים מקיסריה, אך נראה, שקרוב הדבר, כי מדובר באותו זוג. אם כן, ר' יצחק מביא את דבריהם, ומכאן שהם פעלו בסוף המאה השלישית למניינם. ברצועת החוף נמשכות שתי שורות של גבעות מצפון לדרום, וביניהן עמקים — ה"מרוזבות" במינוח הגיאוגרפי המודרני. ממזרח לשרשרות גבעות אלו משתרע השטח המישורי הגבוה. מבחינה גיאוגרפית ההגדרה "כל דחמי ימא" ברורה, אם נניח שמדובר ברכסי הגבעות. גם מן הרכס המזרחי ביותר ניתן לעיתים לראות את הים, אך לא מעבר לו.

יש להניח, שההשתלשלות ההיסטורית היתה בערך כך: עד שהוקמה קיסריה היה למגדל סטרטון תחום קרקעות קטן ביותר. כמו לגבי אפולוניה ויפו, כך גם כאן, לא כלל

20. יר' דמאי פ"ג כג, ג תוס' שם פ"ג הי"ד. בהמשך מדובר על השאלה, אם אתרוגי קיסרין טמאין. ובתוס' מכשירין פ"ג ה"י נפסק שהם טהורים. לדיונים אלו אין קשר הכרחי לשאלת טומאת אזור קיסריה, שהרי מדובר שם רק בהכשר לקבל טומאה, התלוי בשאלה אם הפרי נרטב או לא, ועיין שם. ובתוס' דמאי פ"ד הכ"ג מדובר בחיטים מון קיסרי החייבים במעשרות ושביעית. ברם, במקרה זה ייתכן, שחיטים אלו באו ממקום אחר, וזו רק מכונה "קיסרי".

21. הילדסהיימר, גבולות הארץ (תרגום ח. בר דרומא), ירושלים, תשכ"ה, עמ' 32–33; ש. קליין שם, עמ' 153. ואולי הכוונה לתל מגדים (מגדיאל בלשוננו של אוסביוס) כ"ק מ"מ מצפון לעתלית. בעתלית אכן נמצאו מתקנים להפקת מלח. מערת טלימון ותל מגדים מצויים בקרבת הגבול המנהלי של תחום קיסריה.

22. בבלי מועד קטן כה, ב. יר' מועד קטן פ"ב, פ"א, ב ועוד מ. מרגליות, אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים, ירושלים תש"ז עמ' 584–585.

תחום העיר יותר מרצועת החוף. משהוקמה קיסריה, והובאו למקום מתיישבים חדשים, נתהווה צורך בקרקעות נוספים, ונעשה מאמץ ליצור שטחים חדשים הניתנים לעיבוד. התחום הקרקעי של אנשי העיר הקדומה כלל רק את רצועת-החוף, הואיל ולא היה לעיר צורך בתחום נרחב יותר, שהרי חלק ניכר של התושבים עסק במלאכה ובמסחר אזורי ובין-לאומי. רק בתקופה מאוחרת יותר, סופח אזור המישור הפנימי (גרבתא)²³ לקיסריה. יש לשער, שהאזור "כל דחמי ימא" הוא אפוא ביטוי לאזור המינהלי הקדום של העיר, השטח השייך לחקלאי העיר. קו המרזבה הוא אופן החלוקה הטוב ביותר באזור החוף, והביטוי "כל דחמי ימא" מוכיח זאת.

סדרת דיונים ב'ירו' דמאי עוסקת ברשימת הפירות המותרים והאסורים בקיסריה. סוגיות אלו חשובות לענייננו ומחייבות ברור מפורט. וזו לשון הגמרא: "אמר ר' מנא: אולית לקיסרין וחמיתון נגיהין (נהיגין) בהדא דבילתא שוריי. שאלית לר' יצחק בר אלעזר ואמר לי: כך נהג זוגא שוריי. ר' יצחק בר' אלעזר בשם זוגא דקיסרין: כל דחמי מיא (ימא) שוריי, אית דבעי מימר עד מגדל מלחא, ואית דבעי מימר עד מערת טלימו. אמר רבי אבמרי: מיליהין דרבנין אמרי "כל המינין אסורין בקיסרין, החטים והפת והיין והשמן והתמרים והאורז והכמון". ולא פרשינן דבילה! בגין דתניתה? והא תנינן: אורז וכמון ופרשיתנון? ! הגי שיריה היא²⁴.

סוגיה זו מכילה מידע רב הנוגע לענייננו, ופירושה כך הוא: ר' מנא מספר, ששאל את ר' יצחק בן אלעזר, מה דינם של דבלים באזור קיסריה. ר' יצחק משיב לו בשם הזוג של קיסריה, שהדבלים מותרות. אם כן ברור, שהלכה למעשה לפנינו, עדות שתאנים נחשבו למותרות מימי הזוג של קיסריה ועד ימי ר' מנא, כלומר מחצי המאה השלישית ועד חצי המאה הרביעית. רבי אבמרי, בן דורו של ר' מנא, מוסיף ומביא ראיה לתשובה זו מרשימה אנונימית של פירות האסורים בקיסריה. המונח "מיליהון דרבנין אמרין" הוא מונח קבוע ומקובל להבאת ראיה לאמורא מדברי אמורא אחר; ומכאן, שאף רשימה זו של אמוראים היא.

הגמרא מקשה על ראייתו של ר' אבמרי וטוענת "בגין דתניתא?" כלומר: אולי היעדר הדבילה מרשימת הפירות האסורים הוא משום שהדבילה כבר נזכרה ברשימת הפירות האסורים המובאת במשנה (דמאי ב, א). במשנה זו מובאת רשימת פירות "המתעשרין דמאי בכל מקום, הדבילה והתמרים והחרובים והאורז והכמון". מדובר בפירות א"י שיוצאו לארצות הסמוכות, ומכיוון שכך, היו חייבים במעשר גם בחוץ לארץ. על כך הגמרא משיבה: "והא תנינן, אורז וכמון ופרשיתנון", הרי רשימת המינים האסורים בקיסריה כוללת גם אורז וכמון, אשר כבר נמנו במשנה. מכאן, שלא חשש בעל הרשימה לכתוב שנית מינים שכבר נזכרו במשנה, ולפיכך ניתן להסיק, שהיעדר הדבילה מרשימת המינים האסורים בקיסריה מעיד, שדבילה "שיריה היא" — מותרת היא.

אם כן, ברור, שרשימת המינים האסורים בקיסריה זהה באופיה ההלכתי לרשימה שבמשנה, ואין ספק, שצדקו התוספות²⁵ בפרשם, שפירות אלו הגיעו מארץ-ישראל, ומשום כך היו חייבים בדמאי.

23. ז. ספראי, גבולות ושלטון, תל-אביב תש"ם, עמ' 158—160.

24. ירו' דמאי פ"ב כב, ג.

25. תוספות עבודה זרה נט, א, ד"ה בצר (נח, א).

הרשימה כוללת למעשה את כל סוגי הגידולים העיקריים. חיטים, יין ושמן היו הגידולים החקלאיים העיקריים שבארץ. השרון היה בתקופה זו אזור חקלאי פורח, וביצותיו כבר יובשו זה כבר. קשה אפוא להניח, שלא סיפק את צורכי העיר במוצרים אלו. ברור אפוא, שבתקופה שנכתבה בה הרשימה ובימי רב אבמרי לא נחשב כל השרון לחוץ לארץ, אלא רק שטח מצומצם יותר, אותו שטח, המוגדר בתור "כל דחמי ימא". אם כן, עוד בימי רב אבמרי עדיין לא הותר כל השרון, אלא רק חלק ממנו. מאותו חלק שהותר הובאו לעיר ירקות, וכנראה גם תאנים. וכפי שראינו קודם — גם אתרוגים גדלו באזור המותר. יש להניח אפוא, שהפירות שנבזזו בשנת שביעית היו תאנים, אתרוגים וירקות, שהרי פירות אחרים לא הותרו כלל; או שמא סייגו חכמים את ההיתר השסונטאני של העם. המושך הגמרא קשה ביותר: "הרי אלו בשביעית היתר, בשאר שני שבוע דמאי". משפט זה עשוי להיות מוסב על רשימת הפירות האסורים בקיסריה, או על רשימת הפירות ה"מתעשרין דמאי בכל מקום". מכל מקום, מכתובת רחוב ברור, שדין זה נסב על הפירות האסורין בקיסרין.

ומסביר זאת הירושלמי: "הרי אלו בשביעית היתר, בשאר שני שבוע דמאי." הרי אלו בשביעית היתר" (מותר לאכלם); ויהיו בשביעית שביעית? (תשובה: ישראל משמטין (שומרים על דיני שמיטה), וגוי פטור. ישראל וגויים רבים על כותים. בשאר שני שבוע דמאי; ויהיו ודאי? ²⁶ ישראל מתקנין, וגויים פטורים, ישראל וגויים (רבים) על הכותים".

כוונת הרישא ברורה: ישראל שומרים על שמיטה, ולכן פירות המגיעים לשוק הם פירות שנה שישית או ספיחים, וגויים פטורים, כי יש קניין לגוי להפקיע מקדושת ארץ ישראל. השומרונים חייבים בשמיטה, ואינם שומרים עליה, ולכן פירותיהם אסורים. מאחר שיהודים וגויים רבים הם יותר מן שומרונים, הפירות מותרים. הסבר זה כשלעצמו סביר, אם כי קיים קושי מסוים בכך, שפירות של ישראל נקראים היתר²⁷, אף שבדרך כלל הם מכונים שביעית. הבעיה אינה מהותית-הלכתית, אלא ניסוחית, שהרי, כפי שהסברנו, הכוונה שסתם פרי הוא היתר, כי מן הסתם הוא ספיח. ברם, זהו שינוי סגנוני לעומת המקובל, ולא הבדל מהותי.

26. כך יש לגרוס לפי כתבייד רומי, והמפרשים למקום התחבטו רבות בפירוש נוסח הדפוס "דיהודאי ישראל", וראה הערת 28.

27. כך מכונים פירות מארץ-ישראל בדרך כלל, וכן המינוח גם ברשימת הפירות האסורים בבית-שאן שם: "הרי אלו כשביעית שביעית" (ירו' דמאי פ"ב כב, ג). וכן בכתובת רחוב, בקטע הדין בתחום קיסריה מכונים פירות הארץ "היתר" (שורה 23), ופירות הארץ המגיעים לבית-שאן מכונים "אסורין" (שורה 1) או "שביעית" (שורה 5), ופירות הארץ המגיעים לקיסרין מכונים "אסורין" (שורה 19) או "שביעית" (שורה 21).

שאלה אחרת היא, מה ממשקלם של הכותים. באזור קיסריה אכן היו שומרונים רבים, וגם ייתכן שלאזור הגיעו סחורות מהר שומרון. כן המצב בסביבות בית-שאן. ברם באזור קיסרין וסביבתה כלל לא התגוררו שומרונים. ואולי הדין זהה אף כשאין שומרונים, והם נזכרו רק לשם שלמות הסקירה והנתונים ההלכתיים? אני מודה למרן אבי עמו זכיתי לברר סוגיה זו.

בהמשך נאמר, שבשאר שני השבוע פירות הגויים פטורים ממעשרות, פירות השומרונים חייבים ודאי, וישראל מתקנן. כידוע, היו יהודים רבים (עמי הארץ) שלא הפרישו מעשרות²⁸. לפיכך נראה, שהכוונה, שמה שיש ישראל המתקנים אין בזה. בכדי לגרום שכל הפירות יהיו דמאי, אלא בזכות אותם פירות נכרים, אשר אף הם פטורים ממעשר.

נחזור לענייננו, כל המקורות האחרונים משקפים את המצב בתקופת האמוראים. רוב השרון נחשב לאסור, ורק הפס של "כל דחמי ימא" נחשב מותר. בפס זה גודלו בעיקר תאנים, ירקות ואתרוגים, ואולי גם גידולים אחרים, כגון הפשתן, שהיה נפוץ בארץ בתקופה זו.

שתי עדויות חשובות נוספות ניתן ללמוד מיר' חלה פ"ב. כידוע, נקבע, שאם אדם נמצא במרחק 4 מיל ממקום טהרה, חייב הוא ללכת מרחק זה ולהפריש חלה בטהרה. אם המרחק גדול יותר — עליו לחלק את העיסה ולעשותה "קבין" בכמויות קטנות, באופן שייפטר מחובת הפרשת חלה, ור' עקיבא מעדיף שיעשנה בטומאה (חלה ב, ג). ועל כך שואלת הגמרא, מהו הגבול המדויק של ארבעה מלים: "מהו? פחות מארבעת מיל יעשנה בטהרה, ארבעת מיל יעשנה קבין? או ארבעת מיל יעשנה בטהרה, יותר מארבעת מיל יעשנה קבין". אם כן, השאלה היא, מה מעמדו של מי שנמצא במרחק ארבעה מלים בדיוק ממקום טהרה; והגמרא פושטת: "נשמעיניה מן הדה, דאמר ר' חייא בר רוא: כגון קיסרין; וקיסרין לאו ארבעת מילין היא? ! הדה אמרה (זאת אומרת): ארבעת מיל יעשנה בטהרה, יותר מארבעת מיל יעשנה קבין"!

אם כן, קיסריה נחשבת כמקום הרחוק בדיוק נמרץ ארבעה מלים ממקום טהרה, ולכן הורה ר' חייא בר אבא (חצי מאה ג') ללכת להיטהר. יש להניח, שהכוונה שקיסריה טמאה משום טומאת ארץ העמים, ובמרחק 4 מלים משתרעת ארץ-ישראל, וניתן לעשות שם חלה בטהרה. אם כן, תחום עולי בבל מצוי לפחות בנקודה אחת בדיוק במרחק 4 מלים מקיסריה. ובשאר מקומות המרחק שווה או גדול יותר. יש להניח, שהמרחק צריך להימדד מביתו של האופה, ואף שקיסריה השתרעה על שטח ניכר, הרי שניתן לסרטט בצורה טובה למדי את גבולות השטח הטמא המינימלי.

בהמשך לאותה גמרא שנינו: "ר' אמי הורי בכפר שמי לעשות עיסה גדולה בטומאה". ר' אמי פסק, כנראה, כר' עקיבא, שעדיף לעשות עיסה בטומאה, ולא לחלקה לקבין. והתלמוד ממשיך ושואל: "והלוא אין שם ארבעת מילין?" (הרי המרחק מכפר שומי למקום טהרה ("א")) פחות מארבע מיל (? ומשיב: "מכיוון דנהרא מפסיק, כמי שיש שם ארבעת מיל". אם כן, הנהר מפריד בין כפר שומי לא", ולכן נחשב המרחק כארבעה מלים. אם כן, כפר שומי רחוק לפחות ארבעה מלים מתחום עולי בבל, ובגירה מסוימת המרחק קטן יותר, אך שם נהר מפריד בינו ובין הארץ. כפר שומי הוא אתר מופר על גבעה בדרום הכרמל הנקראת ח' שונה, והנהר שמדובר עליו הוא נחל תנינים, אשר בו היתה זרימת קבע איתנה למדי. כיום המים

28. מפרשי הירושלמי פירשו, ש"דיהודאי ישראל" אלו אותם יהודים המפרישים מעשרות, ופירוש זה קשה להולמו מבחינה סגנונית, מה גם שבכ"י רומי אין נוסח זה מצוי (לעיל הערה 26). כן קשה לפרש, שהכוונה לתרומת מעשר אותה הפרישו גם עמי הארץ.

נלכדים ונשאבים לצינורות. לפיכך אין הנהר מורגש. ברם, בימי קדם היתה הזרימה איתנה, ולכן נחשב הנהר למכשול.

כפר שומי הוא מקומו של התיאטרון הרומי (המכונה בקצת מפות גם דיר מימס). כפי שניתן לראות במפה, אכן הנהר מהווה מכשול תחבורתי, המונע את המעבר מכפר שומי בגזירה רחבה למדי. האתר המדויק של כפר שומי שכן ליד התיאטרון מצפון לנחל²⁹, ולכיוון צפון (הכרמל ההררי) מזרח ומערב, שבהם אין כל נחל, היתה ארץ ישראל (תחום עולי-בבל) מרוחקת לפחות ארבעה מילים (6 ק"מ). לעומת זאת, לצד דרום היתה ארץ-ישראל קרובה יותר, אך הנחל הפריד בינה לבין כפר שומי.

קרבתם של קיסריה וכפר שומי וזיהויים המדויק של המקומות הללו³⁰ מאפשר לסרטט את מצבם ההלכתי של שטחים אלו כמודגם במפה המצורפת. קו הגבול של 4 מילים מקיסריה סומן מקצה חומת העיר. ברם, ייתכן שיש לסרטטו ממקום מושבו של השואל, ולפיכך עשוי קו ההיקף להיות קטן יותר.

רבי אמי ור' חייא בר אבא חיו דור אחד לפני ר' יצחק בר' אלעזר, ולפיכך יש להניח, שדבריהם תואמים את הקו של "כל דחמי ימא". ואכן כך הוא הדבר, כפי שניתן לראות במפה. אם כן, הקו של "כל דחמי ימא" היה שריר וברור למימי ר' אמי ועד ימי רב אבמרי, שחי בחצי המאה הרביעית. סביר להניח, שאף רבי התכוון לתחום את היתרו בקו זה, ומכל מקום ברור, שרבי התיר חלק של השרון מעבר לגבולות חומת העיר, ואין כל סיבה לחשוב, שהיה שלב נוסף בהיתר העיר ואזוריה.

ההגדרה האחרונה לגבולות קיסריה היא המפליגה ביותר, ונמסרת על-ידי סתם הגמרא שם: "עד היכן פונדקא דעמודה פונדקא דטיבתא עד כפר סבא וצורן ודאר כקיסרין (ירו' דמאי פ"ב, כב, ג). לקטע זה השתמרה מקבילה בכתובת רחוב³¹. החוקרים³² עמדו על כך, ש"פונדקא" משמעו פונדק, ח'אן בערבית. "פונדקא דטיבתא" היינו הפונדק של טביתא, היא כפר טיבה של ימינו. לעומת זאת טעו החוקרים בהבנת השם "פונדק דעמודה" וזיהו אותו עם פאנדאקומיה שמצפון לשומרון, או אל-פונדוק, ממערב לשכם. הסבר זה מופרך מעיקרו: אין לחשוב, שתחום קיסריה התפשט עד ללב האזור השומרוני. יתר על כן, השם צריך להישמר לא בצורת השם הכללי "פונדק", אלא בשם הפרטי "טיבתא" או "עמודא". השם "פאנדאקומיה" מקורו ודאי במונח האדמיניסטרטיבי הרומי "פנטה-קומיה" ("חמשת הכפרים"), ולא בצורה הארמית "פונדק". עתה, אחרי פרסום כתובת "רחוב", ברור, ש"פאנדאקומיה" היתה "פנטה-קומיה", הנזכרת בהמשך הכתובת³³. אבל גם לפני פרסום הכתובת היה קשה לקבל את זיהוי "פונדקא" — פאנדאקומיה. בכתובת נכתב מקום זה בצורת "עמוד" בלבד, ומכאן ראייה נוספת נגד הזיהוי הקודם, שהרי עצם המלה "פונדקא" אינו מקורי.

29. האתר מוכר וקיים עד היום. על שרידי היישוב מסר לי, ברוב טובו, ע. זיגלמן, ותודתי נתונה לו על כך.

30. אי אפשר להציע, שכפר שומי היה מדרום לנחל. ראשית, אין להצעה זו ביסוס ארכיאולוגי, ואף תיאור גבולות ההיתר במקרה זה קשים יותר להבנה.

31. י. זוסמן, כתובת הלכתית מעמק בית שאן, תרביץ, מ"ד תשל"ה עמ' 134-135.

32. ראה הספרות שציין זוסמן, שם.

33. ראה מאמר: "בשולי כתובת רחוב", ציין מ"ב (תשל"ז), עמ' 5.

את העמוד יש לחפש לאורך הדרך העוברת למרגלות הרי שומרון, ובהמשך הקו כפר סבא — טייבה. נראה לי, ש"עמודא" היא ח'רבת חמדן, על הגבעות שמדרום לטול-כרם. יש להנחת, כי לאורך הדרך עבר הגבול בין תחום קיסריה לתחומי שכם ושומרון. כפר סבא היא כפר-סבא של ימינו. מקומה של צורן (צוורנא) אינו ברור דיו. ניתן להציע את טירה³⁴, אבל טירה היא מצפון לכפר-סבא, ואין כל משמעות להכללתה ברשימה. קליין חשב על תל-צור שמדרום לדאר³⁵, אך אם דאר נכללת בתחום קיסריה, לשם מה יש לציין נקודות נוספות בין קיסריה לדאר? כפר-סבא, פונדקא דטיבתא ועמודה תחמו את גבולו המזרחי והדרומי-מזרחי של האזור. אם כן, צורן (צוורנא) צריכה להיות באחת הפינות הנותרות בגבול דרום-מערב, או בגבול הצפוני של האזור.

לכאורה היה מקום לזהות את צוורנא עם ע'אבת צור שעל הגדה הצפונית של נהר פולג. נהר זה ("בדל פוטמוס" בלשון המקורות) היה הגבול הכנסייתי שבין תחום קיסריה לתחום יפו, ולפיכך היה מקום לחשוב, שהכוונה לנקודת גבול דרומית של תחום קיסריה³⁶. אלא שמקור השם ע'באת-צור היא הע'אבה (שטח מרעה) של כפר צור שבשומרון. אם כן, הצעה זו אינה מתקבלת על הדעת. אפשרות נוספת היא טירה שמצפון לעתלית, ומשמעות הקטע היא, שאזור דאר עד צוורנא (טירה) נחשב לתחום נוכרי.

כשני ק"מ מזרחית לכפר שומי מצויה חורבה, הקרויה ח' צורים, וכק"מ מצפון לכפר שימי מצוי אתר המכונה תל-צור. יתכן מאוד, שאחד האתרים הללו משמר את השם הקדום צוורנא. שני האתרים מצויים על גבעה, ממש בקו החיבור שבין הגבעות והמישור, ולפיכך הם מתאימים מאוד להנחה, שכל המישור הותר על לאזור הגבעות. קו זה מתיישב היטב עם זיהוי טביחה ועמודה שדנו בהם לעיל.

יהא זיהויה של צוורנא אשר יהיה: ברור, שכל השרון נחשב לשטח מותר. לפיכך ניתן אפוא להסיק מספר מסקנות:

1. שטח ההיתר קיסריה גדל במשך הדורות. בדור יבנה-אושא הותרה רק העיר, או אולי רק חלק ממנה. בדורו של רבי הותר אזור מסוים מסביב לעיר, פס שרוחבו 4—5 ק"מ. גבול זה נשאר קיים במשך כל תקופת האמוראים. קטע אנונימי, שזמנו ככל הנראה, בסוף תקופת האמוראים מעיד, שהותר כל השרון. יש להנחת, שהדבר נובע ממה שהישוב היהודי באזור התדלדל, כידוע ממקורות היסטוריים מקבילים.
2. לגבי טומאת קיסריה — נראה, שלא היה מנהג אחיד: העיר נחשבה טמאה, הותרה, אך בתקופת האמוראים שוב נחשבה טמאה, ובכלל זה כל האזור המותר עד למרחק 6 ק"מ מן העיר.

34. מ. אבי-יונת, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג עמ' 128. י. בן צבי, ספר

השומרונים. ירושלים, תש"ל, עמ' 92.

35. קליין, גבולות הארץ. עמ' 152. איני יודע, למה כוונתו בשם תל צור. ייתכן שהכוונה ליישוב עברי חדש בשם זה ליד זכרון יעקב ובכך נדון להלן.

36. אבי-יונת. עמ' 126. ספראי, גבולות ושלטון שם, שם. אני מודה לד"ר גרוסמן, שהסב את

תשומת לבי למשמעות השם רבת-צור. תל איסור ליד פרדיסיה רחוק מדי מקו הגבול האפשרי של תחום קיסריה (קו נחל פאליק — כפר סבא).

3. בכתובת רחוב ניתן למצוא את כל שלבי ההיתר. ומכאן שלא נתכוון בעל הכתובת לקבוע פסקי-הלכה ולתאר את המצב ההלכתי שבימיו, אלא ליקט קטעים שונים, אף אם יש ביניהם סתירות פנימיות. אף הוכח, שבעל הכתובת משתמש במינוח לא-אחיד (ופירות הארץ מכונים שביעית ואסורים, אך גם פירות היתר). ואולי אף טעה טעות של ממש בהבנת סוגיית הירושלמי.
4. ברור אפוא, שהמושג תחום עולי-בבל היה מונח משתנה, אשר היה תלוי במצב היישוב היהודי באזור. בנושא זה עסקתי במקום אחר, ובכך מצטרפת ראייה נוספת לראיותי שם³⁷.

37. ראה מאמרי בספר זכרון לגר"ד סולוביצ'יק.

ברייתת תחומי ארץ-ישראל

הברייתא מתארת את תחומיה ההלכתיים של ארץ-ישראל. כידוע, שטחי הארץ חילבים במצוות מסוימות והברייתא קובעת מהם גבולות הארץ. כבר בראשית המחקר בתולדות הארץ עסקו החוקרים¹ בברייתא אבל חילוקי הדעות היו רבים ביותר עקב שינויי הנוסח הרבים. הברייתא מופיעה בספרי נ, א, בתוספתא שביעית פ"ד ה"ח, ובירושלמי פ"ו לו. ג. שפע המקורות גרר שינויי נוסח מהותיים וקשה היה לעקוב אחר קו הגבול אותו מציעה הברייתא.

לאחרונה זכינו לטופס מהימן אשר ידי המגיהים והמעתיקים כמעט ולא נגעו בו. בכתובת ההלכתית שנתגלתה בעמק בית שאן מופיעה הברייתא וכך ניתן לקדם ולפתח את המחקר בעניין חשוב זה. י. זוסמן זכנו בדיון ארוך על הברייתא ונוסחאותיה.² על בסיס דיונו זה נעסוק בבעיות הגיאוגרפיות, ההיסטוריות והכרונולוגיות הקשורות לברייתא. זוסמן סיים את עבודתו בפנייה לאנשי הגיאוגרפיה וההיסטוריה לעסק בברייתא. מטרת דיון זה היא למלא משאלה זו תוך ניצול המקורות השונים. להלן נפרש את כל הברייתא ונמקד את דיונונו בתיאור גבולות הגליל.

רשימת השמות בכתובת

פורשת אשקלון — זוסמן הציע שהכוונה לפרשת-הדרכים מקיסריה לכיוון אשקלון, הדבר קשה כיון שהצומת נקרא, מן הסתם, על שם העיר הגדולה ובתקופות רבות היתה עזה העיר היותר חשובה. כפשוטו הכוונה לפרשת-הדרכים ליד אשקלון.

חומת מיגדל שרושן — ברור שלפנינו היגוי מקומי למגדל סטרטון, היא קיסריה. ייתכן שהכוונה לחומת העיר. לפי פירוש זה הרי שהברייתא היא מתקופה קדומה שבה טרם השתרש השם החדש קיסריה. ייתכן שהכוונה רק לאזור העיר ההלניסטית. תופעה רגילה היא שאחד מחלקי העיר ממשיך להיקרא בשם הקדום של העיר. כך, למשל, קיים היה באנטיפטריס מגדל אפק.³ לפי דברינו הרי שמדובר במקומה של העיר ההלניסטית מצפון לחומה הצלבנית.

1. ראה זוסמן, הנזכר בהערה 2, עמ' 314, הערה 5-6.
2. י. זוסמן, ברייתא דתחומי ארץ ישראל, תרביץ מה (תשל"ד), עמ' 213-257. א. שנהב, הדים מן העבר, גופים, 11-12 (תשל"ט), עמ' 123-133. פ. נאמן, גבולות הארץ, תל-אביב תשל"ט.
3. מלח' ב', 513. וראה זוסמן, עמ' 257, וראה לעיל הדיון בבית ירח.

דור וחומת עכו — הערים ההלניסטיות דור ועכו.

ראש מי גיאתו — כפי שהראו החוקרים, הרי מדובר במעיין של נחל געתון.⁴

גיאתו עצמו — געתון עצמה (ח' ג'תון).

כברתא — ח' כברה, כפי שהראו החוקרים השונים. קטע זה איננו מסודר באופן מדויק והסדר הנכון היה צריך להיות "כברתא גיאתו וראש מי גיאתו". מדובר באתרים קרובים, על אותו קו רוחב, ומכאן השיבוש בסדר הופעתם.

זוניתא — ח' זואינתה, כדעת רוב החוקרים.

קסמרה דגלילה — ח' ג'ליל, כדעת רוב החוקרים.

קובעיה (ד) אייתה — ראש הגבעה של אייתה, היא כנראה עיתה א'שעב, כפי שהציעו הילדסהיימר וקליין. הכפר יושב על פסגת גבעה מאורכת וכנראה שהכוונה לפסגת הגבעה.

ממצייה דירכתא — האיתור איננו ברור. בנוסחאות שבמקורות הספרותיים מופיע מקום זה רק אחרי יתיר (להלן), והדבר מעיד על איזו שהיא מסורת משותפת. "ממצייה" נזכרת בירושלמי כפירוש או כתרגום למוצא "מאי מוצא ממציא" (יר' סוכה פ"ד נד, ב). יפה הראה הילדסהיימר כי הדבר עשוי להעיד על מעיין או מתקן אחר למים. ואולי הכוונה לבריכה הגדולה ממזרח לכפר, והדבר מתאים להמשך קו הישובים בברייתא.

מלתא דכורים — הפסגה של כור. שני אתרים באים בחשבון: האחד ח' כורה בנצ. 2788/1890 או ח' קוריה המופיעה רק במפת ה-P.E.F., בערך בנצ. 1870/28155. להלן נחזור לבירור מקום זה.

סחרתה דיתיר — סביבות יתיר, הכפר הערבי יעטר, 2 ק"מ מצפון לעיתה א. שעב.

נחל דבצאל — (הנחל של בצאל — מקום זה לא זוהה על-ידי החוקרים. לדעתי יש לחפשו בזיקה לתל בציל ולג'בל בציל (נצ. 177/282). נחל בצאל צריך להיות אחד הנחלים היורדים מרכס זה לכיוון ו-יעטר. אולי ואדי אל עיון שמתחת לעצילה.⁵ (2 ק"מ צפונית לדבל). קטע זה שברשימה איננו מסודר משום שנחל בצאל מצוי קצת מערבית מהקו המתואר. כבר ראינו תופעה זו באיזור כברתא-געתון, כך שהדבר איננו מוזר. העובדה, שנחל בצאל מופיע ברשימה, מוכיחה שכורים חייב להיות ח' אל קוריה ולא ח' כורה, אחרת תלך הרשימה כביכול מערבה ומזרחה. אבל אם כורים היא ח' קוריה, הרי שיש לרשימה סדר, אם כי הקו איננו ישר אלא מווגז.

בית עיב — לדעתי היא עיתה א זוט, 8 ק"מ מזרחית-צפון-מזרחית ליעטר. החוקרים ברובם טעו, מפני שבמקורות הספרותיים סדר השמות שובש.

4. זוסמן, שם, הערה 194.

5. השם עצילה עשוי אף הוא לשקף את בצאל.

ברשתא — היא בוודאי ברעשית, 3 ק"מ מזרחית לעיתה או זוט.

אולי רבתא — לדעתי יש לזהותה עם חולה, 9 ק"מ מזרחית-צפון-מזרחית לברעשית.

ניקבתא דעיון — ברור, וכל החוקרים עמדו על כך, שיש זיקה בין שם זה לעמק עיון. נקב עשוי להיות מעיין או שביל הררי מתפתל. אם מדובר בשביל, הרי שזה השביל העתיק מהונין לכיוון עמק עיון.⁶

מסב, ספנחה, כרכה דבר סנגורא, תרנגולה עליה דקיסריון — סדרת שמות זו מסתיימת בקיסריון, היא פניס, והיא עשויה לסמן קו שחצה את עמק עיון או קו שסימן מעין חצי עיגול סביב הר החרמון. המקום הברור הוא כרכה דבר סנגורה, אשר זוהה, ובצדק, עם המבצר של זינוודורוס.⁷ מושל זה שלט בחרמון, ולפיכך ברור שהברייתא כוללת חלק מההר. אם נכונים דברינו, הרי שעלינו לחפש את מסב וספנחה בכיוון זה.⁸ לפי שיטתי, מיסב צריכה להיות דיר מיסב, מזרחית לברך הליטני. כלומר, הגבול יורד לעמק עיון, אך אינו חוצה אותו, אלא ממשיך בצלעו המערבית עד דיר מיסב. מאידך, ייתכן שהכוונה לח' מזה על נהר החצבני, בין תל אבל לתל דן. כדאי עוד לציין שלא רחוק ממקום זה נתגלתה כתובת ועליה שם הכפר ממסיה,⁹ ברם קשה להאמין שזו מיסב, כיון שאנו מחפשים מקום אשר יפנה את קו הגבול מעבר לחרמון. זאת ועוד, להלן נראה שכל עמק החולה היה יהודי ואין מקום לחצותו.

אשר לספנחה — מבין הצעות החוקרים הרי ההצעה הטובה ביותר היא אל ספינה, בין חצביה ובין רשיה, אך היא רחוקה מדי.¹⁰ לו חצה קו הגבול את העמק, היתה צריכה להיכלל בברייתא נקודת החציה. יש להניח, איפוא, שספנתא מסמנת נקודה זו, ועוד נשוב לכך.

המקומות המופיעים רק במקורות הספרותיים

בנוסף לרשימת השמות שבכתובת מצויים בידינו מספר שמות אשר נמצאים במקורות הספרותיים ואינם בכתובת.

כוריי רבתא¹¹ — בנוסף לכורים שבכתובת. לעיל התלבטנו בזיהוי מלתה דכורים וסיכמנו שהכוונה לח' קוריה; אם כן, הרי שכוריי הגדולה תהיה ח' קוריה, המצויה כאמור על הקו עיתה א-שעב וח' קוריה. אי-אפשר לומר שכוריי רבתא היא ח' קוריה, כיון שאנו קו הגבול שבכתובת יהיה מזור כפי שציינו.

6. השביל נבדק באופן חלקי על-ידי.

7. קליין, עמ' 145, וראה לאחרונה ש. אפלבוים, כתובות יוניות מהר חרמון, בתוך: החרמון ומרגלותיו, תל-אביב תשל"ח, עמ' 180—184.

8. לולא דברינו היה אפשר להציע שמיסב היא מיס א-ג'בל וספנתא ים סופני הוא אגם החולה.

9. אהרונ, שלוש אבני גבול חדשות ממורדות הגולן, עתיקות א' (תשט"ו), עמ' 95. לא ייתכן שזו ממצא דירכתא כיון שמדובר באזורים שונים.

10. הילדסהיימר, עמ' 50.

11. מקורות נוספים הם הברייתא, כפי שמופיעה בספרי, בירו' ובתוס', וכן החומר בתרגומים הארמיים ובעיקר תרגום יונתן למדבר לד. ראה קליין, שם, עמ' 166—176. התרגום הירושלמי, כ"י גיאופיטי, אינו מוסיף חומר לענייננו אלא חוזר על תרגום הירושלמי המקצוע, אשר לנוסח "כוריי", כך הנוסח בתוס' כ"י ויגה ובירו' "כוריי רבתא" וליתא. בספרי ובתוס' כ"י ערפורט.

תפניא או תפניס¹² — כדעת החוקרים תבנין. מיקומה ברשימה שונה ממקור למקור. היא נמצאת לפני ספנתא אלא שספנתא מצויה במקורות אלו שלא במקומה הנכון. על-כל-פנים, בכל המקורות מופיע יתיר אחרי ספנתא, כך שתפנית צריכה להיות באזור זה. תבנין משתלבת יפה בקו הגבול המתואר על-ידינו.

עולשתא — מופיע רק בכ"י וינה. בכ"י זה מופיעות גם מחרשת (במקום ברשתה) וגם אולם רבתא.

מגדל חרוב¹³ — מופיע בכל הנוסחאות חוץ מהספרי. בתוס' כי"ו מופיע שם זה אחרי "אולם רבתא"; בכ"י ערפורט בירושלמי אחרי מחרשת (ברשתה).

ייתכן שהמקום מסמן את הנקודה הצפונית ביותר בעמק עיון. מצפון לדיר מימס מצוי הכפר חורבה והוא המועמד הטבעי לזיהוי כמגדל חרוב. כמו כן מצוי כפר בשם אל חריבה, ממזרח לאתר הקודם, מצידו השני של עמק עיון.

הבעיה היא, שלפי סדר הרשימה יש לחפשה בסביבות אולם רבתה (חולה), אלא שסדר הרשימה במקורות אלו איננו תמיד מדויק. הזיהוי המקובל מתאים למקומם של יתר חלקי הברייתא ולפיכך נראה לקבלו.

רשימת המקומות מוכיחה שאין אלו הוספות מעתיקים בלבד. קשה לשער שמעתיק כל שהוא יוסיף מדעתו שמות. קשה להניח שהם יגיעו למספר כה רב של מקורות בלתי-תלויים, אך הרעיון שתוספות אלו גם יתאימו למציאות הגיאוגרפית הוא בלתי-אפשרי. יש, איפוא, להניח שהיו לפחות שני נוסחים של ה"ברייתא דתחומין" והכתובת מוסרת רק אחד מהם.

ביתר חלקי הכתובת היא צמודה לירושלמי דמאי, לפיכך הניח זוסמן¹⁴ שגם קטע זה היה בירושלמי או שהוא נלקח מהירושלמי שביעית. המרחק בין נוסח הירושלמי לנוסח הכתובת מעיד בבירור שלפני בעל הכתובת עמד טופס שונה של הירושלמי מזה שבידינו. אין זה מקרה של טעויות העתקה אלא של מקורות עצמאיים שונים.¹⁵

מקור נוסף, המעיד על נוסח הברייתא, הם התרגומים הארמיים. החומר לוקט על-ידי קליין והוא הוכיח שהתרגומים משתמשים בצורה בלתי-מדויקת בשמות שבכתובת, תוך ניתוקם מהקשרם הגיאוגרפי.¹⁶ צורת הבאת השמות וסדרם אינם משמעותיים, אך עצם הבאת השם מעידה על קיומו באחד המקורות.

בנוסף לשמות שבכתובת מופיעים בתרגומים האחרים הבאים:

כרכוי דבר זועמא — המבצר של בר זועמא הוא סואימוס, אחד ממלכי היטורים. אין לדעת איפה בדיוק השתרעה ממלכתם, אבל באופן כללי מדובר על אזור החרמון דרום סוריה. מבצר זה מצוי, איפוא, באזור הר החרמון וזיהויו בלתי ברור.

12. כך בתוס' כי"ו ובכ"י "תפילת", בירושלמי דפוס ונציה "תפניס", וליתא בספרי.

13. ביר' ובתוס' כי"ו וכ"י "מגדל חרוב ובנוסח הדפוס מגד חרוב.

14. זוסמן, שם, עמ' 225—254.

15. ידוע לנו שבעבר היו טקסטים נוספים שונים של הירושלמי. הנוסח שלפנינו איננו אלא אחד מהנוסחים שהיו.

16. ראה הערה 17.

קרן זכותה — אין זו סכות המופיעה במקורות הספרותיים של ברייתת התחומים, כיון ש"סכות" הוא שיבוש מ"בית סבל" הנזכרת בכתובת, ובית סבל מופיעה בהמשך התורה גום (ביריה דבית סבל). קליין סבר שסכות היא אזכיה הלגיה הקטנה ¹⁷ אך למעשה זיהוי זה איננו מבוסס אלא על הסדר שבברייתא דתחומין. כאמור, סדרן של התוספות לנוסח הכתובת הוא מקרי ולפיכך אין לסמוך עליו. משום כך ניתן להציע שקרן זכותה סכותה הוא "קרן זווי", ואם כן — הכוונה למלח רזיזה או רזיזה ¹⁸ שבכתובת ואין למקום זה כל קשר לאזכיה.

זמנה של הברייתא

זמנה של הברייתא חשוב הן לצורך ניצול המידע שבה והן לשם הבהרת פרשת תיאור גבול הישוב היהודי בגליל ובעבר-הירדן. ברור שאם נדע עד היכן השתרע הישוב היהודי, נדע גם לפרש את הברייתא בהתאם. מכיון שמדובר במצב ישובי גליל, יש ערך להבהרת זמנה של הברייתא. במהלך דיון זה נזכיר עדויות הנוגעות לתחומים המותרים שבכתובת, תוך הבחנת זמנם ותחומם.

בטרם נפתח בגוף הדיון, יש להעיר עוד הערה הלכתית. לכאורה, כל מקום שאינו חייב בתרומות ומעשרות טמא משום טומאת ארץ העמים. במציאות הופרדו שני הדברים והיו מספר אזורים שהותרו משום מצוות התלויות בארץ אך לא נחשבו לטמאים. כך היו הדברים אף לגבי תחולת המצוות החקלאיות והדבר מעיד על ההיסוס שבעצם החלטות אלו.

קיסריה — קווי הגבול באזור קיסריה נידונו במקום אחר. ¹⁹ בדיון זה הוכח כי התיאור בברייתא הולם רק את דור אושה. גם הגבולות בעבר-הירדן נידונו במקום אחר ²⁰ ואף שם הוכח שהברייתא משקפת את דור אושה.

דור — בברייתא נמנית דור כאחת הערים הנוכריות. יש להניח שהדבר עשוי היה להיכתב רק באותו זמן שבו פעלה העיר כעיר הלניסטית. אנו יודעים שדור היתר עיר יוונית פורחת כל ימי הבית. לאחר מכן היא ירדה בצורה חמורה. הטביעה האחרונה הרצופה של העיר היא משנת 144 ²¹ וסביר להניח שהירידה חלה באמצע המאה השניה לערך; ואכן, מוזמן זה העיר כמעט איננה נזכרת עד תקומתה מחדש במאה השישית. אם כן, הזכרת דור בברייתא מוכיחה שהברייתא היא קדומה למחצית השניה של המאה השניה לספירה, מראשית דור אושה או אף קודם לכן.

17. ש. קליין, עבר הירדן היהודי, תרפ"ט, ג'דפס שנית בקובץ גולן, המדור לידעת הארץ בתנועה הקיבוצית, עמ' 133.

18. ר' ז' שבכתובת דומות ביותר ולמעשה קשה להבחין לאיזו אות ותכונן הכותב.

19. מאמר זה יופיע בקרוב בספר השירון.

20. ראה ז. ספראי, הגליל, קשת, תשל"ח, עמ' 20—22.

21. ראה: G. F. Hill, Catalogue of Greek Coins of Palestine, 1910, pp. LXXV, 113.

לחפירות הארכיאולוגיות ראה אנצ' לחפירות ארכיאולוגיות, ערך דור. מטבע מאוחרת יותר הוטבעה בשנת 207: C. Lamberg, Coins in Pal., Q.D.A.P. 3 (1935), p. 135.

וראה עוד ש. קליין, הערות להוצאה החדשה של מכילתא דר' ישמעאל, לשוננו, ד (תרצ"ב), עמ' 41.

צפון-מערב הגליל — אף אזור זה נדון במספר מקורות ואלו הם:

- א. מקורות הרואים בעכו את גבולה הצפוני של הארץ; במיוחד יש לציין את משנת גיטין א ב: "אמר ר' יהודה מרקם ולמזרח ורקם כמזרח, מאשקלון ולדרום ואשקלון כדרום מעכו ולצפון ועכו כצפון". המדובר בתיאור גבולות הארץ. ברור שר' יהודה מתייחס לברייתא דילן או לחומר תנאי מקביל, שהרי הוא מונה את נקודות הגבול שבברייתא. מכאן שהברייתא היא בת־זמנו של ר' יהודה או קדמת לזמנו.²²
- ב. הזכרת נהר "מדרומה של כזיב" כגבול הארץ; במשנת חלה נזכרת הלכה זו ורבן גמליאל מתדיין בה. מכאן שהלכה זו היא מדור יבנה.²³
- ג. תוס', אהלות פ"ד ה"ד: "ההולך מעכו לכזיב מימינו למזרח הדרך טהורה משום ארץ העמים וחייב במעשר ושביעית, עד שתיוודע שהיא טהורה. משמאל למערב הדרך טמאה משום ארץ העמים ופטורה מן המעשרות ומן השביעית, עד שתיוודע שהיא חייבת. עד כזיב — ר' ישמעאל בר' יוסי אומר משום אביו עד לכלאבי (לבנוב).²⁴ מקטע זה למדים אנו שאין מחלוקת בין הקביעה שעכו היא גבול הארץ לבין הקביעה שכזיב היא גבול הארץ. ברור שמעכו עוזב הגבול את קו החוף ופונה צפונה מערבה עד כזיב. כזיב הוא בקו הרוחב של כזיב בערך, ולפיכך יכולה כל אחת מהם לשמש כגבול. זאת ועוד, אנו למדים שבאזור שמעכו לכזיב היה ישוב מעורב, אם כי רובו היה יהודי. הכביש עבר, כידוע, בתוואי הדרך הנוכחית, ומכאן שהנוכחים החזיקו בעיקר ברצועת החוף.
- מקורות ב' וג' מתארים מצב ששרר בדורות יבנה (רבן גמליאל) וארשה (ר' יוסי) ועד דור רבי (ר' ישמעאל עצמו) והברייתא דתחומין מציגה מצב דומה אלא שהיא מפרטת יותר ואולי אף פוסקת ביתר חומרה. ר' יוסי אומר שהגבול עובר בקו עכו (או כזיב) לבנוב, היא לבונה, על רכס סולם צור, כ־5 ק"מ מהחוף. קו זה הוא ממזרח לקו של המשניות, אך כ־2 ק"מ ממערב לקו המתואר בברייתא דתחומין. אם כן, ר' יוסי תיקן את קו הגבול רק במעט. ייתכן שדבריו מעדכנים מסורת קדומה וייתכן שהוא חולק על חכמים ומציג קו מערבי יותר ב־2—3 ק"מ ועוד נשוב לכך.
- ד. רשימת העיירות המותרות בתחום צור;²⁵ רשימה זו מתייחסת לגוש יהודי רצוף ממערב לקו של הברייתא דילן. הקו שמציע ר' יוסי חוצה את הגוש הזה, מסתבר, איפוא, שהיתה מחלוקת כיצד להתייחס לאזור כיון שהיה בו ישוב מעורב. פתרון אחד היה של ר' יוסי
22. כך הנוסח ברוב כתבי־היד והשינויים אינם משמעותיים; עכו כגבול מופיעה במקורות נוספים, כגון משנת אהלות יח, ט.
23. שביעית ו, א תוס' שם פ"ד ה"ו; חלה ד, ח; תוספתא שם פ"ב ה"ו; ירו' שביעית פ"ו לו, א.
24. כידוע, גורס הבבלי ממזרח טמאה... ממערב טהורה. ליברמן טוען ששתי הגירסאות נכונות ומשקפות יחס לדרכים שונות באותו אזור (ראה תוספתא ראשונים, ג לתוספתא זו). אני מקבל את טענתו ששתי הנוסחאות מקוריות, אך קשה להאמין שהיו שתי דרכים וכי למה יתייחס הבבלי לדרך אחרת מזו הרגילה? נראה לי שהבבלי לא הכיר את המציאות בארץ־ישראל ותופעה זו חוזרת במקומות מספר. לנוסח הברייתא ראה ליברמן שם.
25. תוס' שביעית פ"ד ה"ט; ירו', שם פ"ו לו, ג; לזיהוי המקומות ראה: ז. ספראי, בשולי כתובת רחוב, ציון מב (תשל"ח), עמ' 15—18.

ופתרון שני לקבוע קו מזרחי יותר (והברייתא דתחומין) ולהוסיף ולאסר את גוש הישן-
בים הבעייתי. המשניות והברייתות הקובעות את עכו וכזיב כגבול הארץ מגדירות את
הגבול באופן כללי ובפירושו נחלקים המקורות האחרים.²⁶
לפי דרכנו הברייתא היא מדור אושה ומשקפת את דעת חכמים בניגוד לר' יוסי.

גבול הגליל — גבול זה הוא, כאמור, הגבול המפורט ביותר והוא מעיד שהברייתא חוברה
בזמן השישוב היהודי התרכז בגליל לאחר מרד בר-כוכבא. לולא היה הדבר כך היתה
הברייתא מתייחסת ביתר פירוט גם לגבול הדרומי והמזרחי, המרכז היהודי בגליל נוסד
לאחר מרד בר-כוכבא וברור, איפוא, שהברייתא גובשה לאחר מכן.
גבול עבר-הירדן נידון, כאמור, במקום אחר.

עבר הירדן — הברייתא איננה מכירה מציאות של ישוב יהודי מחוץ למישור העזרי. הישוב
היהודי בהר עבר הירדן חרב במרד בר-כוכבא;²⁷ או אולי כבר במרד החורבן, והברייתא
משקפת את המצב בתקופה זו.

אם כן, הברייתא היתה כבר ידועה בדור אושה (ר' יהודה משתמש בה) היא משקפת מצב
ישובי שלאחר מרד בר-כוכבא. ממילא ברור שהברייתא התחברה בדור אושה. ביטוי ברור
לכך יש בטבלה להלן. עם זאת בתוך התחום היהודי היו מובלעות נוכריות. לעיל (פ"א)
עסקנו בקדש שהיתה מובלעת מעין זו.

לסיכום

עמדנו על הרכב הרשימה וטיבה, וראינו שלפנינו אחת הנוסחאות של הברייתא דתחומין.
הברייתא חוברה בדור אושה ומאז המשיכו חכמים לעדכן את הגבולות השונים בהתאם
להתפתחויות. בקיסריה ובקיסריון ירד משקלו של הישוב היהודי והדבר מתבטא בהלכות
השונות. באשקלון הישוב היהודי התחזק קמעה ובצפון-מערב הגליל לא חל שינוי מדור יבנה
ועד דור רבי. מסקנות אלו צריכות לשמש כחומר-גלם למחקרים נוספים על התפתחות
הישוב היהודי באזורים השונים.

26. נהר דרומה של כזיב אינו הנהר שמדרום לאכזיב אלא נהר אכזיב עצמו, וכנראה שהכוונה מנהר
של כזיב לדרום. והראיה שנהר זה היה הגבול המנהלי של עכו צור (ראה ספראי, הנ"ל, עמ'
13—18).

27. ז. ספראי, מצב היישוב היהודי בארץ ישראל לאחר מרד בר-כוכבא, בתיק מרד בר-כוכבא ערכו
א. אופנהיימר וא. רפפורט, ירושלים תשמ"ד, עמ' 212—213.

המצב המשתקף בברייתא דתחומין

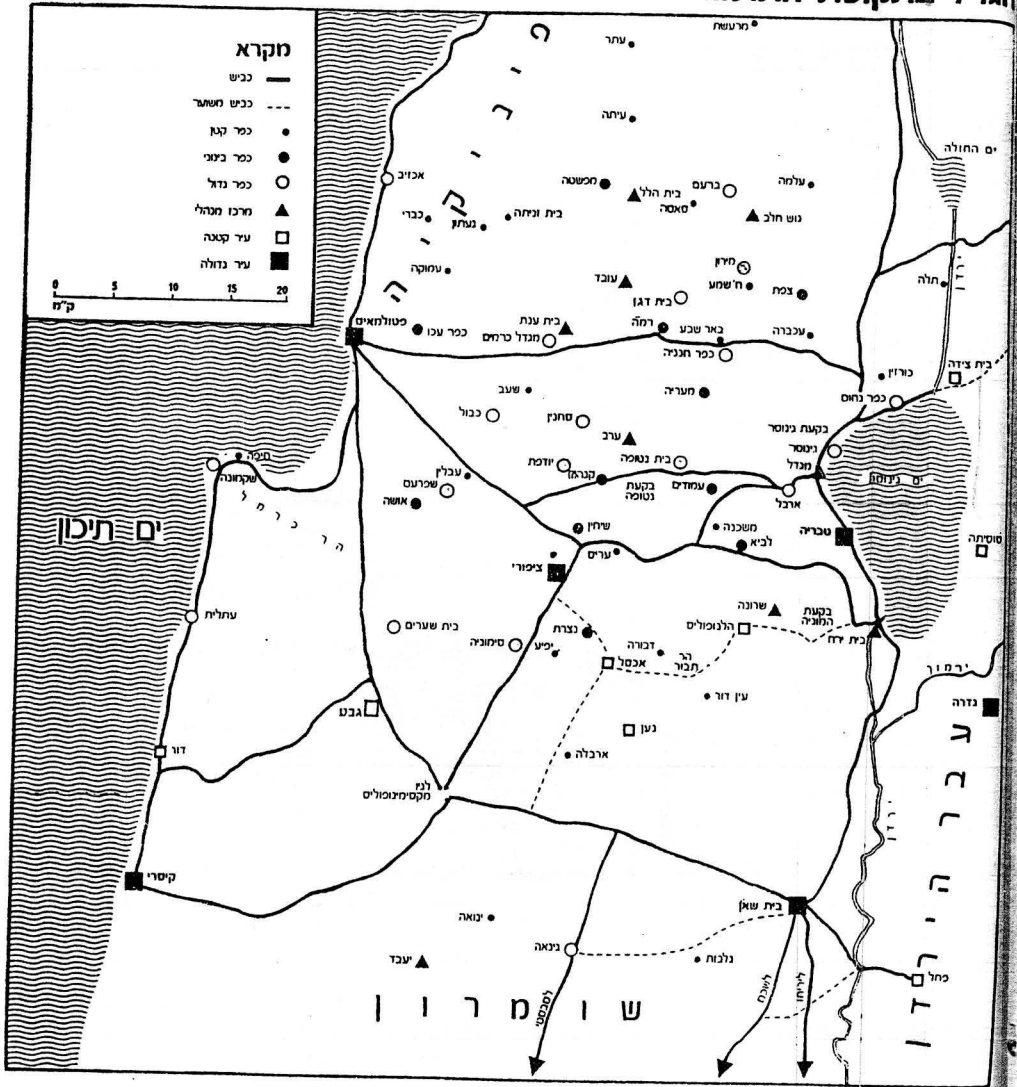
דור אושה דור אושה	ראשית	סוף	דור-רבי	ימי הבית דור יבנה	
הברייתא כולה	—	—	+	+	0
(1) הברייתא מצוטטת על-ידי ר' יהודה, מחכמי דור אושה.	—	—	+	+	0
(2) ריבוי הישובים בגליל.	—	—	+	+	0
אשקלון	0	0	0	0	0
בדור רבי הורחב ההיתר והוא נקבע רק בדור יבנה.	—	—	+	+	+
קיסריה	—	—	+	+	+
בסוף דור אושה חדלה מלהיות עיר נוכרית גדולה.	0	0	0	0	0
דור	0	0	0	0	0
עכו	0	0	0	0	0
אין שינויים בכל התקופות.	0	0	0	0	0
צפון-מערב הגליל	0	0	+	+	+
מקבילות מחכמי אושה ודור רבי.	0	0	+	+	+
הגליל	—	—	+	+	+
בברייתא עדות לישוב יהודי רב בגליל	—	—	+	+	+
רק בדור אושה היה הישוב היהודי כה מצומצם.	—	—	+	+	+
עבר-הירדן	—	—	+	+	+

מסקנה: הברייתא משקפת את המצב בראשית דור אושה.

מפתח:

+ מתאים במיוחד לתקופה זו
0 מתאים לתקופה זו
— איננו מתאים לתקופה זו

הגליל בתקופת התלמוד

הבנות חדשות ברשימה העתיקה מזמן חז"ל הידועה בשם 'כתובת רחוב'

מבוא

- הממצא
- ממצא ארכיאולוגי בבית המדרש
- כתובת רחוב בבית המדרש
- (א) נוסח כתובת רחוב ומקורותיה
 - הנוסח המלא
 - חלוקה לפי נושאים
 - הכתובת במקורות חז"ל
 - חשיבות הכתובת להבנת דברי חז"ל
- (ב) היקף התחום המותר בבית שאן
 - דעת האדמת קודש
 - דעת החזו"א
 - הוכחת המשנת יוסף מכתובת רחוב
- (ג) השטח המותר בתחום קיסרי
 - דעת המשנת יוסף
 - הצעה שונה בספר 'שלוש ארצות לשביעית'
 - כפר סבה
 - דור
 - תחום קיסרי מקבילה לתחום שומרון
 - מה בין תחום קיסרי לבין עיר בית שאן
- (ד) משמעות ההיתר של רבי בכרכים שלא כבשו עולי בבל.
 - סיפור המעשה של היתר בית שאן
 - מה כולל ההיתר?
 - דעת המור וקציעה – לא הותר רק הגדל בשדה נכרי
 - התוספת בכתובת רחוב מוכיחה כדעת המור וקציעה
 - ההשלכה בהבנת ההיתר – הכרעה כדעת המבי"ט
- (ה) הבנת ההיתר משליך להבנות מחודשות בירושלמי
 - 1. ויהיו בשביעית שביעית?
 - הוכחת פאת השולחן, שאין קדושת שביעית ביבול נכרים
 - הסבר נגדי של החזו"א:
 - הבנה מחודשת בסוגיא:
 - 2. ביזת השוק בקיסרי
 - תשובת הב"י להוכחה הנ"ל וסתירתה מכתובת רחוב

לסיכום

מבוא

הממצא

לפני כארבעים שנה, בשנת תשל"ד, נערכו חפירות ארכיאולוגיות בשדה שבשטח קיבוץ עין הנצי"ב, בסמוך לתל 'רחוב'¹ שבעמק בית שאן, ונתגלו שם שרידי בית כנסת מזמן חז"ל עם רצפת פסיפס בחדר המבוא לבית הכנסת. בתי כנסת עם רצפות פסיפס שבהם ציורים וכתובות מוכרים, ואינם דבר ייחודי. נציין כמה מהם הסמוכים לשרידים אלו, והם בית הכנסת של בית אלפא, של חמת-טבריה, של בית שאן ושל חמת גדר. הייחודיות של בית הכנסת 'רחוב' הוא מה שכתוב על רצפת הפסיפס. מדובר בכתובת הארוכה ביותר שנתגלתה על פסיפס בבית כנסת. הכתובת דנה בגבולות הארץ לעניין שמיטה ומעשרות, ובאותם מקומות בא"י שנתייחד דינם. על רצפת בית הכנסת התגלו שיירי טיח שהיו על הקירות, והתברר שהכתובת בפסיפס למעט הפסקה האחרונה, הועתקה מהכתובת שהייתה על הטיח².

ממצא ארכיאולוגי בבית המדרש

השימוש בממצא ארכיאולוגי כדי להבין את דברי חז"ל, וכדי לקבוע הלכה למעשה, אינו פשוט. דעת החזו"א בעניין ידועה. אבל לא הרי זה כהרי זה בממצאים ארכיאולוגיים. ידוע כי הרמב"ן בבואו לעכו בחן שקלים עתיקים מזמן בית שני, והשתמש בהם לקביעת משקל השקל הנצרך לפדיון הבן³. הדבר חזר על עצמו עם הכפתור ופרח⁴ והאברבנאל⁵. 'כתובת רחוב' הינה ממצא ייחודי של טקסט של הלכות הקדום ביותר ששרד עד ימינו. אין היא מכילה מושגים חדשים או מתמיהים (כדוגמת מגילות ים המלח), אלא קטעים המוכרים לנו מהתוספתא, הספרי והירושלמי. הערכה היא שהדברים נכתבו בתקופה סמוכה לחתימת התלמוד הירושלמי⁶, והרי היא חלק מהתורה שבעל פה שהועתקה מכתובה על קלף לכתיבה על אבנים. למעשה זהו הטקסט הקדום ביותר של תורה שבעל פה שאנו מכירים ממקורות חז"ל הקיים בצורתו המקורית. בשונה מכתבי יד שהועתקו מכתבי יד קדומים יותר, מצב המאפשר שיבושים בכלל ובשמות גיאוגרפיים בפרט, הרי שלפנינו נוסח מקורי מבית המדרש שהדברים נלמדו בו.

כתובת רחוב בבית המדרש

¹ העיר 'רחוב' היתה קיימת בזמן התנ"ך וכנראה שהייתה עיר ישראלית בתקופת מלכי ישראל. היא אינה מוכרת מהתנ"ך, אבל מופיעה במקורות אחרים מהתקופה.

² פענוח הכתובת שעל גבי הקירות נעשה על ידי ד"ר חגי משגב והוא עומדת להתפרסם בקרוב.

³ סיפור זה כתב הרמב"ן בעצמו, והדברים הודפסו בחלק מהמהדורות של פירוש הרמב"ן על התורה.

⁴ פרק טז, עמוד רלב, כך ב. מהדורת בית המדרש להלכה בהתיישבות.

⁵ שמות כי תשא.

⁶ ראה פליקס, סיני צו יח-כח.

הראשון שהביא את הכתובת בצורה למדנית מסורתית, היה הרב יוסף ליברמן שליט"א בספרו שו"ת משנת יוסף, ח"א סימנים נ"א-נ"ב. הרב ליברמן מנתח את דברי הכתובת בהשוואה למקורות הנמצאים בידו, התוספתא, הספרי והירושלמי. הוא עומד שם על ההבדלים הדקים שבין המקורות, וכיצד הכתובת עוזרת לנו להבין את מקורות חז"ל בצורה מדויקת יותר. עיקרי הדברים הופיעו כמאמר במוריה, שנה שמינית, ח-ט (צב-צג) שבט תשל"ט.

בהמשך הרחיבו בנושא הכתובת באנציקלופדיה התלמודית כאשר הדפיסו בשנת תשמ"ז חוברת נפרדת עם הערך של א"י (שהופיע במקור הרבה שנים לפני כן), ובסופה נספחים בהם עשו שימוש בממצאים של כתובת רחוב. נספח א בחוברת (עמודים 68-45) דן בברייתא דתחומין (הברייתא שמתחילה "תחום שהחזיקו עולי בבל" ולאחר מכן רשימה של מקומות לאורך קו הגבול), כולל מפות. נספח ב (עמודים 78-69) דן במקומות בא"י שנתייחד דינם כמו בית שאן וקיסרי. בנספחים אלו נעשתה עבודה מקיפה, אבל לא מושלמת, כפי שניווכח להלן.

דיון תורני נוסף בנושא הכתובת נמצא בנספחים לכרך א' של הספר כפתור ופרח, מהדורת בית המדרש להתיישבות בהלכה, עמודים שכ"ד – של"א. מובאות שם התכתבויות בין הרב מנשה קניג זצ"ל ליבלחט"א הרב ליברמן לגבי כמה ממסקנותיו בספרו הנ"ל על פי הכתובת. בעמוד של"ב מובא צילום של הכתובת, ולמטה נכתב: "בבית המדרש להלכה בהתיישבות שוקדים על הכנת מהדורה מבוארת של הנכתב בפסיפס זה על החידושים ההלכתיים שבו". דברים אלו נכתבו בתשס"ד, אולם עד היום טרם פורסם דבר. ראש בית המדרש הגר"י אפרתי שליט"א מספר במכתב הברכה שכתב לכבוד הספר 'שלוש ארצות לשביעית' שעם פטירתו של הרב קניג זצ"ל לא נמצא מי שייטול על עצמו את המשימה.

לאחרונה עסקו בכתובת במהדורת שוטנשטיין לירושלמי מסכת דמאי. בפ"ב הל"א (עמוד יח) הובא הנוסח של הכתובת במלואו ובנוסף לכך, הם השתמשו בנוסח הכתובת בכדי לבאר את דברי הירושלמי, ולהראות שנוסח הכתובת מיישב כמה תמיהות של המפרשים שהיה לפניהם הנוסחא המצוי בידו.

כאמור, העבודה המקיפה נעשתה על ידי הרב ליברמן, ולא נחזור כאן על דברים. ובכל זאת זכיתי, ומקום הניחו לי מן השמים להתגדר בו. בספר שיצא לאור בס"ד בתחילת השנה בשם 'שלוש ארצות לשביעית' הקדשתי שלוש עשרה פרקים לבאר סוגיות הקשורות לתוכן הכתובת, ואת עיקרם אני מביא במאמר שלהלן.

א) נוסח כתובת רחוב ומקורותיה

הנוסח המלא

- (1) שלום הפרות הללו אסורין בבית שאן בשביעית ובשאר שבוע מתאסרין דמי הקישואין
- (2) והאבטיחים והממלפפונות והאסטפליני והמינתה הנאגדת בפני עצמה ופול המצרי הנאגד
- (3) בשיפה והקפלוטות מן העצרת עד חנוכה והזירעונין והקצע והשמשמין והחרדל והאורז והכמן והתורמסין
- (4) היבשין והאפונין והגמלונין הנימכרין במידה והשום ובצלן בני מדינה הנימכרין במידה והבולבוסין
- (5) והתמרין אפסיות והיין והשמן בשביעית שביעית שני שבוע דמי והפת חלה לעולם | אילו המקומות
- (6) המותרין סביבות בית שאן מן הדרום שהיא פילי דקמפון עד חקלה חירותה מן המערב
- (7) שהיא פילי דזיירה עד סוף הרצפה מן הצפון שהיא פילי דסכותה עד כפר קרנוס וכפר קרנוס
- (8) כבית שאן ומן המיזרח שהיא פילי דזבלייה עד נפשה דפנוקטייה ופילי דכפר זמרין ופילי דאגמה
- (9) לפנים מן השער מותר ולחוץ אסור | העיירות האסורות ביתחום סוסייתה עינוש ועינהרה ודמבר
- (10) עיון ויערוט וכפר יחריב ונוב וחספייה וכפר צמח ורבי היתיר כפר צמח והעיירות שהן ספיק בתחום נווה
- (11) ציר וצייר וגשמי וזיוון ודנב והרבתה ואגרי חוטם וכרכה דבר הרג | העיירות האסורות בתחום צור שצת
- (12) ובצת ופי מצובה וחנותה עלייה ארעייתא וביברה וראש מייה ואמון ומזה היא קסטלה וכל מה שקנו ישראל
- (13) נאסר | תחומי ארץ ישראל מקום שה[חזיקו] עולי בבל פורשת אשקלון וחומת מגדל שרושן דור וחומת עכו
- (14) וראש מי גיאיתו וגיאיתו עצמה וכבר[תה] וב[ית] זניתה וקסטרה דגלילה וקובעייה דאייתה וממצייה דירכתה
- (15) ומלתה דכוריים וסחרתה דית[י]ר ונחל[ה] דבצאל ובית עיט וברשתה ואולי רבתה וניקבתה
- (16) דעיון ומסב ספנחה וכרכה דב[ר]ס[ג]גורה ותרנגולה עלייה דקיסריון ובית סבל וקנת
- (17) ורקס טרכון זימרה דמתחם לבוצרה יבקה וחשבון ונחלה דזרד איגר סהדותה נימרין
- (18) ומלח רזיזא רקס דגיא וגנייה דאשקלון ודרך הגדולה ההולכת למידבר | הפירות
- (19) הללו אסורין בפניס ובשביעית ובשאר שני השבוע הן מתעסרין דמיי משלם
- (20) האורז והאגוזין והשמשמין ופול המצרי יש אומרין אוף אחוניות הבכירות
- (21) הרי אלו בשביעית שביעית ובשאר שני שבוע הן מתעסרין ודיי ואפילו
- (22) מן תרנגולה עלייה ולחוץ | הפירות הללו מתעסרין דמיי בקסרין החיטין והפת
- (23) חלה לעולם והיין והשמן והתמרין והאורז והכמן הרי אלו מותרין בשביעית בקסרין
- (24) ובישאר שני שבוע הן מתקנין דמיי ויש אוסרין בולבוסין הלבנין הבאין
- (25) מהר המלך | ועד איכן סביב לקיסרין עד צוורנה ופנדקה דטביתה ועמודה
- (26) ודור וכפר סבה ואם יש מקום שקנו אותו ישראל חוששין לו רבותינו שלום | העירות
- (27) המו>ת<רות בתחום סבסטי איקבין וכפר כסדיה וציר ואזילין ושפירין ועננין ובלעם עלייתה ומזחרו
- (28) ודותן וכפר מייה ושילה ופנטאקומוותה לבייה ופרדיסלייה ויצת וארבנורין וכפר
- (29) יהודית ומונרית ופלגה דשלאף

חלוקה לפי נושאים

בעשרים ותשע שורות אלו מקופלות כמה נושאים שהמכנה המשותף שלהם הוא גבולות א"י, ומקומות בא"י שנתייחד דינם. להלן חלוקת הכתובת בציון המקום בשורות, לפי נושאים:

- א¹ בית שאן, רשימת הפירות האסורים (שורות: 1-5)
- א² בית שאן, גבולות התחום המותר בה (שורות: 5-9)
- ב) העיירות האסורות בתחום סוסייתא (שורות: 9-10)
- ג) העיירות שהן ספק בתחום נווה (שורות: 10-11)
- ד) העיירות האסורות בתחום צור (שורות: 11-13)
- ה) תחומי ארץ ישראל, מה שהחזיקו עולי בבל (ברייתת תחומין) (שורות 13-18)
- ו) הפירות האסורים בפנייס (שורות: 18-22)
- ז¹ קיסרי, הפירות שמתעשרים בה דמאי ואילו בשביעית מותרים (שורות: 22-25)
- ז² קיסרי, גבולות התחום המותר בה (שורות: 22-26)
- ח) העיירות המותרות בתחום סבאסטי (שורות: 26-29)

הכתובת במקורות חז"ל

להלן ציוני מקורות חז"ל של הכתוב בכתובת על האותיות שבחלוקה לעיל.
אותיות א-ד ו-ז עיקרם בירושלמי דמאי פ"ב הל"א וחלקם גם בתוספתא שביעית.

אות ה ידועה כברייתא דתחומין והיא מופיעה בספרי סוף פרשת עקב (פסוק לפני האחרון), בתוספתא שביעית פ"ד הל"ה ובירושלמי שביעית פ"ו הל"א.

אות ח יוצא מן הכלל היא ועוסקת בתחום סבאסטי (שומרון) ואינה מוכרת לנו ממקור חז"ל. חשוב לציין שקטע זה גם אינו מופיע על הכתובת המקורית שעל טיח הקיר.

חשיבות הכתובת להבנת דברי חז"ל

אם הכול כבר מוכר, מה א"כ חשיבותו של הכתובת? העניין הוא שהרבה משמות המקומות הגיעו אלינו בצורה משובשת כתוצאה מטעויות בהעתקה, ודבר זה גרם להבדלים בנוסחאות השונות של הירושלמי. במקרה של הברייתא דתחומין יש הבדלים לא מעטים בין המקורות השונים שהזכרנו לעיל. לעומת זאת, במקרה שלנו, זמנה ומקומה של הכתובת כמעט וזהה לזמן ולמקום שבו היו רבותינו בעת שלמדו וחיברו את התלמוד הירושלמי. לכן חשוב להכיר את הנוסח של הכתובת שכן, כפי שנראה, בעזרת

תיקונים קטנים ניתן להציע הסברים המיישבים תמיהות של מפרשי הירושלמי. בנוסף, לכך ישנם כמה פרטים המופיעים בכתובת שאינם מופיעים בצורה כה ישירה בירושלמי, ובכך נדון בהמשך.

ב) היקף התחום המותר בבית שאן

הכתובת מתמקדת באותם מקומות בא"י שדינם שונה משאר חלקי א"י. בראש ובראשונה מדובר בעיר בית שאן, בית שאן היא אחת הערים שרבי קבע שאין דיני שמיטה ומעשרות נוהגים בה כמבואר בחולין ו, ב ובירושלמי דמאי פ"ב ה"א, והיא סמוכה לבית הכנסת שברצפתה נתגלתה הכתובת. הקטע בכתובת של היקף תחום בית שאן, מקורו כאמור בירושלמי וכך נאמר שם: **"עד היכן? פרשתא ורציפתא ונפשא דפנוטיה עד כפר קרנים וכפר קרנים בבית שאן"**.

דעת האדמת קודש

הראשון שניסה לזהות את המקומות המופיעים כאן בירושלמי, היה הרב יצחק גולדהאר, בעל ה'אדמת קודש' (עמודים ק"י-ק"א) שחי לפני כמאה שנה, והכיר את הגליל מקרוב. את פרשתא הוא ממקם 7 ק"מ צפונית לעיר, ריצפתא, 7 ק"מ דרומית לעיר, נפשא דפנוטיה, 13.5 ק"מ מערבית צפונית לבית שאן, וכפר קרנים, 17 ק"מ מערבית לבית שאן. הוא קובע כי "בלי ספק" הירדן הוא הגבול המזרחי של התחום המותר. מדובר בשטח של 213 קמ"ר. האדמת קודש קובע שאם השלטון העותומאני (שהיה בימיו) יתיר הקמת יישובים בשטחים הללו, "אז נכיר את השדות שהן ממקום הפטור ממעשר ירק, שהן ממקום הנאכל בשביעית". כלומר, ניתן הלכתית לסמוך לדעתו על הזיהויים שנעשו בעזרת דמיון של השמות בערבית, וכל פירות וירקות שגדלו בעמק בית שאן בשביעית יהיו מותרים באכילה.

דעת החזו"א

אולם החזו"א נחלק עליו בחריפות (שביעית ג, י"ט). ראשית הוא סבור שעולי בבל הניחו רק את הכרך עצמו ואת התחום שסביבו (כנראה כוונתו לתחום שבת) ולא יותר. לא כלולים בהיתר השדות שמחוץ לתחום, וק"י שלא הותרו שדות הרחוקים 12 ק"מ מהעיר. ובכלל, סבור החזו"א כי גם בעיר בית שאן עצמה אי אפשר להקל, כי במשך הזמן נהרסו הערים ונבנו מחדש במקומות אחרים, ולפעמים גם השתנו השמות.

הוכחת המשנת יוסף מכתובת רחוב

והנה בכתובת רחוב, מופיע הקטע הנ"ל עם תוספות ושינויים קלים. בכתובת, בנוסף על השמות המציינים את סוף התחום המותר סביב לבית שאן, מוזכר גם הכיוון של אותם מקומות ביחס לעיר בית שאן.

הנוסח בכתובת	הנוסח בירושלמי
אלו מקומות המותרים סביבות בית שאן, מן הדרום שהיא פילי דקמפון (שער השדה) עד חקלא חיוורתא (השדה הלבן).	עד היכין?
מן המערב שהיא פילי דזיירה (שער הגת), עד סוף הרצפה.	פרשתא
מן הצפון שהיא פילי דסכותה (שער המצפה או מקום ששמו סכותה) עד כפר קרנוס, וכפר קרנוס כבית שאן.	וריצפתא
ומן המזרח שהיא פילי דזבלייה (שער האשפות), עד נפשה דפנוקטייה.	עד כפר קרנים וכפר קרנים כבית שאן.
ופילי דכפר זימרין ופילי דאגמה - לפני מן השער מותר, ולחוץ אסור.	ונפשא דפנוטיה

כפי שכבר כתב המשנת יוסף (בשו"ת ח"א ס' נ"ב), מתברר, שריצפתא, או הריצפה, יש לחפש במערב בית שאן, ולא בדרום, כפי שהציע האדמת קודש. כפר קרניים/קרנוס נמצא בצפון ולא במערב, ואילו במזרח התחום אינו מגיע אפילו עד הירדן (מרחק 5 ק"מ מבית שאן), כי אחרת היה מציין את הירדן. כל זה מלמד: א) הזיהויים של האדמת קודש שגויים. ב) התחום הרבה יותר מצומצם ממה שניסה האדמת קודש להציע, שכן כאמור במזרח התחום אינו מגיע אפילו עד הירדן. הרי שהחזו"א צדק בגישה שלו שאין להרחיב את התחום המותר בבית שאן.

ג) השטח המותר בתחום קיסרי

נשווה את הדברים שנאמרו ביחס לבית שאן עם הדברים שנאמרו ביחס לעיר קיסרי. קיסרי אף היא הותרה על ידי רבי (ראה להלן מהירושלמי). ובכל זאת ישנן כמה שינויים ביניהם.

תחילה יש לשים לב שברשימה של פירות קיסרי מופיעים שבעה פריטים שנקבע עליהם שהרי אלו בשביעית היתב. בבית שאן לעומת זאת ישנה רשימה ארוכה של פריטים שאסורים בשביעית. השאלה היא מדוע בבית שאן יש רשימה של פירות אסורים ואילו בקיסרי יש רשימה של פירות מותרים? ראה רש"ס ירושלמי דמאי, חזו"א שביעית ד, ד.

לגבי היקף ההיתר של רבי בקיסרי הנוסח בירושלמי דמאי שם: "עד היכן? פונדקא דעמודא פונדקא דטיבתא עד כפר סבא וצורן ודאי בקיסרין". בכתובת רחוב מובאים הדברים בצורה קצת שונה: "ועד איכן סביב לקיסרין? עד צוורנה ופנדקה דטביתה ועמודה ודור וכפר סבה".

דעת המשנת יוסף

במשנת יוסף ח"א סי' נ"א (עמוד קע"ג) כותב בהקשר לשורות אלו: "מקומות אלו אינם ידועים לנו, אבל ברור הוא שהם מקומות סמוכים סביב לעיר קיסרין, דוגמת המקומות הנזכרים לעיל סביבות בית שאן.... וכפר סבה הנזכרת כאן בודאי שאינה כפר סבא הידועה היום.... אין סברה שיהיה תחום קיסרין נמשך עד כפר סבה המרוחקת 35 ק"מ מקיסרי". ע"כ עיקרי דבריו.

המשנת יוסף בונה את דבריו על סמך הדמיון לבית שאן. כשם שתחום בית שאן הוא תחום מצומצם, כמו"כ ברור לו שגם בקיסרי התחום המותר הוא מצומצם, ואין אפשרות שתחום קיסרי המותר תשתרע עד העיר כפר סבה שבמרחק 35 ק"מ מקיסרי.

הצעה שונה בספר 'שלוש ארצות לשביעית'

אבל לענ"ד נראה להציע כיוון אחר. בתחום בית שאן, ברור שכל נקודות הציון הן מקומיות. התחום מציין את שערי העיר, ותוחם את ההיתר מאותו שער ועד מקומות נקודתיות ספציפיות כמו: סוף הרצפה, שדה הלבן, כפר בשם קרנוס, נפש (שהוא כנראה ציון קבר) פנוקטיה, ובשני שערים ההיתר אפילו אינו עובר את השער. אין ספק שהמקומות הנזכרים היו סמוכות לעיר והיו ידועים לאנשי העיר.

שונוות מהותית הנקודות של תחום קיסרי. אציין לשתי ערים, דור וכפר סבה, הניתנות לזיהוי בבירור ומהן ניתן ללמוד על אופי שאר הערים המסמנות את תחום קיסרי, שמדובר בתחום רחב. הערים הללו היו מרכזיות ולא נקודות ציון מקומיות כמו שדה לבן או איזה כפר קטן.

כפר סבה

כפר סבא המודרנית נמצאת לא רחוק ממקורות הירקון. זהו מקומה של כפר סבה מימי בית שני שסמוכה לה או כמעט באותה מקום נמצאת העיר **אנטיפרס**, המוזכרת בחז"ל כמה פעמים (ראה תבואות הארץ עמוד קע"א, על פי יוסף בן מתתיהו קדמוניות ספר י"ג ש 390). שנינו בגמרא בגיטין עו, א שההולך מיהודה לגליל עוזב את יהודה בעיר אנטיפרס והנקודה הראשונה אליה הוא מגיע בגליל היא כפר עותנאי. ביניהם יש מרחב מסוים אשר אינו משויך לא ליהודה ולא לגליל. כפר עותנאי מזוהה בוודאות באיזור צומת מגידו של ימינו, והוא ממוקם במרחק התואם את המבואר בבכורות נה, א, דהיינו 16 מיל מציפורי. העיר אנטיפרס נמצאת ליד העיר ראש העין הסמוכה למעיינות הירקון. עיר שבנה אותה הורדוס, ובשלב מסוים גם הנפיקה מטבעות עם השם אנטיפרס.

דור

העיר דור, אשר היא בגבול הצפוני של תחום קיסרי, מקומה ידוע בוודאות על חוף הים כ-13 ק"מ צפונית לקיסרי. גם בעיר דור הנפיקו מטבעות עם שם העיר.

תחום קיסרי מקבילה לתחום שומרון

מה עומד מאחורי הנתונים הללו? בין מחוז יהודה בדרום ומחוז הגליל בצפון, נמצא מחוז שומרון במזרח ותחום קיסרי במערב. הגבולות של תחום קיסרי בדרום ובצפון זהים או מקבילים לגבולות הדרומיים והצפוניים של מחוז שומרון. הנקודה הדרומית של תחום קיסרי היא אנטיפרס או כבר סבה הסמוכות זו לזו כדלעיל. ואילו בצפון ממוקמים כפר עותנאי במזרח והעיר דור במערב כמעט על אותו קו, בקו צפון דרום, בטווח של פחות מ-4 ק"מ. אזכור דור וכפר סבה כגבולות של האזור המותר של קיסרי מלמד שההיתר כלל את כל התחום הגדול של העיר קיסרי, שהשתרע כאמור מכפר סבה בדרום ועד דור בצפון. מדובר אם כן בשטח גדול מאוד, ולא בשטח מצומצם כמו השטח שסביב בית שאן.

מה בין תחום קיסרי לבין עיר בית שאן

אם נכונים דברינו הרי שלגודל האזור המותר יש השלכות על הפרות המותרות והאסורות הנמכרים שם בשווקים. לעיל עמדנו על כך שבבית שאן הרשימה (שורות 5-1) מכילה כעשרים גידולים האסורים בשביעית, ואילו בקיסרי הרשימה (שורות 25-22) מכילה שבעה גידולים המותרים בשביעית ובשאר שני שבוע מתעשרים דמאי. מדוע קיים הבדל ביניהם? לאור המסקנה של הניתוח הגיאוגרפי שקבע שהאזור המותר סביב לקיסרי הינו אזור רחב ממדים, ניתן להציע הסבר חדש.

רוב התוצרת המגיעה לשווקים של קיסרי מקורה באזור הגדול המותר סביב לקיסרי, ורבי התיר יבול נכרי בקיסרי מכל מצוות התלויות בארץ, ולכן נזכרו רק שבעה הגידולים שמותרים בשביעית אבל חייבים במעשר בשאר שני שבוע, אבל שאר הגידולים כולם אף פטורים מן המעשר. (ראה את ההוכחה על פירוש זה באריכות בספרי הנ"ל). שונה מכך מהותית מצב הפירות הנמכרים בבית שאן, שם שטח ההיתר מצומצם מאוד כאמור, ולכן הרבה תוצרת הגיעה לעיר מחוץ לאזור המותר (זוהי עוד אחת מהוכחות המשנת יוסף שם, שבבית שאן מדובר בתחום מצומצם) ועל כך ניתנה הרשימה של הגידולים הבאים מן החוץ.

(ד) משמעות ההיתר של רבי בכרכים שלא כבשו עולי בבל.

סיפור המעשה של היתר בית שאן

ירושלמי דמאי פ"ב, הל"א :

ר' זעירא ר' חייא בשם רבי יוחנן, רבי התיר בית שאן מפני יהושע בן זירוז בן חמיו של ר' מאיר, שאמר, אני ראיתי את רבי מאיר לוקח ירק מן הגינה בשביעית, והתיר את כולה. אמר ר' זעירא, הדא אמרה, אסור לבר נש למיעבד מילה בציבורא. אני אומר, אותה הגינה היתה מיוחדת לו, דהתיר את כולה?

רבי התיר בית שאן, רבי התיר קיסרין, רבי התיר בית גוברין (מצפון לבית שמש), רבי התיר כפר צמח (שוכן בנקודה הדרומית של ים הכנרת).

בבלי חולין ו, ב-ז, א (המעשה הנ"ל באופן קצת שונה) :

העיד רבי יהושע בן זירוז בן חמיו של רבי מאיר לפני רבי על ר' מאיר שאכל עלה של ירק בבית שאן והתיר רבי את בית שאן כולה על ידו.... מתקיף לה יהודה בריה דר' שמעון בן פזי, ומי איכא למאן דאמר דבית שאן לאו מארץ ישראל היא, והכתיב (שופטים א: כז) "ולא הוריש מנשה את בית שאן ואת בנותיה ואת תענך ואת בנותיה?" אישתמיטתיה הא דאמר ר' שמעון בן אליקים משום ר' אלעזר בן פדת שאמר משום ר' אלעזר בן שמוע, הרבה כרכים כבשום עולי מצרים ולא כבשום עולי בבל, וקסבר קדושה ראשונה קדשה לשעתה ולא קדשה לעתיד לבא, והניחום כדי שיסמכו עליהן עניים בשביעית.

שני התלמודים מדברים כמעט בסגנון אחד, בן חמיו של רבי מאיר העיד על רבי מאיר שאכל עלה של ירק בבית שאן, בלא שיחשוש לחיוב מצוות התלויות בארץ. כאשר שמע זאת רבי, קבע שבית שאן כולה אינה קדושה בקדושת ארץ ישראל. בירושלמי מובא שקנה ירק מגינה בשביעית ועיקר המעשה מתקשר לסוגיא הדנה בהיתר פירות הגדלים בשביעית. לעומת זאת, בבבלי ההבנה היא שאכל ללא הפרשת מעשרות והיא נוגעת לחיוב מעשרות. אכן, גם בבבלי מקור ההיתר נובע מדיני שביעית, כמבואר בגמרא, ש"הרבה כרכים כיבשו עולי מצרים ולא כיבשו עולי בבל, בכדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית".

מה כולל ההיתר?

לא נכנס כאן לכל השקלא וטריא בראשונים והאחרונים הדנים בשאלה מה בדיוק רבי התיר ומה נשאר באיסורו. במקום זה, נתמצת את דעות הראשונים והאחרונים בעניין.

דעת רש"י (שם) והראב"ד (פ"א מתרומות הל"ה) שרבי התיר רק פירות החייבים במעשר מדרבנן כירק, אבל דגן תירוש ויצהר הגדל בבית שאן חייב בתרו"מ וחייב בשנת השמיטה במעשר עני ובמתנות עניים. שיטת הרמב"ם (שם) שרבי פטר מתרו"מ לגמרי. שיטת התוס' שרבי פטר רק מדמאי.

דעת המור וקציעה – לא הותר רק הגדל בשדה נכרי

אבל קיימת דעה רביעית שקצת פחות מוכרת⁷. הדעה המובאת בר"ש בירושלמי דמאי פ"א מ"ג, סוברת שרבי התיר בבית שאן רק מה שגדל בשדה נכרי. דעה זו גם מובאת במהר"י קורקוס בפ"א מתרומות הל"ה, ולדעת החזו"א בדמאי, סי' ד' ס"ק א', זוהי גם דעתו של הגר"א בירושלמי דמאי פ"ב הל"א⁸. היעב"ץ במור וקציעה ש"ו, מאריך מאוד בשאלת מעמדם של מקומות בא"י שנשתנה דינם, ומסקנתו שההיתר של רבי באותן מקומות חל רק על שדות נכרים. היות והיעב"ץ עסק בנושא בצורה מקיפה, נקרא בהמשך לדעה הזאת על שמו 'דעת המור וקציעה' למרות שכאמור קדמו לו בדבר.

התוספת בכתובת רחוב מוכיחה כדעת המור וקציעה

כאמור, בכתובת רחוב ישנן כמה תוספות שאינן כתובים בצורה ישירה בירושלמי. תחום צור מופיע בכתובת ברשימה של העיירות האסורות, ובסיום כתוב (שורה 12): **"וכל מה שקנו ישראל נאסר"**. משפט זה אינו מופיע במקבילה שבירושלמי דמאי.

לפני שניגש למשפט המדובר, נציין שיש לנו מקור ברור לדין זה שבכתובת בירושלמי, במקום אחר. בירושלמי שביעית פ"ו הל"א ישנן שני אזכורים מעניינים לגבי תחום צור. לגבי המעמד של העיר אשקלון אומר הירושלמי "וכי צור אינו אסור לילך שם והקונה שם אינו מתחייב"? כמו"כ לגבי העיר בוצרה כתוב בירושלמי (שם) "וכי צור אינו אסור לילך שם, והקונה משם אינו מתחייב"? הרי לנו מפורש שהקונה בצור מתחייב.

אבל לא ברור מדברי הירושלמי, האם מדובר בקונה פירות בצור או קרקע בצור. ואמנם, הרש"ס, הגר"א והפני משה מבארים שהכוונה שהקונה פירות בצור חייב לעשרם. אבל במשנת יוסף (שם עמוד קעא) אף שתחילה הוא מציע לפרש בנוסח הכתובת, שהכוונה היא על הפירות שישראל יקנה בתחום צור, גם אם הפירות הגיעו מחוץ לתחום צור הם חייבים במעשרות. בהמשך הוא מסיק שהכוונה שבנוסף לעיירות שבתחום צור שברשימה שאסורות, הרי שאם ישראל יקנה קרקע בכל תחום צור, גם קרקע זו תיאסר,

⁷ ואמנם באנציקלופדיה התלמודית בנספח ב' לערך א"י, דעה זו אינה מובאת כלל.

⁸ גם דעת הרש"ס בירושלמי דמאי, שהסיפור שר"מ לקח עלה של ירק מן הגינה (בבית שאן) בשביעית, אירע בשדה נכרי.

כלמור תהיה חייבת במעשרות. ומביא לכך אסמכתא מהנוסח שבכתובת לגבי קיסרי, ראה להלן בהמשך.

לגבי תחום קיסרי, מסתיימת הנוסח בכתובת רחוב שדנה בהיקף התחום המותר סביב לקיסרי (שורה 26): **"ואם יש מקום שקנו אותו ישראל חוששין לו רבותינו"**. המשנת יוסף (שם עמ' קעד) אינו מתמקד בשורה הזאת רק מציין את מה שכתב לגבי השורה שדומה לה בהקשר לתחום צור ושמכאן ראייה שהכוונה על קרקע.

המשנת יוסף שהאריך בטוב טעם לבאר את החידושים שבפסיפס, פירש לנכון את שורה זו אך הניחה מבלי לשים לב למשמעותה ומקום הניח לי להתגדר בו. יש כאן משמעות עצומה למשפט זה ויש בה משום סייעתא רבא לשיטת המור וקציעה ודעימיה שההיתר של רבי בבית שאן ושאר עיירות מוגבלת אך ורק לשדות של נכרים שבאותם מקומות, ואילו שדה ישראל נחשב כארץ ישראל לכל דבר. בעל כתובת רחוב כותב במפורש שאם ישראל קנה קרקע במקומות המותרים, נאסר. הרי שרבי דיבר על מקומות שאינם של ישראל.

נעיר רק כי בעוד שלגבי תחום צור נכתב "וכל מה שקנו ישראל נאסר", הרי שלגבי תחום קיסרי כתוב שאם יש מקום שקנו אותו ישראל, חוששין לו רבותינו". אין בידי הסבר סביר לשינוי הנ"ל, ושכאשר התמונה לא שלמה המסקנות הם רק סיכום ביניים.

ההשלכה בהבנת ההיתר – הכרעה כדעת המבי"ט

ידועה המחלוקת הגדולה בין המבי"ט לבית יוסף לגבי מעמדם של פירות נכרי בשמיטה. לדעת המבי"ט נוהגת בהם קדושת שביעית, שכן אין קניין לנכרי להפקיע את קדושת א"י, ואילו לדעת הב"י יש קניין לנכרי להפקיע, ובפירות נכרי אין קדושת שביעית. אם כדברינו, הרי שההיתר של רבי תקף רק לפירות נכרים, וזהו באותם מקומות שלא כיבשו עולי בבל, ומכאן שבמקומות שכבשו עולי בבל, אין לנכרי קניין להפקיע את קדושת א"י, וכדעת המבי"ט.

מכאן מתבטלת הצעת האדמת קודש שהבאנו לעיל להתיר את השביעית בכל עמק בית שאן בישובים יהודיים, על סמך היסוד של רבי. גם אם היה מקום לדון בדבריו לגבי היקף התחום המותר סביב העיר בית שאן, אין אפשרות להתיר את השביעית כאשר המקום בבעלות יהודית.

ה) הבנת ההיתר משליך להבנות מיוחדות בירושלמי

בספר "שלוש ארצות לשביעית" הארכתי להוכיח שכאשר לומדים את הסוגיות בירושלמי שביעית פ"ו הל"א ובדמאי פ"ב הל"א כפי שיטת המור וקציעה, הרי

שהדברים מתבארים היטב בצורה חלקה. במאמר הזה, אין מקום להאריך בעניין, אבל בכל זאת נדון בקטע אחד בירושלמי דמאי, שהובא על ידי פאת השולחן להוכיח כדברי הב"י.

3. ויהיו בשביעית שביעית?

זה לשון הירושלמי בדמאי פ"ב הל"א:

אמר רבי אבא מרי, מיליהון דרבנן אמרי, כל המינין האסורין בקיסרין, החיטים, הפת והיין והשמן והתמרים האורז והכמון. ולא פרשין דבילה, בגין דתניתא. והא תנינן אורז וכמון ופרשתנן? הוי, שיירה היא. הרי אלו בשביעית היתר בשאר שני שבוע דמאי. הרי אלו בשביעית היתר, ויהיו בשביעית שביעית? שביעית ישראל משמטין וגוי פטור, ישראל וגויים רבים על כותיים. בשאר שני שבוע דמאי, דיהודאי ישראל מתקנין וגויים פטורין, ישראל וגויים רבים על כותיים.

חלק מהקטע אינו נוגע לענינו, ולכן נתמקד רק בקטעים הנצרכים לנושא שלנו. ברשימה שבעה סוגי תוצרת (חיטים, פת, יין, שמן, תמרים, אורז וכמון) שבקיסרי בשביעית היתר. שואל הירושלמי "ויהיו בשביעית שביעית?" מתרץ הירושלמי, שבשביעית ישראל משמטין, וגוי פטור ולכן גם אם יש תוצרת אסורה של הכותים, הרי שפירות הגויים והפירות של ישראל, שמותרים רבים על פירות הכותים שאסורים.

הוכחת פאת השולחן, שאין קדושת שביעית ביבול נכרים

בפאת השולחן פרק ד הלכה י"ג, מבאר שהשאלה היתה מדוע אין קדושת שביעית בפירות שברשימה שנמכרות בקיסרי. ועל כך מיישב הירושלמי שישאל משמטין, ולכן אין פירות שביעית, והפירות של ישראל שמגיעים לשוק הם מהשנה השישית, ואילו הפירות של הגויים אין בהם קדושת שביעית. פאת השולחן מבאר שזהו המקור של הב"י שפירות נכרי מותרים. שכן לדעתו לא ייתכן שהב"י התיר את הדבר ללא ראיה מפורשת ממקורות חז"ל.

הסבר נגדי של החזו"א:

לעומתו מבאר החזו"א (שביעית סי' ד, ס"ק ד) שהנושא כאן הוא משומר ונעבד. השאלה "ויהיו בשביעית שביעית?" משמעותה, מדוע מותרים הפירות באכילה, הרי יש בעיה של משומר ונעבד. מיישב הירושלמי שישאל משמטין, ולכן הפירות הופקרו כדין ואין בהם חשש משומר, ואילו פירות גויים אין בהם דין משומר כלל, אבל אין הכי נמי יש בהן קדושת שביעית.

הבנה מחודשת בסוגיא:

בספרי הנ"ל אני מוכיח באריכות שהרשימה של הפירות שמותרים בקיסרי נאמרה אחרי שרבי התיר את קיסרי ולא לפני כן. דבר זה מקבל סיוע מכתובת רחוב, שכן הרשימה מופיעה גם בכתובת רחוב שנכתבה אחרי ההיתר של רבי באותם מקומות, שכן בשורה י' מוזכר שרבי התיר כפר צמח. בנוסף לכך, לפני ההיתר של רבי אין משמעות מיוחדת לבית שאן וקיסרי, ואילו בכתובת ברור שיש לערים הללו מעמד מיוחד. ואמנם דעת המהר"א פולדא שהדברים נאמרו אחרי שרבי התיר קיסרי. בירושלמי, מופיעים הדברים לפני שמוזכר שרבי התיר את בית שאן וקיסרי, ולכן ניתן לדון בדבר, אבל כאמור רבו ההוכחות שמדובר אחרי שרבי התיר את קיסרי.

אם נצרף את דעת המור וקציעה שרבי התיר בקיסרי רק פירות משדות נכרים ולא יבול של ישראל, הרי שגם אם נקבל את הנחת פאת השולחן שהדיון של הירושלמי מתייחס לשאלה של קדושת שביעית, הרי שמתהפכת משמעות הסוגיא. אמנם של גויים אין בהם קדושת שביעית, אבל זהו רק אחרי שרבי התיר את קיסרי וסביבתה, אבל לפני כן, או לאחר מכן במקומות שהחזיקו עולי בבל, גם פירות שבשדה נכרים יש בהם קדושת שביעית. לעומת זאת, בשדה ישראל בקיסרי, רבי לא התיר כלל, ולכן חייב הירושלמי לבאר ש"ישראל משמטין". ולכן אע"פ שהם אסורים בעבודה בתחום קיסרי, אבל הפירות שמגיעים לשוק הם לא משנת השמיטה.

יוצא לדברינו, שמהסוגיא הנ"ל לכאורה מוכח שיש קדושת שביעית ביבול נכרים שבתחום עולי בבל, ודברי הירושלמי שבשל גויים אין קדושת שביעית נאמרו רק לגבי אותם מקומות שלא כבשו עולי בבל, כמו בית שאן וקיסרי.

4. ביזת השוק בקיסרי

דוגמא נוספת כיצד הדברים שבפסיפס מלמדים כיצד יש להבין את דברי חז"ל, ניתן לראות בהקשר לאירוע מעניין שהתרחש בשנת השמיטה בקיסרי בזמן חז"ל.

בתוספתא אהלות, פרק י"ח מ"ט, מסופר שהגויים בקיסרי הלכו לקרקס, והשאירו את השווקים פתוחים, היתה זו שנת שביעית, וכנראה שלא חששו שגויים יקחו מהפירות שכן כולם הלכו לקרקס, ואילו מפני היהודים לא חששו – מפני שהיו בטוחים שלא יגעו בגלל שביעית. באותו יום באו יהודים (שכנראה היו מורעבים) ובלי מנין חכמים קבעו שקיסרי זה חו"ל, ובזזו את הפירות שהיו בשוק. שבו הגויים מהקרקס והבחינו במתרחש. אמרו 'נלך אצל רבותיהם, שמא התירו להם חזירים' - היה כל כך ברור להם שלא יגעו בפירות שביעית, כשם שלא יגע בדבר אחר. בשלב מאוחר יותר התירו חכמים את קיסרי במנין.

זוהי אחת הראיות שהמבי"ט (ח"א סי' י"א) משתמש בהן בכדי להוכיח שישנה קדושת שביעית ביבול נכרי - שהרי בתחילה לא נגעו בפירות למרות שמדובר בפירות שהנכרים מכרו בשוק של קיסרי, הרי שלא קבעו שפירות של נכרים דינם פירות של חו"ל.

תשובת הב"י להוכחה הנ"ל וסתירתה מכתובת רחוב

בא כנגדו הבית יוסף (אבקת רוכל סי' כ"ד) וטוען שמדובר בפירות ישראל שמכרו אותם הגויים בשוק. על פי מה שקבע ה'מור וקציעה' שרבי התיר בקיסרי רק פירות נכרים ולא של ישראל, הרי שאם מדובר בפירות ישראל שנמכרו על ידי הנכרים בשוק של קיסרי, גם הקביעה שקיסרי דינה כחו"ל אינה מתירה פירות של ישראל. בע"כ מדובר בפירות נכרים כפי שטען המבי"ט.

לסיכום:

מהדברים בכתובת רחוב נראה שנהגו קדושת שביעית בפירות נכרים, ושאין קנין לנכרי להפקיע את קדושת א"י, פרט למקומות שלא כבשו עולי בבל.

